W.M. Spellman

MONARHIILE

între anii 1000 și 2000

EDITURA ARTEMIS

W.M. SPELLMAN

MONARHIILE ÎNTRE ANII 1000 ȘI 2000

CUPRINS

Prefață 7
Introducere: ideea de monarhie 10

I Arhetipurile asiatice: absolutismul chinez și simbolismul japonez 25
II Monarhia fără manuscrise: Africa Subsahariană și cele două Americi 69
III Monarhia teocratică: Bizanțul și ținuturile islamice 101
IV Anomalia europeană, 1000-1500 141
V Monarhia și hegemonia europeană, 1500-1914 181
VI Finaluri și rămășițe: monarhia în secolul XX 217
VII Monarhia și statul în secolul XXI 259

Note 265
Bibliografie 286
Index 296

Prefață

O carte despre monarhie poate impresiona fie ca un exercițiu de istorie populară, chiar cu aer de cronică mondenă, a celor privilegiați și celebri, fie, lucru și mai rău în opinia unora, ca o întoarcere demodată la istorie din punct de vedere al politicii și relațiilor internaționale. Am speranța că ceea ce veți citi evită ambele genuri, deoarece intenția acestui scurt studiu este să examineze două aspecte mai vaste ale experienței umane din ultimul mileniu, folosind monarhia ca mecanism instituțional și intelectual. Primul dintre cele două aspecte se referă la capacitatea oamenilor de a da o formă propriei ordini sociale și de a o controla, ca și la relațiile ce se stabilesc într-o comunitate mai mare. Impunerea monarhiei ca formă preferată de autoritate laică structurată în cadrul multor culturi de pe fiecare continent nu este doar o simplă coincidență. Acceptarea sau promovarea conducerii absolutiste se relaționează cu o nevoie umană mult mai adâncă, cu dorința universală de nemurire și semnificație într-o lume a imprevizibilului și a pericolului constant. Până de curând, regii, reginele și împărații au constituit o materializare intelectuală și emoțională a acestei aspirații măreațe, justificând o serie de structuri sociale și sprijinind sisteme religioase unice și disparate de-a lungul unei foarte lungi perioade de timp.

Cel de-al doilea aspect include ceea ce eu aș descrie ca declinul universal al impulsului religios în întreaga lume, dar cu precădere în societățile occidentale, în ultimii 500 de ani. Deoarece monarhiile de pe fiecare continent au fost inițial asociate cu lumea divină, schimbările din structura și poziția monarhiei într-o societate dată au reflectat adesea

schisme mai generalizate în modul de percepere a semnificației și realității. Cum procesul de stăpânire a naturii înconjurătoare s-a accelerat în ultimele trei secole, viabilitatea monarhiei ca intermediar al divinității a început să fie contestată în multe culturi. Acest fenomen a dus la formularea unor noi explicații care să apere instituția și care deseori s-au îndepărtat aproape în totalitate de criteriile religioase. Din acest punct de vedere, monarhia din statele unde încă mai există a devenit ceva diferit de încarnarea ei obișnuită; acolo unde dreptul moral al monarhului de a conduce depindea de forțe supranaturale, astăzi puterea instituției se bazează pe funcția sa de simbol național și emblemă a identității culturale.

De vreme ce am încercat să investighez monarhia din diverse civilizații – și doar pe parcursul câtorva pagini – ceea ce urmează este, prin definiție, doar sugestiv și ilustrativ. Intenția mea a fost să scot în evidență câteva dintre cele mai importante tendințe din istoria monarhiei de-a lungul ultimilor 1000 de ani, și din acest punct de vedere cartea reprezintă doar un punct de plecare pentru viitoare studii de istorie comparativă ce au ca subiect una dintre cele mai rezistente creații umane. În loc să urmez o abordare strict cronologică, am preferat să organizez conținutul în funcție de civilizații, cu scopul de a oferi o mai mare unitate tematică culturilor lumii. Așa cum veți observa încă de la început, m-am bazat pe studiile laborioase ale istoricilor, dar, pentru a câștiga coerență narativă, am evitat pe cât posibil anumite dezbateri istorice contradictorii. Inspirată din diverse materiale informative, cartea se adresează atât studenților, cât și profesorilor. Totuși, cititorilor nu li se cer în nici un caz anumite cunoștințe obligatorii. Ceea ce am preluat din alte lucrări de specialitate este specificat în referințe, dar în general m-am limitat la folosirea unor cărți și studii accesibile tuturor.

Îmi revine plăcerea de a mulțumi unor persoane și instituții care m-au ajutat în finalizarea proiectului meu de-a lungul ultimilor ani. Datorită Programului de burse de vară Pew Charitable Trusts 1998, organizat de Colegiul Calvin din Michigan, am reușit să încep munca la capitolele despre Europa. Participanții din cadrul seminarului Nicholas Wolterstorff – „Teoria politică după liberalism" – din cadrul Colegiului Calvin mi-au oferit opiniile și sfaturile lor cu privire la paginile inițiale.

Anna Mae Bush şi echipa seminarului Calvin m-au sprijinit de nenumărate ori. Bibliotecarii de la Universitatea North Carolina din Asheville, unde sunt profesor, au depus toate eforturile pentru a-mi face rost la timp de toate materialele necesare, iar asistentul meu, Jason Miller, s-a ocupat de studiul referinţelor, contribuind din plin şi la editarea electronică a materialului final. Jeremy Black m-a încurajat în demararea acestui proiect şi m-a sprijinit ori de câte ori am avut nevoie. La fel ca şi în cazul studiilor mele anterioare, N.E. Costello m-a ajutat în procesul de finalizare al cărţii. Margaret Costello şi Robert Burke m-au ţinut în permanenţă la curent cu ceea ce se întâmplă dincolo de monitorul calculatorului. În sfârşit, doresc să mai aduc un omagiu pios: cu peste douăzeci de ani în urmă, E.G. Hartmann mi-a arătat drumul corect exact când mă aflam la începutul unei cariere care, în acel moment, părea să nu aibă nici o finalizare concretă. Sper că ceva din disciplina şi dedicarea lui faţă de meseria noastră se reflectă și în conținutul acestei cărţi.

Introducere: ideea de monarhie

Omenirea e pe deplin unită atunci când formează o singură entitate, iar acest lucru se poate petrece numai când este guvernată ca un tot unitar de un singur conducător. (Dante)[1]

Într-o lume din ce în ce mai interconectată, unde formele republicane ale organizării sociale aproape că au dat naștere unui monopol al aprobării populare, unde până și cele mai scandaloase regimuri antidemocratice își proclamă legitimitatea în baza susținerii de către popor, ideea de monarhie ca model plauzibil de autoritate publică li se pare multora anacronică în cel mai bun caz și absurdă și irațională în cel mai rău caz. Într-adevăr, nici o altă instituție politică din perioada modernă nu s-a retras atât de rapid de pe scena publică precum monarhia. La sfârșitul secolului XX existau doar 27 de state care încă mai păstrau puterea regală, ce a căpătat în timp mai degrabă o semnificație ceremonială. Astfel se explică de ce ideea de monarhie e în zilele noastre doar o palidă reflexie a ceea ce a însemnat ea la un moment dat în trecut, iar explicația nici nu trebuie căutată prea departe. Pentru mintea contemporană, regii, reginele și împărații reprezintă întruparea unor concepții învechite și – din fericire – respinse: inegalitate între oameni, privilegii obținute prin naștere, ierarhie socială arbitrară, statut sacru, puritatea și inteligența celui ales versus perversiunea morală și neputința celor mulți[2].

Astăzi avem tendința să denigrăm monarhia, de vreme ce aceasta sugerează că binele, dreptatea și adevărul ar trebui lăsate la discreția și libera apreciere a unui individ avantajat în mod special, un individ al cărui acces la un set etern de reguli prestabilite îl plasează în afara parametrilor normativi ai comunităților. A conduce de unul singur

presupune independenţă, diferenţiere naturală şi fragilitate, şi nici una dintre aceste caracteristici, deloc flatante, nu se bucură de răspunsuri pozitive, mai ales în lumea occidentală a secolului XXI. Cu toţii suntem moştenitorii lui Thomas Paine din acest punct de vedere, aprobând în tăcere observaţia lui maliţioasă că „lăsând la o parte defectele inerente ale oricărui individ, guvernarea sub conducerea unei singure persoane este vicioasă prin ea însăşi“ [3].

Fiecare cultură, indiferent de epocă, este tentată să creadă că valorile şi normele sale sunt singurele corecte, iar opinia noastră de astăzi în ceea ce priveşte legitimitatea modelului monarhic nu face deloc excepţie de la regulă. Totuşi, detaşarea noastră intelectuală faţă de monarhie nu corespunde cu intervalul cronologic. Într-adevăr, fie şi dacă ne limităm doar la peisajul vest-european, unde se presupune că noţiuni culte precum egalitatea între oameni sunt apreciate dintotdeauna, monarhia a cunoscut rareori împotriviri de-a lungul celor două milenii ce au urmat colapsului Republicii Romane. Din contră, ea a constituit forma predominantă de guvernare până la sfârşitul Primului Război Mondial în 1918. Când s-a declanşat acel teribil conflict din august 1914, în Europa existau doar trei republici: Franţa, Portugalia şi Elveţia. Dar în Marea Britanie, Germania, Italia, Spania, Danemarca, Norvegia, Suedia, Belgia, Luxemburg, Olanda, Austro-Ungaria şi în imperiile rus şi otoman, monarhiile cu forme diferite, de la cele constituţionale şi ceremoniale ca cea de la Londra, până la cele absolute şi teocratice asemănătoare celei de la Sankt Petersburg, continuau să ceară aceeaşi supunere totală ca şi cu un secol în urmă.

Dintre toate tipurile de organizare socială înregistrate de la începuturile umanităţii, conducerea de către o singură persoană a unei unităţi teritoriale şi politice a fost cea mai răspândită şi mai rezistentă. Mare parte din teoriile politice s-au ocupat până nu de mult de aspectele monarhiei; alternativele oferite puteau fi aplicate eventual unor state mici, dar în nici un caz teritoriilor vaste. Chiar şi Aristotel, care a enumerat o gamă variată de alternative la conducerea absolutistă, credea că primele forme de guvernare „au fost cele monarhice, deoarece odinioară, atunci când existau doar oraşe mici, numărul oamenilor înţelepţi era relativ scăzut“ [4].

La sfârșitul secolului al XVII-lea, filosoful englez John Locke – cu siguranță nu unul dintre adepții monarhiei – susținea că „dacă privim înapoi spre zorii istoriei, spre originea statelor, vom descoperi că, în general, acestea se aflau sub guvernarea sau administrarea unui singur om“[5].

Un secol mai târziu, pe un ton mult mai aspru, John Adams îi scria rivalului său de odinioară, Thomas Jefferson, că: „Invidiile, Geloziile, Rivalitățile și certurile fără sfârșit dintre ei [aristocrații], persecuțiile crude la care acoliții lor îi supun pe bieții oameni ignoranți, toate acestea apar doar pentru a da naștere unui Cezar, care să fie Monarhul și Stăpânul, *pour mettre chacun à sa place*“ (pentru a-l pune pe fiecare la locul său)[6].

Ideea regalității legitime este la fel de veche ca și omenirea și se poate spune aproape cu certitudine că precedă datele înregistrate de istorici. Păstrați în miturile și folclorul popoarelor, mulți regi din Antichitate își revendicau poziția elevată în virtutea calităților de conducător carismatic și a victoriilor de pe câmpul de luptă, alături de aclamațiile poporului și menținerea monopolului asupra pretinselor puteri de intermediere între zei și oameni[7]. Se pare că regalitatea își trage originea din dorința primilor oameni de a fi protejați împotriva nenumăratelor forțe ostile – naturale, supranaturale și umane. Succesul, fie la vânătoare, fie în luptă, talentul oratoric, cunoașterea secretelor tămăduirii sau domolirii forțelor distructive ale naturii, arbitrarea eficientă a disputelor din interiorul grupului – acestea erau doar câteva dintre calitățile care diferențiau un individ de semenii săi și-l făceau demn să dețină o poziție de conducător.

Cel mai adesea însă, în centrul principiului monarhic rezidă un imperativ religios puternic și un set de prezumții sociale referitoare la „ordinea potrivită“ a instituțiilor umane. În concluzie, dreptul de a conduce depinde în mare măsură de voința comunităților numeroase de a fi conduse. Forța superioară poate propulsa un individ în rolul de lider, dar, pentru a rămâne în această poziție înaltă, acesta trebuie să dispună și de un soi de justificare intelectuală ce poate fi răspândită pe scară largă. În *Contractul Social* (1762), Jean-Jacques Rousseau observa că elita nu

poate spera să guverneze doar prin forţă, „decât în situaţia în care găseşte o modalitate de a transforma forţa în drept şi supunerea în datorie“ [8]. De fapt, în orice societate în care monarhia a fost instaurată şi a înflorit, această transformare a avut loc prin ancorarea instituţiei autorităţii regale într-o cultură profund religioasă. De la faraonii Egiptului antic până la descendenţii direcţi ai divinităţii din China, Japonia şi Perú, ori la reprezentanţii umani ai Dumnezeului iudaic, creştin şi musulman, monarhii şi-au găsit justificarea dreptului lor de a conduce în cadrul generos al unei viziuni religioase asupra vieţii. Timp de secole întregi, monarhia a rămas singurul model potrivit de organizare socială pentru că era considerată o formă de conducere naturală şi divină. Totodată, chiar textele despre istoria creştinismului afirmă că Raiul însuşi este organizat pe baza unor principii monarhice. Împărăţia Domnului sub conducerea omnipotentă şi omniscientă a celui mai mare dintre monarhi; o aristocraţie de fiinţe angelice în serviciul Domnului suprem; umanitatea supusă greşelilor şi ale cărei păcate sunt iertate prin sacrificiul Singurului Fiu al Domnului – acestea erau imaginile care alcătuiau esenţa poveştii creştinismului, iar dacă omenirea visa la un cămin etern guvernat de un patriarh etern, atunci oamenii erau nevoiţi să respecte orânduirea de pe pământ până la sfârşitul vieţii [9].

Elementele religioase asociate cu regalitatea constituie o imagine obişnuită în diversele culturi ale lumii, la fel ca şi credinţa că monarhul reprezintă calea de intermediere între ordinea socială şi o realitate cosmică, supranaturală. Din acest punct de vedere amintim că puterea mitică sau simbolică a monarhilor era la fel de mare ca şi puterea lor politică. În multe dintre societăţile timpurii puterea magică sau religioasă era accentuată. Respectarea de către monarh a cerinţelor impuse de ritualuri era considerată esenţială pentru obţinerea unor recolte bogate, pentru evitarea dezastrelor naturale şi a celor provocate de om, dar şi pentru siguranţa oamenilor care trăiau într-un mediu marcat de pericol permanent şi incertitudine. Aceste trăsături ale regalităţii au dispărut pe măsură ce societăţile au devenit mai complexe şi cunoştinţele despre natură s-au aprofundat, însă chiar şi la sfârşitul secolului al XVII-lea se

credea că monarhii Angliei și ai Franței dețin puterea magică de a vindeca (prin simpla atingere) o boală de piele cunoscută sub numele de scrofuloză [10]. Deși monarhii occidentali, spre deosebire de omologii lor din Japonia, China și continentul african, nu pretindeau că se trag direct din divinitate, totuși, puterea politică practică era delegată de Dumnezeu, iar până în secolul al XVIII-lea oamenii credeau că monarhii reprezintă voința lui Dumnezeu pe pământ. Ceremonialul religios al încoronării, ungerea cu mir, prezența și binecuvântarea dată de Biserică ofereau monarhiei un statut ce nu putea fi separat de puterea divină. Continuitatea dinastiei, dacă nu chiar a monarhului ca persoană, asigura menținerea societății creștine pe Pământ.

Când luăm în discuție teoria și instituția monarhiei de-a lungul mileniului studiat în această carte, trebuie să considerăm conceptul modern al statului ca pe un set abstract de idealuri și o colecție de instituții impersonale, multe dintre ele având o origine relativ recentă. Teoria modernă a suveranității, asociată mai degrabă cu „națiunea" publică decât cu un individ anume, apoi cea a instituțiilor și a funcționarilor de stat care-și exercită autoritatea suverană prin delegare este complet opusă contextului istoric în care a apărut și s-a dezvoltat monarhia. Guvernarea politică în numele poporului nu era potrivită economiilor de subzistență unde mare parte din avere și putere era concentrată în mâna unui singur procent din populație și unde celelalte nouăzeci și nouă de procente nu-și puteau închipui lumea altfel. Din acest punct de vedere, monarhia ca fenomen istoric trebuie asociată confluenței dintre personal și public, conceptului de societate civilă ca expresie a voinței unui individ, despre care se crede că se bucură de o intuiție extraordinară în ceea ce privește nevoile (religioase și laice) ale comunității.

În prima jumătate a perioadei abordate, monarhia era asociată în marea majoritate a civilizațiilor lumii cu un scop uman sau cu un *telos* ce transgresa grijile pământești pentru a se putea alătura unei ordini universale de origine divină. În culturile creștine, monarhul era văzut ca unul dintre cei doi lideri (celălalt fiind patriarhul Bisericii) ce conduceau o

comunitate religioasă al cărei ţel suprem consta în salvarea eternă a credinciosului[11]. În societatea islamică, califul sau succesorul Profetului Mahomed nu era obligat să-şi împartă conducerea comunităţii religioase cu nici un individ sau instituţie similară puternicei Biserici Catolice din Occident, dar scopul final era tot unul de salvare. Iar în China, împăratul era acceptat ca intermediarul central între teritoriile „Regatului Mijlociu" şi împărăţia neschimbată şi eternă a divinităţii.

Cei mai mulţi monarhi dinainte de 1500 (China este exclusă din această situaţie) au condus state confesionale unde credinţa religioasă era obligatorie şi unde obiectivul major al guvernării laice era avansarea către un ideal spiritual al vieţii. Teoretic, toate grijile pământeşti existau doar ca încercări necesare salvării sufletului. Regii deţineau funcţii sacre, considerându-şi puterea un dar divin şi silindu-şi supuşii să accepte o societate ierarhică. În plus, mai putem adăuga aici că monarhia ca instituţie s-a dezvoltat şi a înflorit în societăţile ierarhizate, discriminatorii şi dominate secole de-a rândul de figurile masculine. Respectul pentru vârstă şi autoritate, în prezent pe cale de dispariţie în societăţile occidentale, era elementul central al celor mai multe culturi. Stima faţă de înaintaşi şi interesul susţinut pentru trecut reprezentau adevărate linii directoare pentru toate segmentele ordinii sociale[12].

Pe de altă parte, monarhiile au fost esenţiale multă vreme pentru marea majoritate a civilizaţiilor. Rezistenţa remarcabilă a instituţiei este subliniată de faptul că până şi adoptarea principiului ereditar pe post de mecanism predominant în determinarea legitimităţii – abia la sfârşitul Evului Mediu în Occident, dar o normă curentă în celelalte culturi – nu a compromis deloc instituţia[13]. Acest principiu s-ar fi putut dovedi un solvent periculos, deoarece, dacă o analizăm din perspectiva generaţiilor, monarhia ereditară este o formă inerent instabilă de autoritate politică, fie şi numai pentru că orice sistem bazat pe capriciile succesiunii familiale se poate dezintegra rapid. Moştenitori incompetenţi sau pretendenţi rivali induc monarhului o încordare constantă (aşa cum vom vedea adesea în regatele musulmane), în timp ce nevoia de a delega puterea poate deveni mai mult decât problematică într-o structură în care loialitatea personală este principala măsură a eficienţei organizatorice.

La începutul anului 1000, punctul de plecare al studiului de față, instituția monarhiei era puternic asociată în multe societăți cu o veche cultură caracterizată de violență aristocratică și de jurisdicții locale aflate permanent în conflict. Aceste societăți, agrariene în principiu, se stratificaseră deja din punct de vedere al rangului economic, politic și social. O elită, alcătuită dintr-un număr restrâns de persoane, a cărei avere se baza pe exploatarea și controlul pământului și, într-o mai mică măsură, pe comerț, domina o populație care trăia adesea la limita sărăciei. Sprijinul necondiționat al acestor elite ambițioase era indispensabil pentru succesul monarhilor de pretutindeni. Regula monarhiei ereditare în Europa creștină, de exemplu, a fost moderată de magnații provinciali care își exercitau autoritatea directă asupra teritoriilor respective, în timp ce în orașe și capitale, corporațiile privilegiate își păzeau cu gelozie prerogativele economice și exploatau cu succes drepturile regale ale guvernării locale. Indivizii din interiorul acestei clase conducătoare se aflau într-o permanentă luptă de sporire a averii individuale și familiale, iar ura neîmpăcată între clanuri devenise un fapt obișnuit. Până în secolul al XI-lea se creease deja o atmosferă războinică între rangurile acestei elite, și una dintre cele mai importante provocări întâmpinate de monarhii europeni presupunea strunirea și chiar ameliorarea sau redirecționarea acestor tendințe distructive pentru binele regatului.

În pofida acestor confruntări cu centrele rivale ale puterii aristocratice și urbane, „legitimitatea" esențială a instituției monarhiei devenise aproape o convingere universală printre oamenii anului 1000. În Europa de Vest cuvântul „regalitate" (*regnum*) era deseori folosit pentru ceea ce noi numim astăzi stat sau țară, iar pentru bărbații și femeile care au trăit acum o mie de ani monarhia nu însemna nimic altceva decât conducerea dreaptă (*recte regere*)[14]. Regele (*rex*) nu era doar un cuvânt descriptiv, ci și unul evaluativ, și implica o serie de caracteristici favorabile legate de împlinirea voinței lui Dumnezeu pe pământ[15]. Oamenii Evului Mediu credeau că numai un rege creștin putea fi mai presus de disputele meschine, dar distrugătoare, dintre elitele locale, pentru că el era singurul care punea echitatea și

imparţialitatea deasupra ambiţiilor mărunte. Aceleaşi funcţii erau atribuite împăratului poporului chinez: el se situa deasupra diferendelor regionale şi provinciale, şi guverna enormul Regat Mijlociu cu consimţământul implicit al întregii populaţii. Iar în imperiul incaşilor, monarhul conducea ca descendentul direct al zeului-soare, care până în 1500 unificase un imperiu ce se întindea din Chile până în Ecuador şi măsura de şase ori dimensiunea Franţei.

Date fiind opiniile larg răspândite şi adânc înrădăcinate referitoare la afirmarea constantă a dreptului de conducere absolutistă, ne vine greu să acceptăm studiul atotcuprinzător şi vindicativ din secolul al XIX-lea al lui John Stuart Mill cu privire la „epocile vechi", când conducătorii „erau percepuţi (cu excepţia unor guvernări populare din Grecia) ca deţinând o poziţie necesar antagonică faţă de oamenii pe care îi conduceau" [16]. Nu numai că monarhia era văzută ca un antidot pentru dezordinea endemică ce caracteriza mare parte dintre societăţi, dar nu este deloc exagerat să spunem că această formă specială de autoritate pare să fie una dintre puţinele trăsături ale interacţiunii sociale formale şi ale ordinii civile care depăşeşte graniţele culturale, istorice şi geografice. Deşi istoricii moderni susţin de obicei o distincţie clară între evoluţiile civilizaţiilor relativ autonome – înainte ca europenii să înceapă procesul de „globalizare" după 1500 – marea majoritate a societăţilor din întreaga lume au îmbrăţişat ideea monarhiei ca fiind cea mai nimerită pentru nevoile sociale imediate şi – poate chiar mai important – cea mai potrivită cerinţelor divine care impuneau o umanitate perpetuă şi ordonată.

Cartea de faţă va investiga câteva dintre elementele-cheie ale acestei forme de guvernământ de mare influenţă, un model a cărui legitimitate nu constă în consensul sau contractul voluntar, ci mai degrabă în tradiţii, ereditate, obiceiuri vechi şi/sau sancţiuni religioase. Vom adopta o abordare globală şi comparativă, stabilind conexiuni între monarhia ca idee şi practica din diverse contexte culturale şi istorice de-a lungul unui mileniu în care influenţa sa la nivel internaţional nu a cunoscut nici un alt rival serios. Vom examina premisele intelectuale care au stat la baza

diverselor modele de monarhie din ultimii o mie de ani şi vom urmări îndeaproape modul în care acestea au generat o varietate largă de factori istorici: extinderea educaţiei, modificări ale structurii sociale, impactul teoriilor ştiinţifice moderne despre natură, dezvoltarea raţionalismului şi declinul simultan al instituţiei religioase, precum şi impactul modernizării asupra aspiraţiilor umane, a idealurilor şi a comportamentului politic. Atunci când va lua în discuţie declinul lumii religioase în ultimele trei secole, cartea se va axa pe apariţia mai recentă a ideologiilor conservatoare şi rolul lor în reafirmarea ideii de monarhie pe noi baze, examinând modul în care monarhia, caracterizată în trecut de standarde sacre, a devenit în cele din urmă o formă de conducere susţinută de istorie, tradiţie şi utilitate.

În mare, funcţia sacră a început să se atrofieze şi (în Occident) să întâmpine serioase dificultăţi după 1500. Pentru păstrarea vechilor forme de conducere au fost aduse argumente-cheie precum noi justificări ale instituţiei monarhiei şi noi criterii pe baza cărora se stabileau legitimitatea şi succesul. De la *Cetatea lui Dumnezeu* a Sfântului Augustin, de la începutul secolului al V-lea, până la *Principele* lui Machiavelli din secolul al XVI-lea, literatura despre regalitatea din Occident scotea în evidenţă nevoia de a avea conducători care să aplice virtuţile creştine, atât în viaţa publică, cât şi în cea privată. Pioşenia, înţelepciunea, simţul dreptăţii, dărnicia, clemenţa şi mila erau considerate trăsăturile necesare pentru a deţine statutul de monarh. Acestea încă se mai aplică şi în prezent în cazul ţărilor islamice. Dar în Occidentul de după 1500, competenţa unui monarh începe să fie apreciată în funcţie de natura umană şi de nevoile imediate ale statului. Succesul temporar în asigurarea securităţii şi a prosperităţii a luat treptat locul nevoii unei conduceri ferme a afacerilor de stat[17]. Când Machiavelli a transformat disimularea într-un principiu de bază, când calităţile personale au cedat locul eficienţei în conducere, când virtutea aparentă – şi nu reală – a început să conteze din ce în ce mai mult în afacerile de stat, a fost foarte clar că o nouă epocă se instalase. Regii care altădată conduceau prin autoritate divină în numele unui regat etern erau obligaţi acum să-şi dedice întreaga capacitate intereselor teritoriale şi de stat.

Acest studiu comparativ va lua în discuţie şi conceptul „autonomiei şi responsabilităţii". În inima monarhiei ca model de autoritate socială de-a lungul ultimilor o mie de ani stă teoria conform căreia un individ anume este cumva privilegiat faţă de alţii să formuleze şi să instaureze atât o viziune a binelui comunitar, cât şi un set de valori colective şi un concept al prosperităţii sociale. Exercitând adesea funcţii juridice, administrative, legislative şi militare, monarhia presupunea şi existenţa unei incompatibilităţi între autoritatea unui lider şi imaturitatea şi incapacitatea naturală. Pe scurt, monarhia reprezintă antiteza premisei democratice; bărbaţii şi femeile *nu* sunt capabili să se conducă singuri ca egali. În tradiţia creştină occidentală, se credea că suveranul medieval reprezintă voinţa lui Dumnezeu pe un anumit teritoriu fix; în lumea musulmană, califul purta mantia autorităţii lui Mahomed şi ducea mai departe voinţa lui Allah; iar în contextul imensului imperiu chinez, împăratul se bucura de un Mandat din partea Cerurilor în exercitarea puterii autocratice pentru prosperitatea colectivă a Regatului Mijlociu. Redusă la minimum, longevitatea remarcabilă a modelului monarhiei invită fiecare cititor să cântărească semnificaţia ierarhiei, subordonării şi a dependenţei, în calitate de constante problematice în experienţa umană. Într-o epocă în care democraţia a devenit idealul politicii materializate (cel puţin retoric) într-un număr în creştere de astfel de state democratice, consideraţiile istorice asupra secolelor precedente ne vor ajuta să trecem peste prăpastia intelectuală implicată în evaluarea democratică a naturii umane şi a potenţialului uman.

Un alt subiect central al cărţii abordează tensiunea dintre formele absolutiste ale instituţiei monarhiei şi alternativele limitate sau constituţionale. Vom descoperi că numai în Occident în primii 500 de ani ai perioadei noastre au existat constrângeri constituţionale substanţiale plasate asupra puterilor prerogative exercitate de monarhi. Aceste dezvoltări excepţionale au avut loc în perioada în care creştinătatea romano-catolică a influenţat major funcţiile guvernului, când de fapt Biserica chiar *era* statul unitar, comunitatea creştinilor supuşi voinţei unui Dumnezeu personal. De-abia mai târziu, spre sfârşitul secolului al

XVII-lea, într-o perioadă în care viziunea creştină asupra lumii era pusă sub semnul întrebării, în Europa au apărut şi alte forme de monarhie mai ambiţioase. În mai toate comunităţile din întreaga lume, monarhiile s-au confruntat doar cu puţine restricţii formale ale puterii lor. În China, în lumea islamică şi în Africa, prerogativele exercitate de conducători au rămas în mare neştirbite în secolul XX. Şi în alte civilizaţii importante din perioada abordată de studiul de faţă, ca cele din America precolumbiană şi Bizanţ, restricţiile impuse autorităţii executive au fost mai degrabă neoficiale şi asociate cu noţiuni ca serviciu şi consimţământ, inerente de altfel unei tradiţii religioase.

Din această perspectivă mai largă, este esenţial să facem distincţia între principiul intrinsec legitim al tipului de conducere descris aici şi autoritatea publică exercitată de tiranii şi dictatorii moderni. Într-o formă sau alta, aproape fiecare civilizaţie non-europeană a experimentat forme despotice de guvernare pe perioade lungi de timp. Iniţiat de obicei în urma unei cuceriri militare şi caracterizat de puterea absolută şi deciziile capricioase ale unui singur individ, despotismul şi (în lumea modernă) dictatura nu permit nici cea mai mică urmă de opoziţie politică, liberă exprimare, un set de legi juste şi imparţiale sau proprietate privată la care conducătorul să nu poată avea acces. Sub un despot sau un dictator, supusul nu dispune de existenţă temporară, independentă de stăpânul său, şi nici de sfera privată în care autonomia este respectată[18].

Grecii antici refuzau pur şi simplu să pună pe acelaşi plan despotismul cu guvernarea legitimă, pentru că în opinia lor, autoritatea şi ordinea socială impuneau participarea activă a cetăţenilor liberi şi egali. După părerea cetăţenilor oraşelor-state greceşti clasice, barbarii asiatici ca perşii erau sclavi prin natură şi de aceea dispuşi să se supună robiei regilor despotici. Aristotel a mers până într-acolo încât a afirmat că tirania orientală se baza pe consimţământul neoficial al celor conduşi; în viziunea sa, întreaga lume non-elenică era populată de sclavi incapabili să se descurce singuri. Poate că cea mai bună modalitate de a face distincţia între monarhia tradiţională şi despotismul ori dictatura modernă este de

a accentua faptul că instituţia regelui era asociată în marea majoritate a culturilor cu un set neoficial de îndatoriri (adesea nescrise) şi aranjamente informale. Deşi monarhul legitim ocupa vârful ierarhiei sociale şi politice, puterea lui nu era complet nerestricţionată. Practic în orice cadru, în timp ce conducătorul era „proprietarul" teoretic al regatului său, elitele puternice – mari deţinătoare de pământ (sau, în cazul Chinei, elitele intelectuale) – îşi delegau autoritatea într-o manieră care limita invariabil tendinţele centralizatoare ale instituţiei regale. Ca rezultat, „un echilibru de forţe" intern a luat adesea naştere, privilegiile monarhice fiind supuse unei tensiuni constante din partea regionalismului aristocratic. Relaţia dinamică şi fluidă a continuat să impună limite practice puterii regelui, mai ales în Occident.

În ultimii 500 de ani, autoritatea politică în numele poporului s-a răspândit în întreaga comunitate internaţională. Autoritatea monarhilor a fost încercată în mod repetat, ca urmare a dezvoltării tehnologiei (şi mai ales a comunicaţiilor) şi a industriei, a răspândirii educaţiei populare, a înfloririi naţionalismului şi a fenomenului de fărâmiţare a averii. Astăzi, până şi cei mai arbitrari despoţi se laudă cu susţinerea maselor populare, orchestrându-şi cu atenţie nevoia de aprobare prin adunări populare, demonstraţii de stradă, control strict asupra mass-media şi a accesului la ştiri străine. Eforturile lor de a transforma forţa în drept sunt nelimitate. Chiar şi în ţările în care monarhia tradiţională rămâne o putere politică eficientă – marile state arabe producătoare de petrol, de exemplu –, securitatea instituţiei se bazează mai puţin pe rolul monarhului ca lider al comunităţii (în cazul ţărilor arabe, ca lider al comunităţii islamice) şi mai mult pe abilitatea dinastiei respective de a oferi confortul material şi de a satisface aşteptările tot mai numeroase asociate cu un stat modern bogat.

După anul 1500, economia de subzistenţă a început să fie înlocuită de comerţul intensiv, de primele etape ale producerii industriale de mărfuri, de călătoriile la distanţă şi expansiunea ţărilor europene peste Ocean. Treptat, mai întâi în Occident, apoi în mai toate colţurile lumii, conducerea de tip monarhic părea tot mai inadecvată pentru dezvoltarea intereselor variate şi fără precedent ale elitei comerciale. Primele provocări

au apărut inițial în acele societăți unde tensiunile economice erau mai acute – în Anglia de la jumătatea secolului al XVII-lea, în Franța și America secolului al XVIII-lea –, și până în secolul al XIX-lea multe dintre puterile occidentale de vârf redefiniseră scopul autorității monarhice, renunțând complet la asocierea acesteia cu mandatarea divină. Influențate și de schisma creștinismului din Occident de-a lungul secolului al XVI-lea, structurile ierarhice au fost nevoite să se plieze ideii populare de monarhie. Pe măsură ce responsabilitățile guvernării centrale s-au extins, și la fel nevoia de birocrați pregătiți, de un număr tot mai mare de funcționari educați care să lucreze în instituțiile statului, precum și de cunoștințe tehnice mai susținute, ideea ca o singură persoană să supravegheze toate acestea într-o manieră competentă și productivă părea ruptă de realitate. În plus, dezvoltarea ideologiei democratice nu venea deloc în sprijinul monarhiei, care începea să se transforme încet, încet într-o relicvă a trecutului.

În secolul XX, prăpastia dintre conducători – ale căror privilegii se bazau pe proprietatea pământului și pe statutul ereditar – și cei conduși nu se diminuase deloc în Occident. În pofida progreselor înregistrate de principiul democratic, absolutismul a continuat să definească trăsăturile vieții politice de pe tot globul. Brutală sau benignă, conducerea unitară a devenit de-a lungul secolului XX, în mod pervers, ceva similar absolutismului monarhic modern, mai ales din punctul de vedere al puterii coercitive exercitate asupra populației. Datorită inovațiilor din domeniul comunicațiilor, forța indivizilor aflați la putere de a obliga și a constrânge s-a intensificat, deși legăturile cu regatul divin au fost abandonate în totalitate.

Monarhia tradițională, acolo unde a supraviețuit după Primul Război Mondial, a fost redusă la funcții oficiale, în timp ce dictaturile au descoperit noi oportunități de reafirmare a ideii antice că rasa umană este caracterizată de inegalități intelectuale și că înțelepciunea și viziunea celui ales sunt inerent superioare voinței colective a majorității. În Germania lui Hitler, în Uniunea Sovietică a lui Stalin, în China lui Mao și, pe o scară mai mică, în Irakul lui Saddam, repudierea egalității umane susținute de

principiul monarhic a rezistat în continuare, cauzând o serie de suferinţe de neimaginat de către cei care urcau pe tron în anul 1000. În mod ironic şi tragic, colapsul funcţiei divine a tipului de conducere unitar a fost asimilat cu o creştere dramatică şi fără precedent a abilităţii statului modern autoritar de a degrada umanitatea şi de a ancora această degradare în manipularea tehnologiilor – de altfel, un produs benefic al umanităţii. La sfârşitul celui mai sângeros secol al planetei, perspectiva eronată a idealului monarhic încă ne mai bântuie.

Acum, când monarhia tradiţională intră într-o nouă epocă, în care puterea sa politică este diminuată în cele mai multe state politice în favoarea unei poziţii emblematice a tradiţiei naţionale, poate că aspectul său pozitiv – afilierea sa mai veche la o lume a valorii dincolo de material şi provincial – ar putea aduce un mic ajutor unei umanităţi care se luptă să înţeleagă momentele întunecate ale secolului ce tocmai a luat sfârşit.

I

Arhetipurile asiatice: absolutismul chinez şi simbolismul japonez

Continuitatea în China

Începem studiul nostru cu China dintr-un motiv bine întemeiat. Unică prin atât de multe aspecte în cadrul familiei marilor civilizaţii ale lumii din ultimii 2000 de ani, poate că trăsătura cea mai evidentă a culturii chinezeşti este longevitatea şi stabilitatea instituţiei imperiale. Aşa cum spune şi unul dintre marii învăţaţi ai Chinei secolului XX, „niciodată n-au condus atât de puţini un timp atât de îndelungat peste atât de mulţi“ [1]. Începând cu dinastia Shang din nordul Chinei (circa 1500-1066 î.Hr.) şi dezvoltându-se pe modele timpurii ale cultului strămoşilor, autoritatea regală în China a fost întotdeauna strâns legată de comunicarea (adesea via divinitate) cu forţele spirituale superioare ale ordinii cosmologice. De fapt, originile civilizaţiei chineze au fost în mod tradiţional asociate cu marii conducători mitici; se credea că aşa-numiţii Cinci Conducători din perioada 2852-2205 î.Hr. au constituit baza unui stil unic în cultura chineză [2]. Practica chineză obişnuită de măsurare a timpului în funcţie de domniile împăraţilor şi de dinastii demonstrează importanţa monarhiei din perspectiva culturală.

În nici o altă parte instituţia împăratului nu a fost un element atât de constant în peisajul politic; în nici un alt stat funcţia centrală nu s-a exercitat atât de puternic peste atâţia oameni şi peste un teritoriu atât de vast. Din punctul de vedere al semnificaţiei simbolice şi religioase, precum şi al stabilităţii generale a unui ţinut uriaş, „existenţa unui împărat, fie el liderul eroic al ţării sau marioneta dominată de curtea sa, era esenţială“ [3]. În cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, Europa, Franţa, Germania, Marea Britanie, Austro-Ungaria şi Rusia erau conduse simultan de mai mulţi împăraţi. În China imperială, unde pământurile şi

resursele productive controlate de guvernarea centralizată depăşeau tot ceea ce deţineau la un loc conducătorii europeni, o astfel de fragmentare imperială era de neacceptat.

La începutul secolului al XI-lea, acolo unde începe şi studiul nostru, China de sub dinastia Song (960-1279) era cea mai populată şi mai urbanizată ţară din lume. Cu aproape 100 de milioane de locuitori şi 50 de oraşe a căror populaţie se apropia de 500 000 în anul 1200, monarhia în China era o instituţie fără rival la nivel global.

Asta nu înseamnă că intenţia mea este să sugerez că China nu a experimentat nici un fel de transformări politice sau perioade de discordie timp de două milenii (lungul interval dintre 220 şi 581 d.Hr. este cel mai bun exemplu), dar, deşi au existat schimbări ale dinastiilor, deşi au avut loc războaie civile iar perioadele de anarhie au fost brutale şi consistente, fiecare nouă dinastie (inclusiv cele impuse de uzurpatorii străini) au adoptat forma conducerii monarhice care, la fel ca şi pasărea phoenix, nu se distingea cu nimic de predecesoarele sale. Deşi n-au pretins niciodată că sunt de sorginte divină, se credea că împăraţii dinastiei Zhou (circa 1066-221 î.Hr.) fuseseră împuterniciţi de divinitate să cârmuiască, bucurându-se de „Mandatul Cerurilor" (*tianming*) şi conducând nestingheriţi de nici o lege umană recunoscută ori de vreun ritual religios bine stabilit. Teoretic şi adesea în practică, puterea monarhului era nelimitată datorită faptului că „divinitatea impersonală sau o forţă abstractă moral-spirituală" îi confirmase dreptul de guvernare asupra unui ţinut într-o manieră etică[4]. Deasupra legii, împăratul era şi judecătorul suprem în toate cazurile în care se impunea un recurs. Instituţia imperială a rămas inima Chinei de la stabilirea dinastiei Qin în 221 î.Hr., când primul conducător a renunţat la titulatura de rege (*wang*) şi a adoptat titlul de împărat august (*huangdi*), care a rezistat până la colapsul dinastiei Qing în 1912. La începutul celui de-al doilea secol d.Hr., guvernarea centralizată sub conducerea împăratului a reprezentat un element-cheie al culturii chineze şi „menţinerea ei a devenit obiectivul natural acceptat de către orice om de stat ambiţios"[5].

Continuitatea ideii şi a practicii monarhiei în China se datorează unui număr de factori importanţi, atât de natură sacră, cât şi profană. Mai mult decât în orice altă civilizaţie similară, înţelegerea monarhiei în

China presupunea înţelegerea locului unic pe care îl deţinea familia în cadrul culturii. De-a lungul întregii istorii a Chinei, familia şi nu individul a fost elementul-cheie al vieţii politice din comunitatea locală. Respectul faţă de părinţi, admiraţia sinceră pentru strămoşi şi supunerea neclintită, care constituiau de mult pietrele de temelie ale vieţii domestice în ţinuturile chinezeşti, au pregătit calea acceptării aceloraşi calităţi în comportament la nivelul politic superior, influenţând relaţia suveranului cu supuşii lui. Monarhii chinezi nu s-au văzut niciodată ca simpli administratori sau birocraţi; în schimb, valorile patrimoniale erau bine înrădăcinate în inima instituţiei [6]. Taţii erau autocraţi, exercitându-şi autoritatea neştirbită asupra tuturor membrilor familiei. Înţelepciunea paternă, chiar şi după ce părintele de sex masculin nu mai era capabil să-şi îndeplinească îndatoririle fizice din cauza vârstei sau a bolii, conducea gospodăria în toate aspectele ei. Bătrâneţea domina tinereţea, bărbaţii erau superiori femeilor, educaţia se baza pe creşterea unor copii supuşi şi nu pe formarea unui caracter individual – toate aceste elemente de bază ale sistemului domestic au fost transferate uşor în domeniul relaţiilor dintre conducător şi supuşii lui [7].

Dar în vreme ce tatăl reprezenta capul suprem al familiei, proprietarii de pământuri din China aveau tendinţa de a împiedica apariţia unor grupuri de bărbaţi ale căror interese locale ameninţau statul, cu alte cuvinte o nobilime similară celei dezvoltate în Europa medievală. Foarte curând, chinezii au abandonat practica primogeniturii în cazul moştenirii divizibile; astfel, conducerea familiei era preluată de fiul cel mai mare, fără însă ca acesta să poată câştiga monopolul asupra proprietăţii tatălui său [8]. Deţinerea de pământuri era destul de rară în rândul ţărănimii, majoritatea trăind la limita sărăciei sau chiar sub ea. Şansa ca micii şi săracii cultivatori să se organizeze era aproape imposibilă, prin urmare nu aveau cum să devină o problemă serioasă pentru autoritatea monarhică. Astfel de coaliţii au apărut foarte rar, şi doar atunci când agricultorii erau copleşiţi de abuzul prelungit sau de incompetenţa reprezentantului imperial, un semn clar că mandatul supranatural de a conduce îi fusese retras.

Credinţele antice şi acceptate în mod obişnuit cu privire la puterile împăratului au contribuit şi ele la dezvoltarea instituţiei până în epoca modernă. Se considera că împăraţii mitici cei mai timpurii primiseră

secretul focului, al agriculturii, vânătorii, al scrisului, al mătăsii şi al altor deprinderi şi tehnologii specifice vieţii productive[9]. Secole de-a rândul s-a crezut că regii puteau influenţa spiritele ancestrale care, în schimb, interveneau în natură pentru prosperitatea sau pedepsirea comunităţii. La chinezi, raiul era inerent şi nu transcendent, şi de aceea ritualurile formale şi sacrificiile constituiau cheia fertilităţii solului, a climei, protecţiei împotriva duşmanilor, victoriei în bătălii, precum şi a unei serii de alte preocupări obişnuite. În fiecare an, de exemplu, unul dintre cele mai importante ritualuri efectuate de monarh presupunea răsturnarea simbolică a unei brazde de pământ, inaugurând astfel un nou anotimp şi recolte abundente. În modelul confucianist de guvernare, împăratul era obligat să asigure bunăstarea materială a poporului; urmărirea împlinirii propriilor ambiţii în defavoarea ţelurilor poporului era considerată împotriva esenţei unei bune guvernări[10].

În absenţa unui Fiu legitim al Cerurilor (*tianzi*), chinezii erau lipsiţi de protecţia divină într-un univers plin cu forţe imprevizibile. Regii erau vitali pentru armonia socială într-o ordine cosmologică unde viaţa oamenilor era strâns legată de un scop divin superior. Împăratul era, la un loc, mare preot, războinic şi scrib, fără rival sau pereche, şi de aceea obligat să menţină o relaţie corectă între ceruri şi pământ[11]. Altarele şi templele create special pentru riturile de stat erau construite în toate oraşele care serveau drept capitale imperiale[12]. Primul împărat al unei Chine unificate, Qin Shi Huang Di (221-210 î.Hr.), a îmbunătăţit acest model de autoritate regală, printr-o politică agresivă de construire a drumurilor şi canalelor, prin expansiune militară, reforme legale severe, standardizarea măsurilor de greutate şi distanţă, a sistemului monetar şi chiar a lungimilor osiilor. Numărul mare al acestor proiecte imperiale s-a datorat organizării imperiului în 48 de unităţi administrative, fiecare sub controlul unor subordonaţi militari şi civili numiţi de autoritatea regală. Dinastiile următoare aveau să accepte ideea că miniştrii împăratului erau obligaţi să-l avertizeze pe Fiul Cerurilor ori de câte ori guvernarea lui ameninţa bunăstarea comunităţii. Această idee a fost inclusă în dezvoltarea instituţiei cenzorului. Dar în final, voinţa conducătorului suprem, omniscienţa celui fără de pereche se ridica deasupra consilierilor subordonaţi. Acte aparent capricioase precum executarea fără apel a unui

oficial imperial de către vreun împărat imprevizibil era echivalent cu modernul „a fost voinţa lui Dumnezeu“ [13].

În plus, izolarea geografică a Chinei de competitori serioşi, în sensul unor state vecine organizate, le-a permis elitelor conducătoare să-şi concentreze atenţia pe dezvoltarea internă şi pe consolidarea politică într-o zonă topografică variată. E adevărat că nomazii călare din nordul ţării ameninţau adesea dinastiile indigene, şi uneori chiar le-au răsturnat, dar, în mare, împăraţii Chinei nu s-au confruntat cu provocările unor regate puternic organizate şi ostile. Pe de altă parte, compoziţia imperiului chinez era omogenă, pentru că majoritatea copleşitoare a populaţiei era de etnie Han, care de-a lungul secolelor i-a asimilat pe cei din sudul Chinei şi i-a expulzat pe invadatorii din nord. Până la instaurarea dinastiei târzii Han (25-220 d.Hr.), ţinuturile aflate sub autoritatea directă a împăratului alcătuiau mare parte din China modernă. Din punctul de vedere al populaţiei, pământului şi al bogăţiei, era la fel de mare ca şi Imperiul Roman.

Dar în timp ce omogenitatea Imperiului Roman era ameninţată de Biserica creştină, care în cele din urmă a fost validată ca autoritate spirituală, în China nu exista nici o Biserică instituţională sau ierarhie ecleziastică în stare să creeze probleme guvernării împăratului. Dimpotrivă, sistemul etic confucianist, iniţial formulat cu trei secole înainte de apariţia dinastiei Han şi dezvoltat complet în primul secol d.Hr., plasa familia şi bunăstarea statului în inima priorităţilor morale ale vieţii. Confucius (cca 551-479 î.Hr.) nu discreditase credinţele religioase convenţionale ale vremii sale, dar învăţase că sacrificiul şi ritualul nu erau deloc singurele modalităţi de garantare a unei lumi mai bune. Pentru el, comportamentul virtuos era indispensabil proiectului de organizare a unei societăţi ordonate şi mulţumite. Politica şi etica erau tratate ca una şi aceeaşi în China, iar statul era o familie patriarhală mai mare.

Supuşii împăratului

La baza acestui sistem monarhic a stat o elită birocratică foarte bine pregătită, recrutată pe principiul meritelor şi evitând pe cât posibil privilegiul

politic legat direct de sorgintea nobilă. Educația și aptitudinile, nu sângele, constituiau criteriile pentru a intra în slujba împăraților chinezi. Acest serviciu civil, care număra mai bine de 30 000 de funcționari în secolul al XVIII-lea, când populația imperiului atinsese cifra de 200 de milioane, și care îndeplinea o serie de funcții de supraveghere, administrative, judiciare și de arhivare, a făcut din statul chinez o realitate durabilă. Un serviciu redus ca număr, ales din pătura nobilimii, organiza construcția drumurilor și a canalelor, supraveghea hambarele publice, superviza transportul, mineritul, construcțiile, educația și se ocupa de coordonarea zilnică a legislației, esențială pentru un stat cu astfel de dimensiuni.

Un împărat competent care-și cunoștea suficient de bine oficialii putea spera să stăpânească o asemenea putere. Mecanismul de recrutare îi permitea împăratului să evite compromisurile majore cu elitele militare sau administrative în defavoarea autorității regale. Pregătiți în mod riguros în spiritul clasic al confucianismului, acceptând guvernul ca supremație morală, acești funcționari de carieră au transformat instituția imperială într-o putere fără egal. Și de vreme ce foarte puțini absolvenți ai tuturor examenelor reușeau să-și asigure funcții salarizate la nivel de provincie, funcționarii preluau adesea posturi de conducere neplătite în comunitățile din ținuturile lor. Această practică a facilitat răspândirea culturii confucianiste, în special accentul pus de aceasta pe supunere și datorie, pe caracterul integru și pe virtute, pe vârstă și pe tradiții. Nici o altă civilizație importantă a lumii nu s-a bucurat de un astfel de sistem cultural al cărui impact era resimțit direct la nivelul elitei educate și ale cărui norme erau impuse chiar și în interiorul satelor și al familiei.

Indiferent de situație, succesul conducătorilor chinezi era asociat cu formarea și implementarea unei politici solide, iar pentru împărați acest țel se situa întotdeauna mai presus de hotărârile cu impact asupra propriei persoane. Dinastia Han a fondat o școală pentru pregătirea viitorilor administratori, iar dinastiile succesive au multiplicat numărul instituțiilor educaționale. În timpul perioadelor Sui (581-618) și Tang (618-907), de exemplu, examinarea acoperea numeroase materii, printre care dreptul, literatura, caligrafia, matematica și studiile clasice. În aceste școli băieții dotați ai oficialilor, dar și cei ce proveneau din familii simple, se luptau pentru recunoaștere și pentru un loc de muncă în slujba statului.

Explicaţia loialităţii permanente a acestor oficiali bine educaţi era faptul că funcţia lor, în cele din urmă, se caracteriza prin precaritate. „Până şi demnitarii cei mai înalţi erau, ca indivizi, la mila statului absolut şi despotic, şi puteau dispărea de pe scena politică în orice clipă.“ [14] Funcţionarii civili ce deţineau funcţii înalte şi care îşi promovau propriii protejaţi nu erau nici ei imuni la pedeapsă în cazul în care vreunul dintre elevii lor se dovedea mai târziu un simplu delincvent sau incapabil să-şi îndeplinească îndatoririle. În anul 1020, de exemplu, a fost impusă o regulă care cerea ca tutorii să fie admonestaţi în aceeaşi manieră în care era pedepsită crima comisă de către protejatul lor care se dovedea vinovat [15].

Birocraţilor cărturari nu li se permitea să deţină o proprietate în zona lor de supraveghere, iar membrii familiei lor nu aveau voie să lucreze în acelaşi departament de guvernare. O dată cu abandonarea dreptului primului născut, proprietăţile familiilor puternice şi potenţial neloiale nu au mai avut cum să rămână intacte de-a lungul generaţiilor. În Europa, aristocraţia ereditară a cărei avere se baza pe controlul pământului s-a dezvoltat prin secolul al IX-lea, şi puterea ei potenţială de a limita absolutismul era destul de evidentă. Nici o astfel de forţă independentă nu s-a evidenţiat în China, unde loialitatea primară nu era acordată familiei sau ţinutului natal, ci împăratului care reprezenta ordinea confucianistă a lumii. Aşa cum a menţionat şi un cercetător al culturii birocratice chineze, „demnitarii confucianişti îşi luau îndatoririle în serios, inclusiv loialitatea manifestată atât faţă de tron, cât şi faţă de întregul sistem de valori în care fuseseră ei educaţi şi pe baza căruia îşi construiseră carierele“ [16].

Un element al mobilităţii sociale s-a dezvoltat în interiorul sistemului pentru cei care reuşeau să treacă peste fiecare nivel al ciclului de examinare. Poziţiile mai înalte din cadrul clasei oficiale de guvernare erau oferite pe bază de competenţă şi nu pur şi simplu soldaţilor sau magnaţilor proprietari de pământuri, aşadar tuturor bărbaţilor care demonstrau un intelect superior. Continuitatea instituţională şi devotamentul faţă de comunitatea civilă furnizată de funcţionarii bine pregătiţi ai serviciului civil confucianist asigura permanenţa monarhică împotriva incompetenţei regale periodice şi a schimbărilor dinastice. Han, Sui, Tang, Song, Yuan, Ming, Qing – fiecare dinastie succesivă se

putea baza pe ancora etică a birocraţiei confucianiste, omogenă din punct de vedere ideologic, pentru a servi intereselor Chinei într-o manieră corespunzătoare instituţiei monarhiei absolutiste. Cu excepţia întemeietorilor unei noi dinastii, împăraţii rareori au îndrăznit să conducă fără sprijinul birocraţiei conservatoare.

Populaţia

Cunoaştem foarte puţine lucruri despre milioanele de ţărani ale căror eforturi continue pentru un trai aproape la limita subzistenţei furnizau resursele materiale, mare parte sub forma taxelor, necesare statului imperial chinez. Deşi există nenumărate scrieri despre viaţa de la curte şi despre birocraţii confucianişti, cu excepţia câtorva înregistrări oficiale pe tema recensământului, un zid de tăcere a înconjurat viaţa cotidiană a ţărănimii. Ştim într-adevăr că o mare parte din pătura ţăranilor chinezi, spre deosebire de cei ca ei de prin alte părţi ale lumii, a fost foarte puţin implicată în cultivarea pe scară largă, limitându-se mai degrabă la munca pentru consumul imediat. Totuşi, chiar şi aici, unde aspiraţiile bărbaţilor şi ale femeilor se ridicau rareori dincolo de nevoia asigurării supravieţuirii, o parte din producţia lor intra şi pe piaţa agricolă [17]. Ştim, de asemenea, că guvernarea la nivel subdistricţional era lăsată pe mâna liderilor locali ai satelor, care îşi asumau responsabilitatea menţinerii ordinii, a colectării taxelor, a furnizării de soldaţi atunci când li se solicita acest lucru, a îngrijirii sistemelor de irigaţie, precum şi a altor proiecte de interes public. Nimeni de la acest nivel nu era remunerat de către stat. În sate era de datoria atât a demnitarilor pensionaţi, cât şi a celor cu funcţii mărunte să îndoctrineze periodic locuitorii cu valorile confucianiste [18].

Cele mai serioase rebeliuni împotriva împăraţilor au fost stimulate de dezastre naturale: inundaţiile, seceta şi foametea din zonele rurale. Creşterea populaţiei a intensificat şi ea competiţia pentru pământ, dar atacarea autorităţii de către oamenii disperaţi era legată în mod normal de forţe mai mari pe care împăratul se presupunea că e în stare să le stăpânească. Ori de câte ori insurecţiile ţăranilor au câştigat sprijinul nobilimii locale şi al câtorva reprezentanţi ai birocraţiei oficiale, devenea

foarte clar că ciclul dinastic de atunci se apropia de sfârşit. În istoriile oficiale scrise de cărturari pentru a justifica regimul totalitar, dinastia precedentă este marcată de obicei de calamităţi naturale şi pedepse cereşti, precum inundaţii, cutremure, comete şi eclipse[19].

Nu existau mecanisme viabile pentru o opoziţie politică. Sistemul imperial nu creease nici un fel de adunare naţională care să reprezinte interesele din afara curţii împăratului. Într-o structură în care puterea nu era împărţită sau împărtăşită cu marii proprietari de pământuri, numai un lider de succes putea conduce cu mână de fier birocraţia şi putea obţine rezultate economice şi militare de excepţie. Dar dacă liderul dădea greş, consecinţele puteau fi devastatoare. Când mongolii au năvălit în China în 1270, e posibil să fi murit 30 de milioane de oameni, în timp ce cucerirea manciuriană a dinastiei Ming de la mijlocul secolului al XVII-lea a dus la moartea a aproape 25 de milioane de chinezi[20]. Totuşi, deşi situaţiile nefericite cauzate de natură sau de om puteau pune sub semnul întrebării capacitatea împăratului de a mai fi punctul de legătură între pământ şi cer, preţul înlocuirii unei dinastii prin recurgerea la metode violente era mult prea mare şi a constituit mai degrabă o excepţie în istoria Chinei. Instituţia imperială chineză a supravieţuit rebeliunii, invaziei şi schimbării dinastice datorită convingerii că Împuternicitul Cerurilor a reprezentat mereu o figură vitală de-a lungul istoriei. Succesul revoltelor semnala retragerea favorurilor divine pentru o anumită dinastie şi în nici un caz dezaprobarea formei imperiale de guvernare.

De la Song la Qing

Mileniul pe care îl luăm în discuţie a cunoscut patru dinastii majore, două dintre acestea fiind impuse de războinicii nomazi din nord. Epocile Song, Yuan (mongolă), Ming şi Qing (manciuriană), o lungă perioadă de timp pe care Charles Hucker a descris-o atât de bine ca „era imperială târzie", au fost martorele eforturilor repetate din partea chinezilor Han de a se opune străinilor agresivi, fie ei nomazi din nord, sau, mai apoi, imperialişti occidentali[21]. În cele din urmă, eforturile lor au dat greş, dar nu înainte ca împăraţii să devină şi mai autocratici, până când, în secolul

al XIX-lea, Regatul Mijlociu se transformase într-un spaţiu vulnerabil în comparaţie cu Occidentul expansionist şi superior din punct de vedere tehnologic. Un astfel de deznodământ era previzibil într-o civilizaţie în care cultura oficială se considera centrul universului, un cosmos alcătuit din „cercuri concentrice ce deveneau din ce în ce mai barbare pe măsură ce se îndepărtau de inima Chinei“ [23].

Din alt punct de vedere, colapsul Chinei imperiale la începutul secolului XX în faţa interferenţei occidentale poate fi privit şi în contextul unui model de schimbare dinastică întotdeauna prezent în istoria monarhiei chinezeşti. În mod normal, o nouă dinastie începea sub conducerea unei figuri militare agresive, care spera să-şi poată transmite titlul de onoare descendenţilor săi. Împăraţii perioadei timpurii proveneau din toate păturile sociale şi, în cadrul fiecărei dinastii în parte, aceştia s-au dovedit adesea foarte competenţi, atât ca administratori, cât şi ca militari. De-abia mult mai târziu, după generaţii de pace şi prosperitate, împăraţii rezervaţi şi răsfăţaţi şi-au pierdut interesul pentru problemele administrative cotidiene ale imperiului. Din ce în ce mai influenţaţi de supuşii dinăuntrul palatului, ultimii monarhi au devenit simple marionete, incapabili să răspundă într-o manieră inteligentă nevoilor de schimbare ale Chinei. În cele din urmă, fie rebelii de pe plan local care pretindeau înscăunarea unui nou Împuternicit al Cerurilor, fie nomazii expansionişti din nord au dus la slăbirea unităţii statului şi la încheierea unui ciclu, de obicei însoţită de multă vărsare de sânge şi suferinţe [24]. Sosirea occidentalilor în secolul al XIX-lea n-a făcut altceva decât să pună capăt unei probleme de durată pentru conducătorii chinezi.

După 300 de ani, perioada Tang a luat sfârşit o dată cu abdicarea ultimului împărat în 960. Marcată de revolte încă din 875, prima jumătate a secolului al X-lea a fost martora unei Chine sub asediul şi controlul hoardelor regionale. Poporul nomad Qidan a invadat nordul Chinei şi de-abia în 960, sub conducerea unei căpetenii militare curajoase, pe nume Zhao Kuangyin, au reuşit chinezii să înceapă reconstituirea statului centralizat sub puterea imperială tradiţională. Tânărul împărat de numai 32 de ani a renunţat la un număr însemnat de comandanţi militari şi a transferat în armata de la palat cele mai bune unităţi ale comandamentelor regionale. Această armată extrem de mobilă şi profesionistă

era cu mult superioară oricăror potenţiali atacatori[25]. În timpul perioadei Song (960-1279), modelul chinezesc al guvernării monarhice a devenit mai autocratic şi mai birocratic ca niciodată. Paradoxal, tot în această perioadă, China a devenit cea mai dinamică şi mai prosperă civilizaţie, o predecesoare demnă a ceea ce avea să fie lumea occidentală după 1700[26].

Vigoarea absolutismului Song a fost impresionantă, depăşind orice standarde. Împăraţii chinezi timpurii au fost absolutişti în teorie, dar în practică mulţi dintre ei au trebuit să accepte compromisuri în faţa familiilor influente, a comandanţilor militari, precum şi a rudelor ambiţioase[27]. Începând cu secolul al XI-lea, au fost luate o serie de măsuri care să stopeze această situaţie nesănătoasă. Multe familii aristocratice fuseseră distruse în timpul conflictelor endemice ale dinastiei Tang, şi din ce în ce mai puţini funcţionari civili aveau acces la textele tipărite ale literaturii clasice confucianiste şi, automat, la pregătirea pentru examinările specifice serviciilor sociale[28]. Fără să mai fie nevoiţi să se confrunte cu o aristocraţie puternică, împăraţii talentaţi şi ambiţioşi au început să-şi consolideze propria instituţie. Chiar şi după ce invadatorii i-au obligat pe împăraţii Song să-şi reamplaseze capitala în 1127 din Kaifeng, în nord, la Linan (modernul Hangzhou) în sud, dinastia a continuat să-şi sporească puterea.

De exemplu, începând cu Song şi trecând prin dinastiile mongolă, Ming şi Qing, un protocol nou şi mai rigid înconjura persoana împăratului. Consilierilor imperiali nu li se mai permitea să stea în poziţii familiare atunci când discutau aspectele politice cu împăratul. În timpul dinastiei Song tuturor demnitarilor oficiali li se cerea să stea în picioare în prezenţa mai-marelui lor, iar în timpul dinastiei Ming (1368-1644) consilierii erau obligaţi să îngenuncheze în faţa tronului. Împăraţii Ming au împrumutat de la predecesorii lor mongoli practica biciuirii înalţilor oficiali de faţă cu toţi cei de la curte. Un „bodyguard" imperial era în acelaşi timp şi spionul monarhului, iar pentru cei acuzaţi de ofense împotriva Coroanei nu exista nici o lege care să-i protejeze. Pentru monarhii Ming, comportamentul arbitrar în tratarea înalţilor demnitari era interpretat ca o modalitate de garantare a loialităţii acestora[29].

La sfârşitul secolului al X-lea, spre deosebire de omologii lor europeni, împăraţii chinezi erau mult mai detaşaţi, atât fizic, cât şi intelectual,

de supuşii lor. Accesul curtenilor şi al înalţilor oficiali în cartierul rezidenţial al împăratului era strict interzis, în timp ce în Europa nobilii îşi conduceau adesea afacerile împreună cu regele în locuri private şi informale. Împăraţii chinezi erau arareori văzuţi în afara complexului din Oraşul Interzis (construit de dinastia Ming la sfârşitul secolului al XIV-lea). Până şi audienţele oficiale din sala tronului erau întâlniri elaborate şi extrem de formale, pentru a accentua neînsemnătatea vasalilor în faţa Fiului Cerurilor[30]. Şi deşi unii împăraţi îşi însoţeau armata pe câmpul de luptă, de obicei conducătorul era apărat de milioanele de supuşi printr-o birocraţie şi administraţie complexă.

În dinastia Song, toate instituţiile subordonate au fost alcătuite pentru prima dată din oameni ce proveneau exclusiv din pătura educată. Experienţa militară şi apartenenţa la un clan aristocratic nu mai erau obligatorii pentru conducerea treburilor statului; în schimb, profesionalismul şi eficienţa căpătaseră prioritate[31]. Desconsiderarea soldaţilor a crescut foarte mult în perioadele imediat următoare cuceririlor dinastiilor mongolă şi manciuriană[32]. Funcţionarii civili din legiunile locale au început să ia locul guvernatorilor militari din zonele rurale, în timp ce rudele împăratului erau excluse din poziţiile importante şi în unele cazuri chiar exilate în afara capitalei.

În ciuda faptului că nu existaseră niciodată surse autonome ale autorităţii guvernamentale în China, împăraţii Song şi-au concentrat puterea şi mai mult la centru. Ei au moştenit de la dinastia Tang o serie de departamente administrative care aveau să formeze principalele instituţii de guvernare până la începutul secolului XX. De exemplu, împăraţii Song au continuat practica Tang de a împărţi responsabilităţile de vârf în trei mari sectoare: un departament militar general, un cenzorat independent însărcinat cu revizuirea şi investigarea funcţionarilor guvernamentali, şi un consiliu de stat care era şi el alcătuit la rândul lui din trei departamente separate – Secretariatul, Cancelaria şi Departamentul de Interne. Dar împăraţii Song au consolidat multe dintre îndatoririle ce reveneau acestor sectoare variate, aflate sub autoritatea principalilor consilieri ai împăratului. În anul 1380, întemeietorul dinastiei Ming s-a numit pe el însuşi prim-ministru, anulând funcţiile executive ale Secretariatului. Ulterior a fragmentat autoritatea departamentului militar, proclamându-se şeful

armatei. Mai târziu, împărați mai puțin competenți au permis ca o parte din această autoritate să revină unei agenții coordonatoare, cunoscută ca Marele Secretariat, alcătuită dintr-un grup foarte mic de consilieri apropiați. Împărații manciurieni au dus mai departe rolul acestei agenții, care a devenit locul unde se rezolvau problemele administrative curente.

După anul 1000, responsabilitățile legate de personal, aspecte fiscale și militare au fost ținute departe de un singur funcționar de stat, mai ales la nivel provincial. Limitând astfel puterea regională la funcții specifice, monarhii dinastiei Song au putut preveni orice încercare de uzurpare a autorității legale de către subordonați nedisciplinați. Pe lângă funcționarii de bază, la curte au mai fost angajați în posturi-cheie și eunuci. Fără să reprezinte o amenințare la adresa monarhilor competenți, sub conducerea unor lideri mai puțini capabili acești eunuci și-au exploatat la maximum accesul lor la împărat pentru a obține puteri imense la curte. Când dinastia Ming și-a mutat capitala la Beijing, numărul eunucilor ajunsese la 10 000, iar sub dinastia Qing la peste 100 000. În plus, intrigile de la palat s-au intensificat și din cauza nenumăratelor concubine ale împăraților, care au dat naștere unui surplus de moștenitori. La sfârșitul dinastiei Ming existau aproape 9000 de concubine în Orașul Interzis, iar numărul lor a sporit sub monarhii Qing[33].

Împărații Song au reformat și sistemul de examinare. Primele examene erau administrate acum la nivel provincial într-un ciclu de trei ani, o practică ce a devenit standard în următoarele dinastii. Cei care reușeau să treacă de acest nivel continuau cu examinarea metropolitană din capitală și, dacă aveau succes și aici, mergeau la cel mai înalt nivel – la palat –, unde examinarea era efectuată chiar de împărat. Oferind aceste oportunități claselor sociale neprivilegiate din provincie, împăratul și-a creat un grup de proprietari de pământuri care erau îndeaproape interesați să păstreze ordinea politică în general și instituția monarhiei în particular[34]. Primul împărat Ming, Hongwu, a întemeiat o rețea extinsă de școli la nivel districtual pentru a produce și mai mulți birocrați-cărturari și pentru ca mai mulți fii ai micii nobilimi să beneficieze de posibilitatea avansării.

Stabilitatea politică în timpul dinastiei Song a dus la accelerarea procesului de transformare economică începută sub împărații Tang, sprijinind astfel și dezvoltarea interdependenței între multele regiuni ale

Chinei [35]. Cu o populaţie de aproape 100 de milioane în anul 1000, împăraţii Song conduceau peste cel mai numeros popor din lume. Prin comparaţie, populaţia Europei divizată politic înregistra înainte de revoluţia agricolă a secolului al XVIII-lea doar 80 de milioane de oameni. Un număr de inovaţii tehnologice importante, printre care armele ce foloseau praful de puşcă, busola marinărească şi etamboul, şi-au făcut apariţia în economia Chinei după anul 1000. Marea majoritate a împăraţilor au încurajat aceste inovaţii, iar rezultatele au fost impresionante. Interesele orăşenilor şi ale oraşelor de pe coasta de sud a fluviului Yangtze au sprijinit transformarea economiei. Prima capitală Song a fost localizată în Câmpia de Nord a Chinei, în oraşul modern Kaifeng, care, cu o populaţie de aproximativ 500 000 de locuitori în anul 1000, era mai mare decât orice oraş european. După invazia nomazilor Jurchen în nordul ţării în anul 1127, capitala s-a mutat la Hangzhou, de-a lungul estuarului râului Qiantang. Această mutare spre sud a făcut parte dintr-o schimbare mai mare în dezvoltarea Chinei. Ţinutul natal originar al chinezilor, Câmpia de Nord, a devenit mai puţin importantă atât economic, cât şi cultural, în timp ce China de Sud şi coasta sudică în mod special au câştigat o semnificaţie majoră pentru bunăstarea imperiului.

Sub dinastia Song de Sud, comerţul maritim pe scară largă a înflorit. Concentrate pe Asia de Sud-Est şi Oceanul Indian, profiturile provenite din comerţ au facilitat construirea unor oraşe importante pe coasta de sud a Chinei. Mongolii au apreciat şi ei potenţialul comerţului făcut la distanţe mari, şi sub dinastia Ming au fost întreprinse o serie de expediţii maritime faimoase, între 1405 şi 1433. Conduse de eunucul musulman Zheng He, sute de nave şi mii de bărbaţi au vizitat porturi din Sri Lanka, Golful Persic şi Africa de Est [36]. Puterea imperială asupra unei flote enorme a plasat împăraţii Ming în poziţia demnă de invidiat de a organiza călătorii de explorare şi comerţ spre locuri şi mai îndepărtate, cu aproape o jumătate de secol înaintea portughezilor.

Comercianţii străini, din care marea majoritate erau musulmani, aveau permisiunea de a locui în centre comerciale cheie sub supervizarea atentă a inspectorilor guvernamentali. În interiorul ţării, producţia de fier, care folosea cărbunele pe post de combustibil principal, a atins cifra de 125 000 de tone pe an (în comparaţie cu cele 20-40 000 de tone din

Anglia secolului al XVII-lea)[37]. Industria manufacturieră a textilelor s-a dezvoltat şi ea datorită inventării roţii de tors şi promovării unui sistem monetar de hârtie, ambele apărute în secolul al XI-lea. La nivelul satelor, ofiţerii agricoli numiţi de guvern le-au prezentat fermierilor noi soiuri de orez, ceea ce a dus la dublarea recoltelor în ţinuturile bine irigate. Această ultimă descoperire a asigurat o stabilitate nemaintâlnită mai ales din punctul de vedere al şanselor mai mari de supravieţuire. Guvernul imperial a sponsorizat şi proiecte suplimentare de construcţie a canalelor şi a drumurilor şi, poate cel mai important, a creat grânare publice ca măsură de prevedere împotriva recoltelor slabe. Surplusul agricol al Chinei a făcut posibilă sprijinirea unei uriaşe populaţii urbane. De exemplu, 2,5 milioane de oameni trăiau în capitala Song sudică Hangzhou într-o perioadă în care cel mai mare oraş al Europei, Veneţia, număra de-abia 160 000 de locuitori[38]. Nu e de mirare că veneţianul Marco Polo a fost atât de impresionat de realizările urbane ale Chinei.

Totuşi, în ciuda acestor multiple şi variate realizări economice, societatea chineză nu a cunoscut o dezvoltare continuă a unei clase de mijloc dinamice şi multitalentate. Apariţia tiparniţei, de exemplu, în loc să ajute la răspândirea noilor idei, aşa cum se va întâmpla mai târziu în Europa, de-abia dacă a lărgit cunoaşterea valorilor conservatoare ale confucianismului. Similar, praful de puşcă, în loc să sprijine dezvoltarea unor state regionale, a oferit centrului imperial instrumente mai puternice cu ajutorul cărora să elimine rivalii serioşi ai puterii monarhice[39]. Monopolul guvernamental asupra unor bunuri precum sarea, fierul, ceaiul, vinul, asigura veniturile necesare statului, dar în acelaşi timp constituia şi o piedică în calea dezvoltării spiritului întreprinzător[40]. Deşi exista un sistem de piaţă naţională şi producţia era destinată pieţelor externe, mai ales cea de porţelan, mătase şi bumbac, guvernul nu încuraja dezvoltarea unei clase de mijloc autonome. Confucianismul considera activităţile comerciale drept parazite; controlul imperial asupra activităţilor economice esenţiale însemna că negustorii şi comercianţii se aflau la mila preferinţelor şi toanelor oficiale. Împăraţii Ming n-au mai considerat comerţul extern ca un beneficiu mutual şi l-au plasat în categoria tributurilor. Numai statele care recunoşteau suzeranitatea Chinei aveau privilegiul de a achiziţiona produse chinezeşti. La trei ani după preluarea

puterii, primul împărat Ming a interzis supuşilor săi să mai călătorască pe mare şi, prin urmare, comerţul maritim aproape a dispărut.

Privilegiile legale şi economice oferite de monarhii europeni locuitorilor urbani nu au existat niciodată în China. Spre deosebire de omologul său din Europa, negustorul sau comerciantul chinez nu avea nici un fel de libertăţi, nici un fel de breaslă autonomă şi nici un fel de acces politic în centrul puterii imperiale. Şi nici nu a câştigat respect în cadrul culturii sale. Munca lui, la urma urmei, era doar intermediară, neproductivă, de aceea el valora mai puţin decât ţăranul fermier[41]. În 1436, împăratul Ming a interzis categoric construirea de nave, şi până la sfârşitul secolului piraţii japonezi au umblat pe mare nestingheriţi. Preocupate mai degrabă de apărarea frontierei de nord decât de promovarea oportunităţilor de comerţ pentru comercianţii de pe coasta de sud, elementele conservatoare din cadrul birocraţiei cunfucianiste au reuşit să împiedice înflorirea unei burghezii dinamice asemănătoare cu cea din Europa Occidentală.

În afara serviciului imperial sau cel local de stat, puţini oameni educaţi au fost atraşi de cariere alternative. Poate că e dificil pentru mintea occidentală să aprecieze pe deplin o cultură în care cariera în serviciul public, chiar şi la niveluri mai mici ale administraţiei, este privită cu cea mai mare stimă şi unde ocupaţiile non-guvernamentale sunt asociate cu eşecul. Nu existau instituţii religioase independente unde intelectualii să poată urma o carieră în afara controlului de stat; nici budiştii, nici taoiştii nu se bucurau de înalta poziţie socială acordată liderilor religioşi din civilizaţiile creştine sau musulmane. Comerţul nu era deloc o preocupare respectabilă pentru un domn educat, iar artiştii şi scriitorii îşi găseau de obicei succesul numai sub patronajul oficial. Acei comercianţi care se aflau în căutarea respectabilităţii îşi investeau resursele în pământ şi în educaţia fiilor lor, sperând că în cele din urmă vor fi asimilaţi de cultura dominantă a birocraţilor-cărturari.[42]

În 1279, după 150 de ani de prosperitate remarcabilă, imperiul Song de Sud cedează în faţa invaziei violente a mongolilor şi, la fel ca şi alte părţi ale lumii civilizate, China este înglobată într-un imperiu eurasiatic fără precedent, ce se întindea de la Marea Chinei până în Europa Centrală. Sub conducerea brutală a lui Genghis-Han (1162-1227),

războinicii mongoli au preluat nordul Chinei în primul sfert al secolului al XIII-lea. Guvernată de nepotul său, Kubilay (1260-1294), China era condusă pentru prima dată în întregime de un popor străin. Stabilindu-şi capitala la Khanbalik (Beijing), Kubilay şi succesorii săi au supravegheat îndeaproape ceea ce a fost în esenţă o ocupare militară prelungită a Chinei. Limba de la curte era mongola şi politica locală nu s-a ridicat niciodată deasupra nivelului de exploatare eficientă. Dispreţuiţi în general de chinezii nativi, dintre care mulţi fuseseră reduşi la statutul de sclavi, împăraţii i-au întâmpinat cu bucurie pe străinii veniţi chiar din Europa, o parte dintre aceştia devenind încasatori de taxe, consilieri şi colaboratori ai statului Yuan. În 1315 conducătorii străini au reinstaurat sistemul de examinare confucianist, dar au impus şi examene speciale pentru mongoli şi alte naţionalităţi. Toate funcţiile-cheie până la nivelul districtual erau păstrate pentru mongoli. Din fericire, interesul mongolilor în sporirea la maximum a veniturilor i-a determinat să încurajeze comerţul şi inovaţiile agricole. În cele din urmă, cârmuitorii Yuan incapabili, intrigile de la palat şi o serie de dezastre naturale dublate de un număr de răscoale ale ţăranilor după 1350 au dus la prăbuşirea acestui regim urât de toată lumea[43].

Ocupaţia mongolă a luat sfârşit în mod violent în 1368 din cauza unui mercenar, fost călugăr, Zhu Yuanzhang, care şi-a luat numele imperial de Hongwu. Deşi era primul împărat provenit din pătura socială inferioară încă de la fondarea dinastiei Han cu 1500 de ani în urmă, Hongwu a cultivat cu grijă sprijinul elitei confucianiste, fiind recunoscut ca cel care, asigurând victoria asupra străinilor mongoli, a primit Mandatul Cerurilor. Ca prim împărat al dinastiei Ming, el a reintrodus imediat practicile guvernamentale tradiţionale şi, mai mult decât oricare, „el este responsabil pentru stilul de viaţă care a caracterizat China în epoca modernă“ [44]. Şi în timpul dinastiei Ming puterea politică a fost concentrată în mâinile împăratului. În timpul domniei sale de 31 de ani, Hongwu a preluat controlul direct al birocraţiei administrative şi a pus bazele unui program creat special pentru oamenii cu origine umilă asemenea lui. Împăratul a luat conducerea armatei, a încurajat dezvoltarea învăţământului primar la sate şi a verificat munca celor mai importanţi funcţionari civili. Sclavia a fost abolită, iar marile averi au fost confiscate,

fiind redistribuite de către guvern săracilor. Împăratul a cerut de asemenea o cartografiere a ţinuturilor şi câteva recensăminte ale populaţiei. Informaţiile adunate s-au dovedit inestimabile din punct de vedere al colectării taxelor. Sub cel de-al doilea împărat Ming, Yongle (1403-1424), capitala a fost mutată de la Nanjing – centrul Chinei – în nord, la Beijing, unde mongolii îşi stabiliseră baza militară şi, de-a lungul domniei succesive a mai multor împăraţi Ming, s-au construit zidurile, templele şi palatele marii capitale imperiale [45]. Palatele şi templele lui Yongle din Beijing pot rivaliza uşor în grandoare cu clădirile ridicate de Ludovic al XIV-lea la Versailles.

În ciuda acestor realizări, primul împărat Ming a fost un bărbat obsedat de teama conspiraţiei, şi în timpul domniei sale paranoia regală a dus la moartea a zeci de mii de supuşi [46]. Astfel, natura despotică şi arbitrară a instituţiei de stat devenise bine cunoscută în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. La începutul secolului al XV-lea se instaurase deja o neîncredere totală faţă de străini. Deşi chiar împăratul sponsorizase cele şapte expediţii pe mare ale lui Zheng He, tot el le interzisese supuşilor săi să stabilească alte contacte cu străinii decât cele impuse de relaţiile comerciale. Împăraţii au iniţiat o reconstrucţie masivă a marelui zid de nord pentru a întări bariera împotriva ameninţării nomazilor, zidul având în acelaşi timp şi o semnificaţie defensivă faţă de restul lumii. Un năvălitor mongol l-a capturat şi l-a ucis pe împăratul Zhengtong în timpul confruntării armate din 1449, expediţiile mongole continuând să reprezinte un pericol permanent până în secolul al XVI-lea. De-a lungul coastei, decizia mongolă de a abandona cuceririle pe mare a dus la o creştere a pirateriei japoneze şi întreruperea comerţului cu Occidentul. Factorii personali au creat de asemenea probleme. În timp ce primul împărat Ming a fost un conducător capabil, curtea ultimilor cârmuitori a fost dominată de facţiuni la curte şi intrigi ale eunucilor la palat [47]. Proiectele defensive uriaşe precum cel al Marelui Zid de 3000 de mile au subminat stabilitatea fiscală a regimului şi, deşi taxele relativ scăzute erau apreciate de ţărănime, guvernarea centrală rareori a dispus de suficiente fonduri pentru a-şi duce la bun sfârşit responsabilităţile.

Câţiva dintre împăraţii Ming au fost excesiv de cruzi şi de arbitrari. Într-una din relatările faimoase ale instituţiei imperiale din secolul al

XVI-lea, se povestește cum Hai Rui, un oficial imperial (1514-1587), care a îndrăznit să-l dojenească pe împăratul Jiajing (1521-1567), a sosit la palat, cărându-și propriul sicriu, așteptându-se ca mai-marele său să poruncească executarea lui imediată. În cele din urmă, împăratul, informat despre acțiunile ministrului său, l-a iertat pe acesta pentru nesupunerea lui [48]. Totuși, șansele de a influența monarhii care greșeau erau foarte mici. Jiajing nu a fost singurul împărat care și-a manifestat preferința pentru perioade mari de izolare față de miniștrii săi. Cel mai grav exemplu de indolență și neglijare este împăratul Tianqi (1620-1627), care a lăsat puterea pe mâinile unui eunuc de la palat, Wei Zhongxian (1568-1627). Favoritul regal s-a grăbit să elimine brutal de la curte nenumărați funcționari de stat, numind în aproape toate pozițiile de vârf propriii lui sicofanți [49]. Abuzul continuu al serviciilor civile conduse de eunuci, dublat de eșecul cenzoratului de a remedia problema, a dus în mod inevitabil la începutul secolului al XVII-lea la o situație extrem de ciudată: oamenii calificați refuzau să mai accepte funcții de stat oficiale [50].

O combinație nefericită de revolte ale țăranilor și un nou vecin agresiv din nord a pus capăt perioadei Ming în 1644. După ce rebelii chinezi au capturat capitala în acel an, ultimul împărat Ming s-a spânzurat în palatul său. Un general loial familiei Ming i-a invitat pe manciurienii din nord să i se alăture în încercarea de suprimare a rebeliunii, însă aceștia câștigaseră între timp sprijinul multor luptători chinezi dezamăgiți de incompetența militară Ming, așa că au profitat de ocazie și și-au însușit tronul imperial chiar pentru ei [51]. Ca și mongolii, manciurienii Qing proveneau din nord și nu constituiau decât o minoritate față de totalul populației chineze. Noii împărați au păstrat garnizoane speciale alcătuite din trupe manciuriene pe care le-au postat în afara marilor orașe, dar, spre deosebire de predecesorii lor mongoli atât de detestați, manciurienii au respectat și au încurajat birocrații cărturari chinezi să-și mențină monopolul asupra aparatului administrativ. Guvernând peste 250 de ani, manciurienii au sprijinit instituțiile tradiționale și au permis ca guvernul local să rămână în mâinile chinezilor. În ciuda statutului lor de străini, împărații Qing au reușit să-și păstreze statutul de Fiu al Cerurilor mulțumită atât cultivării eticii confucianiste și a stopării amenințărilor militare

din nord-vest, cât şi extinderii pline de succes a graniţelor imperiului prin anexarea Tibetului, a Mongoliei, Manciuriei şi a regiunii Xinjiang.

Respectând modelul obişnuit al dinastiilor imperiale, în primii 150 de ani ai perioadei Qing uzurpatorii au asigurat Chinei o guvernare bună sub conducerea unor lideri devotaţi şi competenţi. Noii cârmuitori şi-au asumat titlul de Fiu al Cerurilor şi responsabilităţile aferente, dar în plus liderii manciurieni au pretins şi puterea universală în baza a două concepţii militante, străine de spiritul chinezesc. Prima avea legătură cu existenţa unui hanat asiatic intern, ce implica activitate militară, deţinere de sclavi şi sprijinirea moştenitorilor de sânge. Cea de-a doua se referea la noţiunea budistă a unui rege ce pune lumea în mişcare, văzut ca un lider care prin acţiunile lui impune ordinea atât de necesară salvării. Ambele concepte au făcut ca monarhia Qing să fie profund asociată cu dreptul de necontestat al guvernării despotice[52].

Doi dintre monarhii timpurii s-au bucurat de domnii excepţional de lungi: Kangxi (1662-1722) şi Qianlong (1736-1795). Populaţia a continuat să sporească sub noua dinastie, mai ales după introducerea cartofului dulce american, care a permis chinezilor să cultive zonele deluroase şi cu altceva decât tradiţionalul orez din ţinuturile de câmpie. Pacea internă era asigurată, iar atracţia occidentalilor faţă de cultura şi produsele chinezeşti a rămas la fel de mare. Fără îndoială, cel mai remarcabil dintre împăraţii Qing a fost Kangxi, a cărui domnie de 61 de ani a fost contemporană cu cea a lui Ludovic al XIV-lea în Franţa şi ale cărui abilităţi fizice şi mintale s-au dovedit unice. Lider militar, patron al artelor şi poet, student la latină sub îndrumarea profesorilor iezuiţi, familiarizat cu ultimele descoperiri în matematici, ştiinţa şi tehnologia occidentală, împăratul a corespondat de asemenea şi cu monarhii europeni, inclusiv cu papa[53]. Domnia lui Kangxi a fost excepţională şi din punctul de vedere al puterii executive, multele lui campanii militare cunoscând, spre deosebire de cele ale lui Ludovic al XIV-lea, succese răsunătoare. Împăratul i-a învins pe rebelii din sud şi a adus Taiwan-ul sub controlul imperial în 1683. După înfrângerea ruşilor într-un conflict ce a avut loc în valea fluviului Amur în 1689, China a semnat primul său tratat cu o naţiune europeană, prin care se recunoştea cedarea ţinutului respectiv către împăratul Chinei.

Aşa cum palatul de la Versailles a constituit locul de desfăşurare al activităţilor principale de la curtea lui Ludovic, tot astfel şi Oraşul Interzis sublinia poziţia unică a împăratului în societatea chineză. Înconjurat de ziduri şi şanţuri de apărare, păzit temeinic, departe de privirea oamenilor simpli, împăratul îşi îndeplinea responsabilităţile într-un mediu în care protocolul şi simbolismul erau de o importanţă majoră. Împăratul era îmbrăcat în roşu, în timp ce supuşii săi în negru; el era singurul care stătea cu faţa spre sud, spre deosebire de subordonaţii săi care se uitau spre nord. Caracterele numelui personal nu erau niciodată scrise şi toate referinţele legate de Fiul Cerurilor din documentele oficiale erau plasate cu grijă deasupra tuturor rândurilor de pe fiecare pagină. Templele erau construite în onoarea împăratului şi toate ritualurile tradiţionale se desfăşurau numai în prezenţa imperială. Termenul *sheng* (sacru) se aplica adesea oricărui lucru ce avea legătură cu monarhul; prin separarea fizică de supuşii săi se întărea aura de superioritate inerentă persoanei imperiale[54].

În cele din urmă, totuşi, fidelitatea manciuriană faţă de tradiţia confucianistă s-a dovedit a fi o piedică în faţa expansiunii dinamice a Europei. Stabilitatea a devenit sinonimă cu refuzul inovaţiilor şi al progresului economic; schimbarea era evitată, în ciuda nenumăratelor presiuni ale imperiilor occidentale asupra Chinei. O guvernare de succes avea nevoie de atenţia constantă a monarhilor talentaţi. Într-o zi obişnuită, îndatoririle rituale ale împăratului se combinau cu diverse probleme militare şi sociale. Spre sfârşitul vieţii lui, împăratul Kangxi a reflectat asupra poverilor pe care trebuia să le ducă reprezentantul puterii executive într-una dintre cele mai complexe monarhii ale lumii.

> Un ministru poate intra sau se poate retrage din serviciul guvernamental atunci când doreşte, dar împăratul nu-şi termină niciodată munca...Unii sunt de părere că împăratul ar trebui să se ocupe doar de problemele foarte importante şi să le lase pe cele de rutină funcţionarilor săi. Eu nu sunt de acord cu această teorie. Pentru că şi o simplă greşeală, fie cât de mică, poate aduce multe prejudicii întregii ţări, iar un moment de neglijenţă poate aduce nefericirea a sute de generaţii.[55]

La începutul secolului al XIX-lea, presiunile din partea populaţiei şi delapidările tot mai numeroase din serviciul public au dus la o degradare

treptată a administrației fiscale. Până la jumătatea secolului, impactul combinat al imperialiștilor străini, al rebelilor de pe plan local și al crizelor legate de succesiune au secat aproape în totalitate puterea regimului.

Asaltul occidental

În 1514, primii europeni care au stabilit contacte comerciale cu China au acostat în orașul sudic Guangzhou (Canton). Acești negustori portughezi erau nerăbdători să pună bazele unei relații solide cu imperiul, dar, înainte ca orice legătură comercială oficială să fie stabilită, occidentalilor li s-a cerut foarte clar să renunțe la ideea că ei discută pe picior de egalitate cu mărețele lor gazde. Conceptul imperial chinezesc de relație corespunzătoare cu alte țări se trăgea direct din paradigma ierarhică confucianistă. Conform spuselor unui misionar iezuit din secolul al XVII-lea, Matteo Ricci (1552-1610), „regatul lor este atât de vast, granițele lui atât de depărtate și lipsa lor de cunoaștere în ceea ce privește populația din partea cealaltă a oceanului atât de profundă, încât chinezii își imaginează că întreaga lume este inclusă în regatul lor"[56].

Așa cum și ordinea socială chineză era ferm structurată, la fel și comunitatea regatelor internaționale era ordonată pe vertical. China reprezenta centrul lumii, Regatul Mijlociu, și oricine venea din afara acestei culturi privilegiate era de *ipso facto* un barbar. Așa se explică și originile sistemului imperial tributar, care impunea celor care doreau să stabilească relații comerciale cu China să-i ofere mai întâi daruri împăratului în cadrul unui ritual extrem de formalizat. În timp ce își prezentau cadourile, străinii trebuiau să facă plecăciuni adânci, prosternându-se în fața Fiului Cerurilor și recunoscând superioritatea Regatului Mijlociu. În situația în care se acordau drepturi comerciale, numai guvernul imperial putea să stabilească termenii. Adesea, aceștia includeau referințe ce stipulau restricționarea accesului occidentalilor în zone specifice din orașul Guangzhou și supravegherea tuturor afacerilor numai prin intermediul breslei aprobate de guvern, cunoscută și sub numele de *Cohong*[57].

Cei trei conducători care au domnit între 1662 și 1796 au fost monarhi capabili și raționali, care au situat întotdeauna interesele publice

deasupra plăcerilor personale. Împărații Qing au păstrat tradiția Ming de indiferență față de afacerile maritime, dar datorită faptului că șogunii japonezi, din motive personale, le-au interzis supușilor lor călătoriile pe mare după 1636, chinezii au scăpat o perioadă de atacurile piraterești des întâlnite în cele două secole anterioare. Secolul al XVIII-lea a fost o epocă de mare dezvoltare comercială în China, deoarece veniturile din exporturile de ceai, porțelanuri și mătase către Europa le-au permis împăraților dinastiei Qing să diminueze impozitele pe pământ și să aloce fonduri îmbunătățirilor interne. S-au depus eforturi pentru remedierea problemelor din zonele rurale, care au inclus repararea canalelor de scurgere, a sistemelor de irigații, precum și a drumurilor. Vizitatorii din acea perioadă au rămas impresionați de grandoarea și rafinamentul cultural al statului Qing, în timp ce filosofii iluminiști ai Europei se minunau de guvernarea plină de succes, care rezista atât de bine „opresiunii" combinate a religiei relevate și a aristocrației ereditare. „Deși supușii împăratului se prosternează întotdeauna în fața acestuia ca și cum ar fi Dumnezeu", scria Voltaire, „totuși guvernarea lui nu este nici despotică, nici arbitrară." Pentru Voltaire, „dacă a existat vreodată vreun stat în care viața, onoarea și averea populației să fie sub protecția legilor, atunci acesta a fost China" [58]. Până și preoții Societății lui Iisus (iezuiții), admiși la curtea imperială Qing în calitate de consilieri științifici și tehnici, s-au adaptat cu cea mai mare grijă la obiceiurile indigene și la tradițiile ritualice.

Totuși, presiunea enormă exercitată de sporirea populației, care a explodat de la 100 la 200 de milioane în cei o sută de ani de după 1650 și care s-a dublat din nou până în 1850, a pus în dificultate eforturile guvernului imperial de îmbunătățire a calității traiului supușilor săi. În timp ce Anglia industrială de la jumătatea secolului înregistra o populație de numai 7 milioane, China agrară număra 410 milioane de locuitori. Dinastia Qing era total nepregătită să facă față unei astfel de provocări fără ca productivitatea în orice sector al economiei să nu crească substanțial. Deoarece cererea de pământuri disponibile a devenit din ce în ce mai mare de-a lungul secolului al XVIII-lea, loturile familiale au fost reduse până în punctul în care o singură recoltă proastă putea însemna foametea. În astfel de condiții, puterea de cumpărare a fermierilor s-a diminuat

dramatic. Moşierii ambiţioşi puteau fie să ceară înapoi împrumuturile, fie să impună un sistem incorect şi dur de împărţire a recoltelor, însă rezultatul oricăreia dintre opţiuni a fost o prăpastie şi mai adâncă între proprietarii de pământuri şi ţărani. Mulţi dintre cei oprimaţi – şi deposedaţi de pământuri – s-au alăturat societăţilor şi cultelor secrete care păstrau încă vii resentimentele faţă de dinastia străină. Răscoalele ţăranilor au devenit ceva obişnuit în anii 1790, punând capăt unui secol de linişte domestică şi marcând o criză adâncă în textura socială.

Pe lângă aceste provocări existente pe frontul economic, problemele din interiorul serviciilor imperiale civile au făcut munca împăratului şi mai complicată. La începutul dinastiei, împăraţii Qing îi amestecaseră pe chinezii manciurieni cu cei de pe plan local în cadrul instituţiilor oficiale tocmai pentru a neutraliza potenţialele blocuri de putere. Şi până la mijlocul secolului al XIX-lea, monarhii s-au descurcat destul de bine, stăpânind influenţa eunucilor şi a împărăteselor. Dar la sfârşitul secolului al XVIII-lea, exact când Europa îşi extindea influenţa asupra Asiei, guvernul Qing începuse deja să resimtă nivelul crescut al corupţiei interne. Fondurile imperiale dedicate proiectelor de stat şi lucrărilor publice esenţiale intrau în buzunarele familiilor puternice. Pregătirea militară a decăzut, iar armele folosite nu au mai fost îmbunătăţite. Sistemul de examinare era caracterizat de favoritisme, înşelăciuni şi mită. Eficienţa sistemului imperial, aflată faţă-n faţă acum cu „barbarii" occidentali lipsiţi de maniere şi care nu erau dispuşi să accepte statutul de supuşi ai Fiului Cerurilor, s-a deteriorat rapid în primii cincizeci de ani ai secolului al XIX-lea.

Ceva din această transformare nefericită în relaţiile de putere dintre monarhii Qing şi cei occidentali poate fi dedusă şi din două mesaje adresate monarhilor britanici, prima trimisă regelui George al III-lea în 1793, iar cea de-a doua reginei Victoria în 1839. În 1793 reprezentantul monarhului, Lordul Macartney, solicitase egalitatea reprezentării diplomatice, precum şi privilegii comerciale speciale pentru comercianţii britanici. Împăratul Qianlong îl compătimea pe George III pentru „depărtarea singuratică a insulei pe care o conduci, izolată de lume prin ţinuturile imense ale mării", dar în acelaşi timp îi specifica foarte clar că nu va exista nici o recunoaştere a egalităţii şi nici o lărgire a drepturilor comerciale pentru

intruşii barbari. Regele Angliei era, totuşi, aplaudat pentru „spiritul respectuos al prezentării" sale, un indiciu clar al abordării tradiţionale imperiale în ceea ce priveşte relaţiile cu străinii [59]. Tonul scrisorii este unul de superioritate morală şi materială, care reprezenta de secole întregi inima viziunii imperiale asupra lumii. Regatul Mijlociu îşi era suficient lui însuşi şi numai prin generozitatea nemărginită a Fiului Cerurilor puteau face ceilalţi comerţ cu ţara acestuia. Occidentalii nu aveau ce să-i înveţe pe chinezi şi nici nu aveau nimic de comercializat, cu excepţia lingourilor de argint şi poate a ceasurilor mecanice pentru aristocraţie.

Cincizeci de ani mai târziu, în mijlocul unei alte controverse comerciale fierbinţi, mesajul către Victoria era unul conciliator şi plin de respect. Această nouă luptă se dădea pentru o marfă pe care piaţa chineză o aprecia: opiul. Până în 1838, 1% din populaţia de 400 de milioane de locuitori ai Chinei devenise dependent de puternicul drog, iar balanţa comercială a Regatului Mijlociu se modificase acum, argintul părăsind imperiul ca plată pentru marfa vicioasă. Când împăratul Qing a interzis importul de opiu (un produs al Indiei Britanice) şi în 1839 a comandat reprezentantului său de la Guangzhou, Lin Zexu, să distrugă stocurile existente deţinute de comercianţii străini, guvernul britanic a răspuns cu o expediţie militară susţinută de nave de război. Copleşiţi de superioritatea tehnologică a forţelor britanice, în 1842 guvernul imperial a fost obligat să accepte primul din seria umilitoare de „tratate injuste".

În mod ironic, după ce împăraţii Qing au învins puterea militară a nomazilor din stepa de nord (principala sursă de pericol pentru China timp de secole întregi), acum se vedeau nevoiţi să se confrunte şi cu pretenţiile şi insistenţa vehementă a occidentalilor de peste ocean. După ce primul „Război al Opiului" (1839-1842) s-a încheiat în defavoarea lor, statutul tributar al barbarilor străini a luat sfârşit şi, din acel moment, împăratul chinez a intrat în comunitatea monarhilor, dar nici măcar ca egal al lor, ci mai degrabă într-o poziţie mai slabă faţă de constelaţia ambiţioşilor conducători ai Europei. Succesul occidental în deschiderea Chinei pentru comercianţii şi misionarii Europei a contribuit în mare măsură la intrarea în colaps, în mai puţin de jumătate de secol, a sistemului monarhic vechi de 2000 de ani. „Tratatele injuste" (care au fost abrogate de-abia în 1943) au acordat puterilor străine dreptul de a-şi construi

propriile aşezări pentru comercianţi, de a deschide drumurile de apă şi de coastă şi în interiorul ţării pentru navele lor, misionarii creştini putând astfel călători nestingheriţi, şi de a limita taxele vamale impuse de guvernul imperial[60]. În timp ce comercianţii străini proslăveau meritele consumului şi ale dezvoltării, misionarii răspândeau mesajul egalităţii indivizilor în faţa unui Dumnezeu personal. Întregul curs al evenimentelor nu a făcut altceva decât să încerce să impună un set de valori total opuse idealului confucianist, un model al condiţiei umane şi al obiectivelor statutului practicat de peste două milenii şi al cărui mesaj plin de forţă încă mai funcţionează în China la acest început de secol XXI.

Combinaţia periculoasă dintre răscoalele ţăranilor, provocate de lipsa pământului, numărul tot mai mare al actelor de tâlhărie, exploatarea dură exercitată de moşieri, taxele şi impozitele, corupţia oficială, dar şi apărarea militară lăsată pe mâna occidentalilor barbari au condus China spre cel mai scump război civil din istoria ei: marele război ţărănesc al Taipinilor. Început în 1850 şi continuându-se pe o perioadă de 16 ani, războiul a făcut mai multe victime omeneşti (20 de milioane) decât toate pierderile umane la un loc din timpul Primului Război Mondial[61]. El a fost iniţiat în sud şi condus de un milenarist convertit la protestantism, Hong Xiuquan. Milioane de ţărani disperaţi şi-au respins moştenirea confucianistă, cerând acum crearea împărăţiei lui Dumnezeu pe pământ. Pentru rebeli, un astfel de ţel presupunea stârpirea clasei conducătoare şi implicit redistribuirea proprietăţilor comunităţilor de la sate. Rebelii mai voiau egalitate educaţională şi socială pentru femei. Nu avea să fie ultima dată în istoria Chinei moderne când o ideologie străină se va cupla cu suferinţele tradiţionale ale ţăranilor pentru a isca o mişcare revoluţionară. Stabilindu-şi capitala la Nanjing în 1853 şi continuându-şi ofensiva până în 1856, rebelii Taipini au fost în cele din urmă înfrânţi de forţele imperiale, dar nu fără ajutorul guvernelor occidentale: împrumuturi, arme moderne şi chiar aducerea în armata imperială a unor comandanţi europeni şi americani.

După instaurarea păcii, occidentalilor li s-au acordat recompense substanţiale, dintre care amintim libertatea deplină de mişcare pentru misionari pe tot teritoriul Chinei, supravegherea străină a punctelor de vamă imperiale, jurisdicţie legală pentru guvernele străine asupra conaţionalilor lor care trăiau în China (extrateritorialitate), deschiderea unor

porturi comerciale noi şi legalizarea comerţului cu opiu. Tensiunile dintre dinastia imperială şi puterile europene s-au intensificat până când, în 1860, forţele expediţionare unite britanice şi franceze au cucerit capitala imperială şi au incendiat palatul de vară al împăratului. Până la sfârşitul ultimului deceniu al secolului al XIX-lea se deschiseseră 90 de porturi pentru aproximativ 300.000 de comercianţi şi misionari europeni şi americani, iar misiunile diplomatice străine, respinse mult timp de împăratul chinez, erau acum impuse curţii manciuriene. Centrele urbane din Hong Kong şi Shanghai se aflau în totalitate sub conducerea guvernelor străine, iar navele de război bine dotate cu armament protejau de-a lungul fluviului Yangtze interesele comercianţilor non-chinezi.

Într-o perioadă în care industrializarea Europei şi a Americii se afla în plină dezvoltare şi când puteri asiatice precum Japonia adoptau rapid modelul modernizării occidentale, liderii chinezi deveniseră şi mai miopi şi mai conservatori. După judecata unui istoric, dinastia Qing era prea slabă din punct de vedere militar pentru a se apăra singură împotriva agresiunii străine, dar în acelaşi timp „prea puternică din punct de vedere cultural pentru a ceda iniţiativele politice modernizatorilor pro-occidentali" din interiorul birocraţiei[62]. Regatul Mijlociu se îndrepta rapid spre periferia statutului de naţiune mare, conducerea lui monarhică eşuând în demonstrarea dreptului divin de a guverna în numele tuturor chinezilor. Înfrângerile militare suferite din partea oponenţilor ruşi, francezi şi japonezi au avut ca rezultat dispariţia influenţei în Asia de Sud, pierderea controlului asupra insulei Formosa şi recunoaşterea „independenţei" coreene sub auspicii japoneze. Pentru prima dată din secolul al XVII-lea, coreenii erau eliberaţi de obligaţia de a plăti tribut în calitate de satelit al Regatului Mijlociu.

Pierderile militare suferite în faţa japonezilor pe care îi dispreţuia a constituit pentru mândria imperială chineză o lovitură extrem de dureroasă, mai ales că în 1853 Japonia, la fel ca şi China, fusese umilită şi pusă la colţ de puterea militară a Occidentului. Iar acum, 40 de ani mai târziu, japonezii reuşiseră cumva să-şi însuşească secretele tehnologiei militare occidentale în eforturile lor pline de succes de a dobândi statutul de mare putere. Numai China rămăsese împietrită, părând incapabilă să-i elimine pe străini sau să înţeleagă natura şi dificultăţile economiei moderne. Pentru

mulţi chinezi, reformişti şi tradiţionalişti la un loc, concesiile făcute de împărat barbarilor reprezentau dovada clară că Mandatul din partea Cerurilor fusese retras. Societăţile secrete şi-au reluat activitatea în încercarea de a scăpa de incapacitatea străinilor manciurieni. O mişcare reformistă, receptivă la occidentalizare, dar sperând să lege noile idei şi tehnici de ordinea monarhică tradiţională, a cunoscut un scurt moment de succes în 1898, când tânărul împărat Guangxu a părut dispus să asculte şi alte opinii. În vara lui 1898, Guangxu a emis 40 de decrete reformatoare care acopereau domenii precum educaţia, tehnologia, administraţia politică şi economia[63]. Însă elementele conservatoare din interiorul Casei imperiale, conduse în secret de împărăteasa văduvă Cixi, au subminat cu succes întregul efort, alungându-i sau executându-i pe funcţionarii reformatori şi impunând din nou calea intransigenţei. Cu sprijinul liderilor militari seniori, Cixi l-a arestat pe împărat şi s-a declarat regentă.

Consecinţele au fost atât de serioase încât la începutul secolului următor studenţii chinezi educaţi în Occident şi alţi exilaţi au fost nevoiţi să lucreze pentru schimbarea socială, politică şi economică din căminele lor temporare situate în Japonia sau America. Când o altă coaliţie occidentală a zdrobit rebelii „boxeri" ridicaţi împotriva europenilor şi a ocupat Beijingul în 1900, instabilitatea şi falimentul intelectual al monarhiei – o monarhie văzută acum ca subordonată forţelor imperialismului occidental – au devenit tot mai vizibile. Împărăteasa văduvă şi-a schimbat atitudinea cu disperare şi a încercat să modernizeze rapid guvernul şi să centralizeze puterea în Beijing. Miniştrii se îmbrăcau precum oamenii de afaceri, iar armata a adoptat uniformele în stil occidental. Asociaţiile profesionale au fost încurajate în oraşe, dorinţa de guvernare locală făcându-se simţită din ce în ce mai intens. În 1905, cu puţin înainte de moartea ei, împărăteasa a promis adoptarea monarhiei constituţionale şi a trimis o serie de misiuni peste ocean pentru a pune la punct posibile aranjamente cu Germania, Japonia şi Anglia. Dar poate cel mai semnificativ lucru a fost întemeierea şcolilor moderne, iar în 1905, dinastia manciuriană a abolit sistemul imperial de examinare vechi de 2500 de ani. Dintr-o singură lovitură, tradiţia cărturarilor-birocraţi a ajuns la un sfârşit deloc glorios, sub presiunea deziluziilor locale şi a occidentalilor uzurpatori. Amalgamul

de gândire chineză şi occidentală cu care a fost înlocuită nu a făcut altceva decât să destabilizeze şi mai mult vechiul regim.

Un număr de revolte locale împotriva manciurienilor, susţinute de societăţile secrete, au avut loc după 1900, iar în 1911 aceste tulburări au culminat cu dezertarea comandanţilor militari de vârf. Pe 12 februarie 1912, ultimul împărat manciurian, un băiat de şase ani pe nume Puyi, a abdicat. Înlocuit iniţial de o republică în stil occidental, condusă de un preşedinte educat în Occident, Sun Yatsen (1866-1925), cel mai lung sistem monarhic din lume a pierit. Liderul civil al noii republici declarate nu a fost în stare să păstreze puterea prea mult timp. Comandanţii militari nemulţumiţi şi proprietarii de pământuri reprezentau forţa reală din spatele colapsului manciurienilor în 1911, şi în martie 1912 Sun Yatsen demisionează din postul de preşedinte, lăsându-i locul unui fost funcţionar al armatei imperiale, Yuan Shikai.

Yuan a sprijinit ştiinţa, tehnologia militară şi reformele administrative occidentale, dar nu s-a manifestat la fel de entuziast faţă de stilul occidental de guvernare, democraţie şi egalitate. După numai un an, Sun Yatsen a fost exilat în Japonia. Cel care l-a urmat la putere a încercat să se proclame singur împărat al Chinei, dar a fost întâmpinat cu nenumărate revolte în zonele rurale. Yuan moare în 1916 şi subordonaţii săi militari împart ţara în baze regionale. Epoca turbulentă a guvernelor regionale îşi făcea simţită prezenţa, autorităţile din Beijing fiind total ignorate. În mai puţin de un secol, China imperială încetase să mai fie centrul universului. După respingerea moştenirii confucianiste prin abolirea examinărilor imperiale, China republicană a rămas fără resurse intelectuale indigene care să reprezinte baza unei noi societăţi; pentru că nu au reuşit să răspundă corespunzător incursiunilor imperialiştilor occidentali, împăraţii au eşuat în îndeplinirea principalei lor responsabilităţi. Încercarea lui Sun Yatsen de a adapta instituţiile politice occidentale la o cultură politică fără experienţă în guvernarea personală a fost sprijinită doar de câţiva reprezentanţi ai aristocraţiei locale. Ideile lui aveau să fie folosite de-abia peste 30 de ani.

În cele din urmă, atât problema demografică, cât şi ciocnirile cu Occidentul au contribuit major la distrugerea ordinii imperiale. Pacea impusă de împăraţii manciurieni după cucerirea lor din 1644 facilitase

dezvoltarea economică rapidă a întregului Regat Mijlociu. Această dezvoltare a determinat în schimb o creștere fără precedent a numărului de locuitori, de la 200 de milioane la mijlocul secolului al XVIII-lea până la 400 de milioane un secol mai târziu. Migrarea către ținuturile marginale, cultivarea și mai intensă, introducerea unor noi tipuri de recolte, precum cea a cartofilor și a alunelor – nici una dintre aceste măsuri nu a reușit să scoată populația de sub povara sărăciei. Umilințele repetate din partea puterilor occidentale, dar și lipsa bunăvoinței de a ajusta formele culturale tradiționale în favoarea modelelor economice și industriale, i-au pus pe împărații manciurieni într-o lumină deloc favorabilă. Eșecul conducerii imperiale fusese de secole întregi semnalul pentru schimbarea dinastiei, pentru numirea unui nou Împuternicit al Cerurilor care să revitalizeze dreptul Chinei la supremație mondială. În secolul XX, acest model deja supus probei timpului nu a mai fost suficient; pentru că i se refuzase luxul izolării, China avea să lupte pentru a-și recăpăta autonomia, dar fără ajutorul împăraților săi.

Simbolurile sacre în Japonia

Ocupând locul al șaptelea în lume din punctul de vedere al numărului de locuitori (123 de milioane) și mândrindu-se cu una dintre cele mai dinamice economii ale comunității mondiale, faptul că Japonia modernă și democratică păstrează cea mai durabilă dinastie monarhică din lume este un lucru semnificativ. Situată la 120 de mile de sudul Coreii, Japonia a fost izolată de marile dificultăți politice ale continentului asiatic secole de-a rândul, iar acest avantaj geografic a facilitat dezvoltarea unei culturi politice locale, unde monarhul, fără să aibă drept rival nici o altă dinastie, nu și-a exercitat niciodată puterea politică direct. Japonia este alcătuită din patru insule principale și peste o mie de insule vulcanice mici, a căror suprafață de-abia dacă este egală cu suprafața statului California din Statele Unite ale Americii; instituția monarhiei a apărut mai întâi pe cea mai mare dintre cele patru insule principale, Honshū, în cursul secolului al VI-lea d.Hr.

Anterior, societatea japoneză era dominată de clanurile războinice sau *uji*, grupuri de familii înrudite care venerau o zeitate ancestrală comună. Fiecare dintre aceste sute de clanuri era dominat de o mică aristocrație războinică. În secolul al VIII-lea, când au apărut și primele scrieri, o treime din nobilime pretindea că are descendență coreeană sau chineză, indicând astfel un contact cultural puternic cu ținuturile continentale. Până în acel moment, budismul își lăsase amprenta asupra societății japoneze, oferindu-i o perspectivă spirituală diferită din care lipsea venerarea animistă șintoistă a zeilor și spiritelor naturii. Totuși, locuitorii Japoniei timpurii și-au păstrat multe elemente unice specifice culturii lor insulare, iar acest aspect s-a evidențiat mai ales în domeniul politic[64].

Conducerea unui clan era acordată unei singure familii pe bază ereditară, iar liderul era atât căpetenie militară, cât și preot. Într-un ținut muntos în care doar 7 la sută din pământ putea fi cultivat în mod regulat, autoritatea politică centralizată era absentă. Clanul care și-a afirmat pentru prima dată hegemonia religioasă și politică asupra celorlalți domina platoul vast al ținutului Yamato în sud-estul insulei Honshū, și susținea că se trage din zeița soarelui Amaterasu. Conform legendelor japoneze, actualul împărat este un descendent direct al lui Jinmu, „primul împărat", care la rândul lui se trăgea din zeița soarelui. Gândirea religioasă antică șintoistă propovăduia că zeița soarelui crease prima dată insulele japoneze și de-abia apoi restul lumii materiale. Tradiția datează această domnie și începutul imperiului în 660 î.Hr., dar de fapt de-abia multe secole mai târziu, cel mai probabil în secolul al V-lea d.Hr., elita conducătoare Yamato își proclamă hegemonia asupra vecinilor ei și numai după victoria lor pe câmpul de luptă Yamato își câștigă recunoașterea din partea celorlalte căpetenii războinice.

De-a lungul secolelor al VII-lea și al VIII-lea, guvernul a trimis nenumărate solii la curtea sofisticată Tang din China. Yamato împrumutase deja multe lucruri de la chinezi, începând cu scrierea, angajând scribi chinezi pentru birocrația în formare și adoptând budismul ca religie oficială a domeniilor Yamato la sfârșitul secolului al VI-lea. Unul dintre rezultatele acestor contacte extinse a fost îmbrățișarea unui program guvernamental de reformare proiectat să dea o nouă formă monarhiei japoneze, mai apropiată de modelul imperial Tang. Printr-un decret

cunoscut ca Edictul de Reformare Taika (645), conducătorul Yamato pune bazele unui sistem monarhic autocratic. Împăratul era considerat acum conducătorul numit de divinitate să vegheze asupra Japoniei și care urma să-și exercite puterea absolută, devenind proprietarul tuturor ținuturilor ce făceau parte din regat. De asemenea, el și-a reafirmat și statutul de mare preot șintoist, combinând astfel autoritatea religioasă supremă cu întâietatea politică nou-fondată[66].

Merită notat faptul că în acest context monarhii japonezi, la fel ca și omologii lor chinezi, nu s-au confruntat cu nici o autoritate religioasă independentă, potențial rivală. Atât papă, cât și suveran, sultan și calif, acești monarhi asiatici întrupau autoritatea laică și religioasă[67]. Monarhul japonez era preotul suprem al șintoismului în venerarea zeului-soare și a altor zeități importante. Într-una din scrisorile oficiale adresate împăratului Chinei, Yamato se numeau „împărați ai soarelui-răsare". Se dorea o birocrație orientată spre confucianism – completată de examinări ale funcționarilor –, se făceau planuri pentru o armată alcătuită din țărani, iar călugării budiști răspândeau mesajul de supunere în fața unei monarhii puternice și a unui stat unificat. Capitala permanentă a fost stabilită la Nara în 710 și timp de o sută de ani, practicile inspirate de China, dintre care amintim sistemul monetar modelat după cel chinezesc, nu au făcut altceva decât să sublinieze statutul elevat al împăratului japonez. În toată această perioadă, idealurile confucianiste au alimentat marea majoritate a priorităților guvernamentale ale elitei conducătoare.

În realitate, Edictul de Reformare Taika nu a alterat decât foarte puțin statutul aristocraților puternici și semiautonomi rurali. Lipsindu-i baza de resurse materiale a Chinei și tradiția unui guvern centralizat puternic, noul tip de monarhie japoneză nu se potrivea stilului de conducere bazat pe clanurile regionale din trecut[68]. În timp ce formele culturale și politice chineze au dominat viața din capitală până în secolul al IX-lea, ierarhia șefilor clanurilor provinciale a continuat să se bucure de o mare autonomie, iar Japonia a rămas în mare parte un ținut rural unde majoritatea copleșitoare a populației știa foarte puține despre prioritățile de la curte. Împăratul era respectat în stilul ritual, fiind privit de mare parte din japonezi ca o figură divină, dar statutul lui sacru îl plasa, în mod paradoxal, deasupra problemelor cotidiene ale țării. De-a lungul

secolelor al VII-lea și al VIII-lea, pe tronul imperial s-au aflat și femei, dar instituția a fost totuși dominată de bărbați, împăratul fiind văzut ca părintele japonezilor[69]. Totuși, paternitatea nu s-a dovedit suficient de autoritară, pentru că în 830 conducerea militară și politică a fost preluată de una dintre familiile de seamă de la curte, Fujiwara.

Bărbații Fujiwara s-au căsătorit cu reprezentante ale familiei regale, au administrat cu succes vaste moșii regale, au servit ca regenți ai multor împărați copii și au controlat instituțiile principale ale statului. Alte familii puternice de la curte ca și Fujiwara și-au folosit influența pentru a cumpăra întinderi enorme de pământ lângă capitală, situată acum la 30 de mile nord de orașul Nara, în Heian (modernul Kyoto). Între timp, în zonele nordice și estice ale Japoniei, războinicii continuau să lupte împotriva vechii populații Ainu, și disciplina de luptă asociată cu clasa samurailor și a luptătorilor scoteau aceste grupuri de sub controlul formal al împăratului de la Kyoto. Ținuturile stăpânite de bandele militare erau practic scutite de taxe și, pentru că supremația împăratului a trecut rareori de stadiul teoretic, un sistem feudal veritabil, nu neapărat similar cu cel din Europa, a devenit normă pe tot teritoriul Japoniei. Se punea un accent tot mai mare pe relația suzeran-vasal la nivel local și provincial, în timp ce cererile familiei imperiale pentru pământuri și taxe guvernamentale erau din ce în ce mai des refuzate.

De-a lungul perioadei Kamakura (1192-1333), când clanul Minamoto a dominat scena politică de la baza sa militară din câmpia Kanto, împăratul japonez nu era altceva decât o figură simbolică ce îndeplinea funcții ceremoniale și religioase, în timp ce banditismul și fărădelegile deveniseră ceva obișnuit în toate insulele; până și mănăstirile budiste angajau bande armate pentru a se proteja împotriva unei societăți dezbinate. Până în secolul al XIX-lea, drepturile private eliminaseră în mod clar obligațiile publice, iar regionalismul uzurpase prerogativele autorității centrale. În următorii 800 de ani, monarhii japonezi au domnit, dar nu au condus. Faptul că uzurparea efectivă a tronului nu a avut loc dovedește puterea pretenției regale de a conduce în baza dreptului ereditar[70]. Spre deosebire de modelul chinez, unde uzurparea a fost interpretată ca transferul legitim al Mandatului Cerurilor către un lider mai merituos, în Japonia credința în descendența divină a împăratului și importanța unei

succesiuni neîntrerupte a garantat supraviețuirea monarhiei de-a lungul dificilelor secole medievale[71].

Într-o cultură războinică, fragmentată politic, în care onoarea familiei și tradiția militară constituiau pietrele de temelie ale valorii personale și în care eșecul sau retragerea atrăgea după sine o sinucidere ritualică, eforturile de a da substanță pretențiilor hegemonice ale monarhiei erau zadarnice. Țăranii fuseseră reduși la statutul de slugi care lucrează pământul și erau tratați de elita militară ca proprietatea ei personală. Grupurile divizate de la curte, care încercau fiecare în parte să câștige influența împăratului, s-au angajat în războaie civile cronice, care nu au avut ca rezultat decât tot mai multe poveri și suferințe aruncate pe umerii țărănimii. La începutul secolului al XIV-lea, una dintre ramurile familiei conducătoare s-a revoltat împotriva clanului Minamoto și a reușit să stabilească șogunatul Ashikaga (1338-1573). Împăratul de la vremea respectivă a refuzat să recunoască șogunatul și prin urmare a fost alungat din capitala sa în Kyoto. Puterea războinicilor regionali a crescut peste măsură în această perioadă, iar samurailor li s-au oferit pământuri în schimbul serviciilor militare. Declinul autorității centrale a avut loc în timpul războiului Onin (1467-1477), când moștenitorii rivali ai șogunatului Ashikaga au transformat capitala imperială Kyoto în ruine. Curând după această cădere a guvernului, Japonia a fost împărțită în 300 de state micuțe, fiecare dintre ele fiind guvernat, mai bine sau mai prost, de comandanți supremi provinciali, numiți și *daymio*[72].

De-abia o dată cu pătrunderea portugheză în Japonia, în 1543, au fost luate măsuri pentru schimbarea modelului laic de dominare locală și de a pune capăt conflictelor endemice dintre samurai. Străinii, prin tehnologia inovativă a prafului de pușcă, se bucurau de un avantaj militar imens asupra cavaleriei feudale japoneze. Muschetele și tunurile, adoptate rapid de japonezi, au încheiat brusc luptele eterne dintre samurai, asociate mult timp unui sistem feudal. Procesul centralizării a fost demarat de un general de succes pe nume Toyotomi Hideyoshi și a fost continuat de puterea preponderentă a șogunatului Tokugawa (1603-1867). Valorile militare care dominaseră cultura de elită n-au dispărut la începutul secolului al XVII-lea, dar liderii Tokugawa au putut instaura pacea, alungând în același timp misionarii creștini europeni și restricționând

comerțul cu negustorii olandezi în portul strict controlat Nagasaki. Japonezilor li s-a interzis să călătorească în străinătate, construcția de vase a fost oprită, iar traficul maritim a fost limitat la comerțul de coastă. Șogunatul Tokugawa a inaugurat o perioadă de izolare a japonezilor care avea să țină până la mijlocul secolului al XIX-lea, când influența occidentală urma să stârnească din nou o reformă radicală a instituțiilor de guvernare.

Conducerea militară Tokugawa, numită și *bakafu* (guvernare de cort), a contribuit la procesul de pacificare a țării și a pus bazele unei perioade de 250 de ani de dezvoltare a populației, de creștere economică modestă și de introducere a unei economii de piață. Între 1700 și 1850 Japonia „a fost mai liniștită, mai echitabil hrănită și mai sigură decât orice altă societate din lume"[73]. Valorile sociale accentuate de această conducere militară includeau disciplina, loialitatea, supunerea și respectul față de superiori. Hideyoshi susținea că are descendență Fujiwara și a încercat să obțină recunoașterea din partea împăratului Ogimachi (1516-1593). Curtea imperială decăzuse în timpul războiului civil, dar liderii Tokugawa au avut grijă să reînnoiască finanțele și prestigiul imperial. Deși împăratul a rămas izolat în Kyoto de-a lungul secolelor în care a dominat familia Tokugawa, *șogunii au recunoscut sursa supremă a legitimității lor în* persoana monarhului. Căutând aprobarea imperială pentru puterea politică obținută pe câmpul de luptă, Hideyoshi a reafirmat locul central al împăratului în ordinea politică a Japoniei și a pregătit drumul pentru restaurarea puterii regale care a avut loc trei secole mai târziu[74].

Serviciile militare tradiționale ale elitei samurailor nu mai erau necesare, iar șogunii Tokugawa au insistat ca toți lorzii feudali importanți să petreacă o perioadă în fiecare an în Edo, unde puteau fi supravegheați. Japonezii nu au renunțat la credința că împăratul, care trăia acum izolat la Kyoto, era teoretic autoritatea politică și religioasă supremă, dar familia Tokugawa s-a portretizat cu succes ca fiind instrumentul principal militar și administrativ al împăratului-zeu. Nici unui lord feudal nu i se permitea să abordeze curtea imperială sau persoana împăratului fără permisiunea șogunului[75]. La începutul secolului al XIX-lea, demarcația dintre clasele din Japonia a început să nu mai fie atât de tranșantă pe măsură ce comercianții tot mai prosperi căpătau prestigiu și influență. Tensiunile sociale, determinate de schimbarea economică fundamentală și alimentate

de nemulţumirile provocate de refuzul familiei Tokugawa de a stabili contacte cu lumea exterioară, au pus bazele unei transformări remarcabile a rolului monarhului în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

În 1853, comandantul naval american Matthew Perry a sosit însoţit de o flotă puternică lângă Tokyo şi a ameninţat că bombardează oraşul dacă Japonia nu deschide comerţul cu America. Pătrunderea americană în principalele insule japoneze începută în anul imediat următor a fost urmată rapid de venirea olandezilor, a ruşilor şi a englezilor. Liderii clanurilor anti-Tokugawa, realizând inferioritatea lor tehnologică şi mai ales navală şi înţelegând că singura soluţie era crearea unui guvern central puternic, şi-au îndreptat interesul spre monarhia tradiţională, considerând-o punctul de bază al modernizării, o alternativă şi o sursă antică a legitimităţii politice[76]. Între 1858 şi 1865 atacurile asupra străinilor s-au intensificat. În mod ironic, împăratul Komei a sfătuit şogunatul să întărească apărarea în efortul de a menţine izolarea Japoniei; în acest moment monarhia nu făcea altceva decât să apere statu-quo-ul împotriva influenţei corupătoare a barbarilor.

În ciuda opoziţiei considerabile a şogunului Tokugawa şi a împăratului, modernizarea economică, politică şi militară a devenit strigătul de luptă al elitelor samurailor şi al liderilor comerciali urbani care erau hotărâţi să nu permită accesul dominaţiei occidentale. Întorcând spatele şogunatului şi căutând sprijinul instituţiei imperiale, un nou regim monarhic numit „Meiji" sau „Domnia Luminată" a fost inaugurat după moartea împăratului Komei în ianuarie 1867[77]. Liderii celor mai importante patru familii feudale şi-au pus la dispoziţie averile noului împărat Mutsuhito (1852-1912), în vârstă de numai 15 ani, ca un gest al sentimentelor lor profund naţionaliste. Într-un memoriu adresat împăratului, liderii clanului susţineau că returnează Fiului Cerurilor ceea ce îi aparţinuse iniţial, „astfel încât o domnie uniformă să domine întregul imperiu. În consecinţă, ţara va fi capabilă să se considere egală cu celelalte naţiuni ale lumii"[78]. În iulie 1869, un decret imperial ordona ca toţi proprietarii de pământuri să procedeze la fel. În schimb, reprezentanţii aristocraţiei deveneau guvernatori provinciali sub conducerea Coroanei; autoritatea politică privată din zona rurală, care fusese considerată

normă timp de un mileniu, era acum văzută ca o formă de uzurpare și, prin urmare, a luat sfârșit.

Sub Mutsuhito, cel de-al 122-lea monarh de la Jinmu, opoziția împotriva șogunatului Tokugawa s-a intensificat. Realizând dimensiunile acestei respingeri și nedorind să-și arunce țara într-un război civil, Tokugawa Yoshinobu a abolit instituția familiei sale – și opt secole de guvernare militară – în noiembrie 1867. Stabilind noua capitală la Tokyo (fostă Edo), împăratul s-a bucurat de sprijinul războinicilor samurai, a liderilor de clan, precum și a intereselor comerciale urbane, învingând trupele răzlețe ale defunctului șogunat. Au urmat trei decenii de reforme fără precedent, catapultând Japonia feudală în epoca industrială. Feudalismul a fost abolit în mod oficial în 1871, apoi s-au pus bazele unei armate naționale după modelul german, recrutându-se consilieri militari occidentali care să ajute Japonia în construirea unei flote moderne. Învățământul de stat elementar a devenit obligatoriu, a fost introdus calendarul gregorian, apoi a fost adoptat un sistem reprezentativ de guvernare locală, în urma căruia a început una dintre cele mai robuste revoluții comerciale și industriale, prima din lumea asiatică. Nici o altă națiune non-europeană nu a răspuns atât de rapid și de eficient ca Japonia la amenințarea imperialismului occidental.

Componentele ideologice ale revoluției care a avut loc în Japonia anului 1868 s-au centrat pe două elemente-cheie: naționalismul și *tenno*-ismul[79]. Unicitatea istorică a civilizației japoneze s-a accentuat, în timp ce monarhia a fost susținută ca întruparea idealurilor cele mai înalte ale națiunii, legătura ei cea mai strânsă cu perioadele timpurii. În 1868 nu s-a impus imediat o domnie imperială directă, dar autoritatea regală a fost întărită treptat pe măsură ce reformatorii anti-Tokugawa pretindeau un mandat din partea conducătorului divin. Legând instituția antică a monarhiei de programul inovator de modernizare economică și schimbare socială, reformatorii au sperat să facă o schimbare mai profundă și în cercurile tradiționaliste. Nici una dintre aceste schimbări nu implica noile instituții politice naționale. După ce o serie de delegații trimise în Europa și Statele Unite între 1870 și 1880 s-au întors cu ideea unei reforme constituționale, în 1889 un nou cadru guvernamental, reflectând modelul imperial german, a instituit o structură parlamentară bicamerală,

cu responsabilitatea cabinetului pentru politica națională. Camera inferioară, sau dieta, aleasă pe baza unor voturi restricționiste, care excludeau 95 la sută din populația masculină adultă, servea ca grup consultativ al guvernului, dar împăratul păstra controlul asupra armatei și desemna miniștrii, care îi îndeplineau ordinele. O cameră superioară alcătuită din foști nobili și lideri Meiji completau sistemul parlamentar.

Primul articol al noii constituții în stil german scotea în evidență centralitatea rolului sacru al monarhului în noul guvern. Aici se stipula clar că „Imperiul Japoniei va fi condus și guvernat de o familie de împărați pentru eternitate“ [80]. Ito Hirobumi, unul dintre principalii autori ai constituției, a adăugat un comentariu la documentul care concentra gândirea reformatorilor Meiji. În viziunea lui Hirobumi, împăratul „are descendență divină și sacră; el se ridică deasupra tuturor locuitorilor imperiului său. El trebuie venerat și statutul lui este inviolabil. El va fi obligat să respecte legea, dar legea nu are puterea de a-l trage la răspundere.“ [81] Spre deosebire de predecesorii săi, împăratul Meiji și-a asumat un nou rol public al cărui obiectiv era să lege monarhia de acțiunile statului. Supravegherea trupelor, acordarea de audiențe străinilor, prezidarea unor nenumărate ceremonii publice, emiterea unor decrete au transformat împăratul în țelul exclusiv al loialității naționale. La curte, îmbrăcămintea tradițională a fost abandonată în favoarea hainelor occidentale, iar tinerii japonezi au îmbrățișat nerăbdători ideea de modernizare a serviciilor specifice monarhiei.

Unicitatea Japoniei consta chiar în această idee de modernizare a serviciului oferit lui *tenno* – domnul cerurilor. Revoluția de la 1868 nu s-a bazat pe dorința unei clase de mijloc burgheze de a face parte dintr-un stat capitalist asemănător celor din Occident. Dimpotrivă, oligarhia reformistă care era responsabilă pentru declinul șogunatului a continuat să pună accent pe supunere, loialitate și perseverență în serviciul superiorilor. Într-un decret imperial referitor la educație, emis de împărat în 1890 – un document destinat să fie memorat de generații de elevi până în 1948 –, tineretul japonez era îndemnat să se ofere cu curaj statului; astfel puteau păzi și menține prosperitatea tronului imperial ca liant între pământ și cer. Astfel ei nu se vor dovedi doar niște locuitori buni și credincioși, dar vor fi și niște păstrători iluștri ai tradițiilor strămoșilor

lor.[82] Se spera că aceste valori se vor uni sub forma unei ideologii naţionaliste unice prin asocierea ei cu instituţia monarhiei.

Perioada de Restaurație Meiji a reprezentat o combinație unică între schimbarea socială și economică revoluționară și viziunea conservatoare a autorității politice. Și deși împăratul nu a condus personal după 1867 guvernul pe o bază zilnică, el a continuat să aibă o influență decisivă prin alegerea miniștrilor-cheie și numirea funcționarilor din cabinetul său. Încetul cu încetul, împăratul Meiji s-a apropiat de stilul de conducere european, „afișându-se în uniforme occidentale spectaculoase, acționând atât ca șef al armatei, cât și ca lider suprem al statului"[83].

Rolul sacerdotal al împăratului era acum completat de unul administrativ și politic crescut. Oficial, monarhul restaurat și cei trei succesori ai săi de până în prezent au domnit ca șefi constituționali, dar în perioada-cheie dinainte de cel de Al Doilea Război Mondial ei au exercitat o influență personală considerabilă în afacerile statutului. Respectând întotdeauna deciziile luate în concordanță cu procedura constituțională, monarhii japonezi au reprezentat de asemenea și simboluri ale unei tradiții sociale și morale ancorată în șintoism, mai ales din punctul de vedere al aspectelor credinței ce aveau legătură cu venerarea împăratului.

Urcat la noi niveluri în timpul deceniilor finale ale secolului al XIX-lea, împăratul a susținut dezvoltarea unui sentiment patriotic și naționalist unic în ținuturile asiatice. Victoria nemaiîntâlnită a tendințelor centripete asupra celor centrifuge l-a ajutat pe liderul japonez în eforturile sale de a evita impunerea unui statut semicolonial de către conducătorii Occidentului. În 1900 împăratul, *tenno*, era capabil să conducă o națiune modernă, industrializată, în arena competiției imperiale mondiale. Interesant, spre deosebire de Occident, nici un lider politic deosebit și carismatic nu s-a ridicat în fruntea politicii japoneze în perioada reformei politice și de industrializare. În schimb, privirile tuturor erau îndreptate spre *tenno*, văzut ca pivotul central al unei Japonii înfloritoare și puternice. Și cu un sistem de educație universală care accentua loialitatea față de împărat și care situa datoria față de națiune înaintea libertății individuale și împlinirii personale, acceptarea de către popor a noilor planuri expansioniste a fost una excepțională.

Înfrângerea Chinei de către Japonia în Peninsula Coreea în 1894, urmată de o victorie şi mai remarcabilă asupra Rusiei în 1905, a plasat autoritatea împăratului în fruntea puterilor lumii de la începutul noului secol. În 1902, guvernul a semnat o alianţă militară cu Marea Britanie, şi când Japonia şi-a anexat Coreea în 1910 nici una dintre puterile occidentale nu a încercat să ia atitudine. Doi ani mai târziu, împăratul Meiji moare şi pentru naţiunea japoneză începe o perioadă de doliu de un an. Succesorul lui, prinţul moştenitor Yoshimoto, şi-a numit era Taisho, „Dreptatea cea Mare", dar noul conducător s-a dovedit a fi o mare dezamăgire ca lider naţional. Nepotul lui Meiji, Hirohito, a servit ca regent adolescent al împăratului suferind, şi în timpul Primului Război Mondial Japonia şi-a onorat cu succes alianţa cu Marea Britanie, atacând şi cucerind teritoriile germane din China[84]. Ca urmare a acestui conflict mondial, Japonia a fost considerată una dintre puterile victorioase la Conferinţa de pace de la Versailles. Primind coloniile germane din Pacific, guvernul japonez postbelic s-a alăturat Ligii Naţiunilor şi şi-a concentrat atenţia asupra oportunităţilor economice din întreaga Asie.

În 1925 guvernul a extins dreptul de vot, incluzând toţi bărbaţii peste 25 de ani, dar puterea reală rămânea în continuare în mâinile elitei oligarhice care lega progresul economic de puterea de stat. Împăratul Taisho a murit în 1926, iar Hirohito şi-a început domnia, manifestând un interes aparte pentru afacerile statului. Creşterea economică şi industrializarea rapidă au transformat insulele sărace în resurse naturale într-o societate unică, în care armata, subordonată direct împăratului, continua să deţină o autoritate uriaşă. În democraţiile capitaliste occidentale, forţele armate fuseseră plasate sub autoritatea civilă, dar în Japonia, miniştrilor de război şi de marină li se cerea de către constituţia de la 1889 să fie generali sau amirali activi. Aceşti miniştri nu raportau dietei, ci numai împăratului. Hirohito a continuat să deţină puterea politică din punct de vedere teoretic, iar miniştrii care acţionau în numele lui exercitau o influenţă uriaşă asupra politicii publice, în ciuda adoptării votului universal. Şintoismul sprijinit de stat scotea în evidenţă importanţa supunerii faţă de cei care acţionau în numele împăratului.

În anii 1930, puterea şi influenţa armatei asupra guvernului naţional a crescut dramatic. În perioada Restauraţiei Meiji, populaţia ţării număra

în jur de 30 de milioane; până în 1940 japonezii ajunseseră la 70 de milioane, iar Marea Depresiune economică din anii 1930 a determinat populația să sprijine un guvern care era focalizat pe prioritățile militare. În toamna lui 1931, trupele japoneze au preluat direct controlul asupra celei mai mari părți a Manciuriei, proclamând-o națiune independentă în 1932 și așezându-l pe „Henry" Puyi, ultimul împărat al Chinei, pe un nou tron manciurian. În mai 1932, un grup de ofițeri ai armatei l-au asasinat pe primul-ministru Inukai Tsuyoshi pentru criticile sale directe la adresa aventurii manciuriene și, deși armata nu a preluat controlul asupra guvernului civil de la Tokyo, ofițeri ca generalul Tojo Hideki au intervenit în mod repetat în treburile oficialilor aleși. De teamă ca Japonia să nu fie lipsită de sursele de materie primă într-un climat economic în care recesiunea globală alimenta protecționismul, în 1931 armata japoneză a inaugurat un program de expansiune militară brutală împotriva Chinei.

În deceniul care a urmat, împăratul Hirohito s-a supus docil, în timp ce forțele armate și-au urmat politica deliberată de agresiune și dominație în Pacific, care avea să fie numită mai târziu de conducerea japoneză „Marea sferă de coprosperitate a Asiei de Est". *Tenno* a devenit simbolul fascismului japonez, al expansiunii imperialiste și al destinului național. Când, în 1934-1935, un profesor de drept constituțional de la Universitatea Imperială din Tokyo, Minoke Tatsukichi, l-a numit pe împărat doar un simplu „organ" al statului, tradiționaliștii l-au forțat să demisioneze din funcția sa de parlamentar. Cărțile lui Minoke au fost interzise și de-abia a scăpat să nu fie asasinat în 1936. Atât de mare era puterea armatei care folosea instituția imperială pe post de instrument naționalist și expansionist[85].

O dată cu atacul de la Pearl Harbor, militariștii conduși de Tojo, acum prim-ministru, au mizat pe faptul că dacă vor ciunti flota Statelor Unite din Pacific, americanii nu vor îndrăzni să ducă un război lung în Orient, de vreme ce se luptau și cu germanii. Împăratul a sprijinit planurile de război ale armatei și în timpul războiului a apărut adesea în public îmbrăcat în uniformă militară. „Prin supravegherea trupelor, participarea la ceremonii și salutarea soldaților ce plecau la război, el nu numai că simboliza legitimitatea războiului japonez, dar în același timp

garanta seriozitatea conflictului.“ [86] În cele din urmă, decizia de a ataca Statele Unite s-a soldat cu un eşec dezastruos şi până în august 1945 aproape 3 milioane de japonezi muriseră în război, un sfert din averea naţională fusese distrusă, iar producţia industrială ajunsese la 10 procente din nivelul antebelic. Bombardarea oraşelor Hiroshima şi Nagasaki l-a scos pe împărat din rolul său politic pasiv. Pe 14 august, Hirohito a anunţat acceptarea termenilor impuşi de Alianţă pentru terminarea războiului. Soldaţii care luptaseră fanatic împotriva inamicilor, refuzând să se predea indiferent de consecinţe, au ascultat imediat de ordinele Fiului Cerurilor. Dată fiind ferocitatea rezistenţei în faţa apropierii aliaţilor de principalele insule japoneze, această retragere la porunca lui Hirohito a constituit o încheiere binevenită a unui conflict care a costat la nivel mondial peste 50 de milioane de vieţi.

Conform termenilor stipulaţi în acordul de capitulare, imperiul japonez a fost dizolvat, armata a fost complet demobilizată, şintoismul sprijinit de stat a fost abolit şi o nouă constituţie de tip occidental a fost adoptată, completată imediat de o justiţie independentă, o legislatură bicamerală, securitatea drepturilor individuale şi drepturi de vot pentru femei. Şapte dintre comandanţii militari de vârf au fost judecaţi, condamnaţi pentru crime de război şi spânzuraţi, în timp ce mulţi alţi lideri au fost condamnaţi la ani grei de închisoare. Atât sovieticii, cât şi britanicii şi-au dorit să facă un pas mai departe şi să îl judece şi pe împărat ca un criminal de război, dar comandantul american din Japonia, generalul Douglas MacArthur, s-a opus cu fermitate acestui lucru. El i-a scris în ianuarie 1946 generalului Dwight D. Eisenhower, pe atunci şeful de stat major al preşedintelui Harry Truman, susţinând că „legătura lui Hirohito cu afacerile de stat în perioada de până la sfârşitul războiului a fost mai degrabă ministerială şi automat influenţată la maximum de sfaturile consilierilor săi“. Şi mai important, scria MacArthur, împăratul continua să fie un simbol ce unea întreaga Japonie şi munca de reconstrucţie ar fi fost foarte dificilă dacă acesta urma să fie condamnat. „Dacă îl distrugeţi, întreaga naţiune se va dezintegra“ şi resentimentele „vor dura, fără îndoială, la nesfârşit. Prin urmare, răzbunarea va deveni obiectivul principal şi e posibil ca ea să dureze secole de-a rândul.“ [87] Se poate spune că prin capitularea împăratului în faţa Aliaţilor, Japonia a

fost salvată de la distrugerea totală şi el nu trebuie privit ca principalul responsabil al conflictului armat.[88]

În decembrie 1946, unsprezece din cei paisprezece prinţi imperiali şi familiile lor şi-au pierdut statutul şi averea, dar Hirohito a rămas la putere.[89] Ceva mai devreme, în luna ianuarie a aceluiaşi an, el renunţase în mod oficial la statutul său divin. Nu mai era privit ca o figură sacră, rolul său fiind acum redus la acela de şef constituţional. Au fost introduse noi manuale de şcoală care îl prezentau pe împărat ca şeful formal al statului. Dar deşi reducerea instituţiei monarhice şi a rolului lui Hirohito în special poate că a ajutat la acceptarea păcii de către japonezi, împăratul nu a rămas necriticat. Unii l-au învinovăţit pentru războiul dezastruos dus de Japonia şi au cerut eradicarea definitivă a instituţiilor imperiale. A păstra un împărat doar din motive politice nu se potrivea cu dorinţa de reforme democratice reale. Totuşi, până în 1950, mare parte dintre criticile aspre s-au mai domolit pe măsură ce prosperitatea economică şi stabilitatea politică au umbrit amintirile războiului. Împăratul Hirohito şi-a ajustat noul statut, devenind un simbol al unui popor democratic şi eliberându-se cu succes de legăturile tradiţionale cu statutul sacru.

În baza noii constituţii adoptate după război, împăratul a devenit „simbolul statului şi al unităţii poporului, investit în această funcţie prin voinţa poporului care deţine puterea suverană". Când epoca Showa a luat în cele din urmă sfârşit o dată cu moartea lui Hirohito în ianuarie 1989, fiul său moştenitor, Akihito, a urcat pe tronul uneia dintre cele mai mari puteri economice ale lumii. Noua epocă, numită Heisei sau „Obţinerea Păcii", reflectă statutul excepţional al sistemului democratic japonez în comunitatea mondială. Spre deosebire de sora sa mai mare, China, monarhia din Japonia a rezistat cu succes în faţa tulburărilor secolului XX şi a intrat într-o nouă epocă democratică păstrându-şi principiul ereditar intact.

II

Monarhia fără manuscrise: Africa Subsahariană și cele două Americi

Funcția ancestrală în Africa

Nu se poate spune că imensul continent african, care are de trei ori și jumătate dimensiunea Statelor Unite, a urmat modelul tipic de dezvoltare teritorială, în regat, specific popoarelor asiatice și europene. Sau cel puțin nimeni nu poate susține un astfel de model de dezvoltare în sudul Saharei anterior expansiunii regatelor din regiunea de savană cunoscută și sub numele de Sudan (din cuvântul arab *Bilad al-Sudan* sau „ținutul omului negru") la sfârșitul secolului al IX-lea. Având în vedere diversitatea topografică a Africii, clima, limbile și culturile, era puțin probabilă o uniformitate a organizării politice. Confruntându-se cu o varietate largă de boli parazitare la tropice și în zonele joase de coastă, cu solul neroditor din savană și lanțurile muntoase din est, populația Africii Negre a dezvoltat diverse stiluri de viață, limbi, credințe religioase și forme de control social într-o manieră greu de asociat cu orice alt model de civilizație. În schimb, organizarea politică în Africa Subsahariană a fost adesea limitată la nivelul satului, iar în anumite părți din Africa de Vest acest model a rămas o normă solidă până în secolul al XIX-lea. Deși existau câteva regate și state importante acum un secol, „cea mai mare parte a continentului era ocupată de un număr foarte mare de mici comunități independente, de la grupurile de vânători ale băștinașilor și pigmeilor până la triburile conduse de căpetenii și regatele minore care puteau fi găsite în aproape toate regiunile" [1].

Fără amenințări serioase din partea inamicilor de la distanță și fără oportunități pentru comerțul pe uscat, trăind în condiții în care solul nu permitea densități mari de populație, mulți africani nu au simțit nevoia

stabilirii unor unităţi politice mai solide sau a ceea ce se înţelege în mod tradiţional prin stat ori regat[2]. Autoritatea centrală, frontierele bine definite, birocraţia formală, o populaţie supusă – toate aceste atribute ale formării unui stat tipic nu erau necesare pentru organizarea unei vânători de succes sau pentru adunarea oamenilor la un loc şi nici pentru cei care practicau agricultura primitivă fără ajutorul plugurilor sau a animalelor de povară. În acest caz, trebuie să apelăm la antropologii politici pentru informaţii, deoarece popoarele Africii Subsahariene nu au dezvoltat sisteme de scriere şi nici nu au formulat structuri legislative solide înainte de răspândirea islamului la sud de marele deşert în cursul secolului al VIII-lea[3]. În general, de-a lungul a două milenii autoritatea a fost exercitată cel mai eficient la nivelul satului, unde vârstnicii celulelor familiale mari (înrudite) conduceau în numele unui strămoş comun.

Aceste societăţi non-statale sau non-centralizate se bazau pe ideea de tradiţie, familie şi cooperare, iar luarea deciziilor presupunea implicarea unor largi reţele de persoane înrudite. Conceptul de proprietate privată era necunoscut în astfel de comunităţi, iar noţiuni ca individualismul erau incluse în nevoile comunităţii. Ocazional, aceste societăţi trăiau alături de unele unităţi teritoriale formale răspândite în întreaga regiune subsahariană. Din junglele ecuatoriale de la sud până în ţinuturile dominate de triburile bantu, stilul de viaţă bazat pe vânătoare şi agricultură a rămas ceva obişnuit până în anul 1000. Prin contrast, în Africa postcolonială de astăzi, mai puţin de 1% din populaţia indigenă continuă să trăiască în astfel de grupuri primitive.

Regatele „politice" incipiente din Africa de după anul 900 s-au dezvoltat cel mai probabil din aceste familii sau asociaţii unite de legăturile de sânge. Familia în Africa nu includea numai membrii în viaţă, ci şi strămoşii decedaţi şi copiii nenăscuţi. Grupurile înrudite, posibil aflate în posesia unor arme din fier, s-au asociat în unităţi de clan mai mari (ceea ce puterile coloniale occidentale au numit mai târziu triburi) pentru a se proteja mai bine şi pentru o producţie mai mare. Regele era ales de un grup de consilieri interni, selectaţi dintre cei mai capabili lideri militari. Legea primogeniturii era rară în Africa, şi deseori succesiunea implica lupte militare[4]. În marea majoritate a regatelor africane, conducătorii nu

căutau să-şi asigure decât alianţe de clan, dar aceste clanuri erau folosite cu succes pentru a construi coaliţii puternice care să sprijine instituţia monarhiei bazate pe ritualuri. Dezvoltarea comerţului a dus la noi economii politice în care împărţirea pentru prima dată inegală a resurselor a avut un impact profund asupra vieţii africane. Primele monarhii au apărut în Africa – la fel ca în multe alte civilizaţii – ca mecanisme pentru managementul inegalităţii umane[5].

Rolul poligamiei în întărirea puterii regale în Africa a fost imens. În timp ce bărbaţii obişnuiţi puteau aveau câteva soţii, monarhii căutau în mod normal să se căsătorească în grupurile înrudite de sub directa lor autoritate. Uneori aceste mariaje regale se încheiau între un monarh şi sute, uneori chiar mii de femei. Era evident că regii nu puteau spera niciodată să se angajeze în relaţii maritale normale cu miresele lor, dar haremurile regale produceau un număr uriaş de viitori soldaţi şi lideri politici care simbolizau legătura stabilită între regalitate şi un anumit grup înrudit prin sânge[6]. Pe măsură ce popoare diferite au fost absorbite de un regat, alianţele regale prin căsătorie ofereau unul dintre factorii-cheie în risipirea resentimentelor părţii înfrânte. În regatele mai mici, curtea regală era alcătuită din sute de indivizi – soţii, copii, membri ai armatei – care alimentau nevoile monarhului fără să devină o povară pentru comunitate. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, aproape jumătate din populaţia de pe continent trăia în regate alcătuite din câteva mii de oameni[7].

Nu e deloc surprinzător că marea majoritate a regilor din Africa Subsahariană erau asociaţi cu puterea divină în sensul că aceştia erau specialişti în ritualuri, una dintre responsabilităţile lor cele mai importante fiind aceea de a păstra practicile ancestrale[8]. Deşi nu erau consideraţi zei în sens tradiţional, monarhii africani au fost primii conducători spirituali care stăpâneau puterile ancestrale deţinute iniţial de liderii grupurilor înrudite. Practicând ritualurile zilnice specifice apropiaţilor săi şi direcţionând activităţile celorlalte culte, regele trebuia să asigure bunăstarea spirituală a supuşilor săi şi protejarea lor împotriva agresorilor externi. Comportamentul lui era întotdeauna sancţionat de strămoşii care serveau ca intermediari între cei vii şi forţa vieţii care, emanând dinspre Dumnezeu, pătrundea în lumea naturală[9]. Instituţia monarhică reprezenta

legătura esenţială între guvernarea umană şi guvernarea spirituală a universului. Acesta era şi unul dintre motivele pentru care monarhii africani nu apăreau în public. Tot astfel se explică şi de ce monarhii vârstnici sau infirmi erau uneori detronaţi şi chiar ucişi. De vreme ce responsabilitatea principală a regelui era să intervină pe lângă strămoşi în beneficiul poporului sau al regatului, incapacitatea de a-şi exercita funcţia esenţială îl descalifica din dreptul de a deţine o astfel de poziţie înaltă. În micul regat al Ankolei din Africa de Est, de exemplu, monarhul bolnav trebuia să ia singur o otravă preparată de propriii săi consilieri spirituali. Desfăşurarea plină de succes a ritualului a fost mult timp legată de menţinerea loialităţii politice în regatele africane[10].

În plus faţă de dovezile arheologice şi studiul tradiţiilor orale, informaţiile noastre despre Africa Subsahariană vin în mare parte din scrierile musulmane. Mulţumită rutelor comerciale trasate între Africa de Nord şi Sudan în cursul secolului al VIII-lea, călătorii şi geografii arabi şi-au înregistrat în detaliu impresiile despre popoarele sudaneze[11]. Dezvoltarea centrelor comerciale africane a stimulat formarea unor diferenţe sociale şi economice care au trecut dincolo de grupurile înrudite şi au alimentat nevoia unor modele mai formale de organizare politică. În cazul cel mai probabil, grupurile dominante din cadrul clanurilor majore au fost cele care au pus bazele primelor state din Sudan. Primul regat constituit, Ghana, a servit drept răscruce între Africa de Nord şi regiunile producătoare de aur şi fildeş din savana de la sud[12].

Importanţa producţiei de aur african pentru economia monetară medievală mediteraneană nu poate fi subestimată. După mijlocul secolului al XIII-lea, aurul african a început să înlocuiască argintul ca monedă curentă a Europei, acest lucru determinând o accelerare a procesului de organizare a unor regate africane mai mari din sudul Saharei[13]. Aurul din Africa, de exemplu, furniza aproape un sfert din veniturile regelui portughez la începutul secolului al XVI-lea, iar aurul a rămas cea mai valoroasă marfă de export a Africii de Vest până când a fost eclipsată de comerţul cu sclavi în jurul anului 1700[14].

Prima referinţă despre Ghana, în sursele arabe, apare la cronicarul al-Fazari din secolul al IX-lea. După aceea şi alţi cronicari au vorbit

despre o monarhie puternică organizată în jurul unei populaţii din sud, care schimba aurul pentru sare şi produse manufacturate din nordul Africii [15]. Întinzându-se pe 500 000 de kilometri pătraţi între fluviile Senegal şi Niger, această monarhie a fost cel mai mare regat din Africa menţionat în documente. La mijlocul secolului al XI-lea, geograful spaniol de religie musulmană al-Bakri a descris monarhia din Ghana, prezentându-l pe conducător ca un autocrat cu statut aproape divin. În calitate de judecător şi căpetenie a unei armate de 200 000 de oameni, dintre care unii este posibil să fi fost grupaţi în unităţi de cavalerie, regele Ghanei (care provenea întotdeauna din populaţia Soninke) se bucura de supremaţie asupra unui număr mare de căpetenii regionale. El era o figură semidivină care numea şi elimina căpeteniile după bunul său plac [16].

Regatul sudanic al Ghanei a atins vârful prosperităţii în secolele al IX-lea şi al X-lea, şi se pare că regii săi au menţinut structurile religioase tradiţionale în ciuda contactelor cu arabii. Totuşi, în 1076, un cuceritor musulman invadează pământurile Ghanei, iar liderii regatelor următoare din Sudan – Kanem (lângă lacul Chad), Takrur în valea Senegal, Mali şi Songhay – au îmbrăţişat imediat noua credinţă. Efectul concret al expansiunii islamului în Africa Sudanică a fost acela de afirmare a valorii statului şi a capacităţii de a creea o societate funcţională pe pământ. Încă din vremea lui Mahomed lumea musulmană adoptase ideea că liderul statului, califul, trebuie să facă în aşa fel încât toţi credincioşii să se bucure de condiţii în care să îndeplinească voinţa lui Allah. Această ideologie religioasă dinamică i-a ajutat să contureze cursul dezvoltării politice în Africa de-a lungul secolelor următoare [17].

Ca şi Ghana, fiecare dintre monarhiile sudanice şi-au bazat autoritatea coercitivă pe controlul comerţului, în timp ce marea majoritate a regilor non-africani dinainte de 1500 şi-au ancorat puterea în pământuri şi agricultură. Aur, fildeş, abanos, piper, kola (un stimulent) se îndreptau spre nord, unde erau schimbate cu sare, smochine, cupru, sticlă şi îmbrăcăminte. Regatul Mali îşi trage originile din războinicul Sundiata, care a trăit în secolul al XIII-lea, dar cel mai mare dintre regii din Mali, Mansa Musa (anii de domnie 1312-1337), a fost suveranul unui imperiu cu 400 de milioane de oameni şi 400 de oraşe. Cunoscut în lumea occidentală pentru

bogăţia sa prodigioasă, în 1324 Mansa Musa şi-a uimit prietenii musulmani din Cairo cu mărimea averii sale când s-a oprit în oraş în pelerinajul său spre Mecca. Conform scrierilor din secolul al XIV-lea ale cronicarului al-Omari, regele din Mali era „cel mai important dintre regii musulmani negri; pământurile lui sunt cele mai vaste, iar armata lui cea mai numeroasă; el este regele cel mai puternic, cel mai bogat, cel mai norocos, cel mai de temut pentru duşmanii săi şi cel mai capabil să facă lucruri bune pentru cei din jurul său“ [18]. Angajând oameni educaţi din Spania şi din Orientul Mijlociu, oraşele din Mali s-au transformat în adevărate centre de cultură islamică, adăpostind şcoli care să perpetueze educaţia [19]

Ghana, Mali (1250-1400) şi Songhay (1460-1590) sunt considerate adesea de istorici ca mari imperii, dar în realitate aceste monarhii nu erau cu mult mai stabile decât dominioanele germanice ale lui Carol cel Mare de la sfârşitul secolului al VIII-lea. Cu alte cuvinte, principalele regate sudanice africane pot fi văzute mai degrabă ca ţinuturi slab organizate, conduse de căpetenii înrudite, ce căzuseră de acord să îşi plătească dările şi să coopereze sub directivele generale ale unui singur monarh. Aşa cum am mai spus, cu excepţia Ghanei, elita conducătoare din aceste regate a adoptat islamul, dar marea majoritate a populaţiei a rămas loială formelor religioase tradiţionale. Totuşi, venerarea islamului la vârful structurii politice a mai redus diferenţele culturale dintre clanurile ce alcătuiau imperiile respective. Monarhii care au adoptat islamul îşi doreau foarte mult să-şi asigure supunerea popoarelor lor, aşa că „au supravegheat activităţile religioase ale supuşilor într-o manieră eclectică“ [20].

Islamizarea Sudanului a facilitat astfel răspândirea valorilor în interiorul unei elite divizate, în timp ce şcolile musulmane ca Universitatea Sankore din Timbuktu pregăteau administratori educaţi pentru palatele imperiale. La apogeul puterii Songhay la începutul secolului al XVI-lea, statul islamic era alcătuit în mare parte dintr-o populaţie non-Songhay, într-un imperiu care se întindea pe 1500 de mile de la est la vest, dar al cărui guvern funcţiona eficient [21]. Timp de 200 de ani monarhii Songhay au descins din familia generalului Aljah Mohammed I, dar statul lor islamicizat cuprindea mii de clanuri şi popoare diferite. Oamenii obişnuiţi erau indiferenţi faţă de preocupările spirituale ale conducătorilor

lor, iar cultura de la curte a monarhului a fost rareori impusă populației non-musulmane. În plus, în aceste regate africane nu exista nici o legislație în vigoare, nici un monopol în ceea ce privește utilizarea forței de muncă și nici o structură administrativă sau birocratică bine definită. Dar poate cel mai important, nici unul dintre statele sudanice nu avea stabilită o regulă clară a succesiunii. La fel ca și liderii musulmani (moguli) de mai târziu din India, conflictele repetate dintre membrii familiei regale și membrii nobilimii militare au indus acestor state africane o vulnerabilitate aparte. Când musulmanii din Maroc au invadat Songhay-ul în 1590 cu o armată de 4000 de soldați, avantajul muschetelor și al tunurilor s-a dovedit decisiv în fața trupelor de cavalerie și a arcașilor Songhay. Până la jumătatea secolului al XVII-lea, epoca marilor regate sudanice luase sfârșit. Orașele importante căzuseră în declin, iar ținuturile de la sud de Sahara au fost copleșite de dezordinea politică. Între 1651 și 1750, de exemplu, Timbuktu a avut 128 de conducători militari, dar nici unul dintre aceștia nu a fost în stare să restabilească granițele vechiului imperiu[22].

Regatele vorbitoare de bantu au apărut în Africa Centrală, de Est și de Sud, deși au fost mai mici decât regatele din Ghana, Mali și Songhay. Negustorii arabi s-au străduit, începând cu sfârșitul secolului al VII-lea, să asigure legături comerciale de-a lungul coastei africane de est, folosind vasele de coastă sau corăbiile. Aceste contacte au dus la dezvoltarea orașelor-state și a unor mici regate al căror succes se baza pe exportul de sclavi, fildeș, aur și fier pe piața Orientului Mijlociu și a Asiei de Sud. Popoarele africane din est au început comerțul cu Persia și India la începutul secolului al X-lea. Monarhii estici au fost puternic influențați de contactul cu negustorii musulmani. Până în 1500, de-a lungul coastei apăruseră peste 30 de orașe-state mici, iar multe dintre ele era situate chiar pe insulele de lângă țărm. Tot aici s-a născut o nouă limbă, swahili, care combina africana, persana și câteva elemente arabe și care facilita comunicarea până în ținuturi îndepărtate precum China. La începutul secolului al XV-lea, exploratorul chinez Zheng He a atins coasta de est a Africii și, deși legăturile lor comerciale erau temporare, contactul cu civilizația majoră a Asiei a sporit potențialul comercial al regatelor africane.

Despre originea regatelor din regiunea situată la sud de savană și de pădurile ecuatoriale avem și mai puține informații. Arheologii au investigat existența unui imperiu în ținuturile sudice, numit Marele Zimbabwe, care aparent a atins un nivel de putere maximă între 1250 și 1450. Aurul și cuprul se extrăgeau din minele din Zimbabwe chiar dinainte de anul 1000, și este probabil să fi existat deja schimburi comerciale cu coasta de est prin intermediul grupurilor politice centrate în zonele miniere. În absența unor documente scrise, rămășițele fizice ale ruinelor din piatră, aproximativ 200 la număr, indică existența unei civilizații indigene semnificative[23]. Un complex de piatră imens așezat lângă fluviul Zambezi, datând probabil din secolele al XIV-lea și al XV-lea, sugerează că regatul era condus de reprezentanți ai poporului bantu. După părerea unui cercetător, până în secolul al XIV-lea „ținuturile bogate în aur din Zimbabwe se aflau în mod virtual sub conducerea unui mare rege-preot sau a unor prinți înrudiți cu el"[24]. Un regat de mai târziu, numit Monomotapa de portughezi în secolul al XVI-lea, controla peste 700 de mile din teritoriul aflat în amonte de Zambezi, iar în secolul al XVII-lea regatul Butwa a fost în stare să-i alunge pe portughezi din afacerile comerciale interne. Fiecare dintre aceste regate bantu de pe platoul zimbabwean s-a bucurat de legături comerciale extinse și prospere cu coasta de est a Africii și chiar dincolo de ea.

Mulțumită în parte contactelor portugheze care au început pe la jumătatea secolului al XV-lea, informațiile despre regatele bantu din Africa de Vest sunt mai numeroase. Regatul Congo, situat pe coasta atlantică, chiar la sud de gura marelui fluviu Congo din Angola de astăzi, a fost constituit dintr-o serie de regate bantu mai micuțe care fuseseră cucerite de un lider al clanului Mwissikongo. Captivii luați în timpul conflictului au fost transformați în sclavi și obligați să presteze munci agricole, iar noul lider a instaurat un sistem de dări și o armată centralizată. Regele din Congo nu era însă un monarh absolut. El numea o serie de guvernatori provinciali, care la rândul lor dădeau ordine căpeteniilor satelor tradiționale. Monarhii congolezi aveau obligația de a conduce numai cu ajutorul consiliilor și al grupurilor înrudite. De fapt, un consiliu alegea regele dintre membrii calificați ai familiei domnitoare. Din

nefericire, nu exista o regulă clară de succesiune și de aceea conflictele sângeroase reprezentau ceva obișnuit la moartea fiecărui rege [25]. În nordul regatului Congo sau ceea ce este astăzi sudul Nigeriei a apărut regatul Benin, care a fost o monarhie prosperă timp de două secole înainte de venirea portughezilor. Regii sau *oba* Beninului și-au strâns averea din comerțul cu Sudan. Trăind în palate vaste înconjurate de grădini, *oba* erau consiliați de oficialii care se înrudeau cu familia regală. Ca și în Congo, guvernarea în afara capitalei regatului se făcea de către căpeteniile satelor care erau vasale regelui.

Mai existau câteva regate bantu mici în Africa Centrală în perioada în care s-au stabilit primele contacte cu europenii în secolul al XV-lea, dar multe dintre aceste monarhii au fost instabile și au avut viață scurtă. Statele bantu sufereau din cauza lipsei unui drept clar de succesiune la tron deoarece mențineau cu greu loialitatea grupurilor subordonate situate la mare depărtare de centrul puterii [26]. O dată cu sfârșitul secolului al XV-lea, contactul cu comunitatea maritimă europeană a schimbat relațiile dintre monarhii Africii de Vest și lumea exterioară. În vreme ce, anterior, Africa fusese la marginea lumii eurasiatice civilizate, negustorii europeni încep acum să-i ocolească pe negustorii musulmani și să stabilească contacte directe cu regatele africane. Sosirea portughezilor după anul 1450 a subminat treptat monopolul economic asupra comerțului cu aur de care se bucura monarhia Songhay din Sudan și, așa cum am văzut, în anii 1590 o armată marocană a traversat deșertul și a învins Songhay-ul, care fusese odată atât de puternic.

Sclavia și monarhia în Africa

Contactele europene susținute cu Africa de Vest au început la mijlocul secolului al XV-lea, dar instituția sclaviei pe Continentul Negru era deja organizată foarte bine mulțumită în mare parte relațiilor anterioare cu lumea musulmană. Islamul interzicea înrobirea celor care se converteau, dar marea majoritate a africanilor subsaharieni care îmbrățișaseră sistemele tradiționale de credință reprezentau potențiali sclavi. Între 1300

şi 1500 comerţul cu sclavi a devenit o caracteristică de bază a societăţii din Africa de Nord, Etiopia şi de-a lungul coastelor africane de est şi de vest. Încă de la jumătatea secolului al VII-lea şi până la începutul secolului al XVI-lea, peste şapte milioane de sclavi negri, marea majoritate femei, fuseseră transportaţi peste Sahara pentru a lucra ca servitori în haremuri şi în gospodării, în timp ce alte două milioane au fost vânduţi pe pieţele arabe şi indiene. „Conducătorii africani înrobeau adesea prizonierii de război, după care îi vindeau ca sclavi – de multe ori în ţinuturi de peste mare, de unde eliberarea părea mai puţin probabilă."[27] După 1075, dinastia Saifawa din Kanem, un stat pastoral situat la nord de lacul Ciad, s-a specializat în exportul de sclavi în nord[28]. La sud de Sahara mai exista o societate agricolă care practica sclavia, cu o populaţie puţin numeroasă şi căreia îi lipsea astfel forţa de muncă. În regatul Songhay, de exemplu, regele musulman Askiya Dawud (1549-1583) a creat plantaţii întinse ce erau lucrate de sclavi non-musulmani[29]. Mare parte dintre aceştia proveneau din societăţi dezorganizate din sud[30].

Europenii au fost incapabili să pătrundă în interiorul Africii până în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, şi, în ciuda impactului negativ asupra dezvoltării populaţiei băştinaşe cauzată de comerţul transatlantic cu sclavi, africanii au reuşit să-şi menţină independenţa politică faţă de Europa până în 1870. Înainte de acest moment, doar regiunile de coastă de la Atlantic ale marelui continent erau cunoscute de albii europeni, un fapt care vorbeşte despre puterea politică neîntreruptă a regatelor africane din vest. Până în anul 1900, un sfert din interiorul continentului a rămas neexplorat de străini. Totuşi, iniţierea comerţului cu sclavi – 11 milioane de femei şi bărbaţi între 1450 şi 1870 – a schimbat ordinea politică a multor societăţi africane. Impactul lui asupra instituţiei monarhiei a fost dramatic şi neîndurător.

Primii sclavi trimişi direct în America şi-au părăsit ţinuturile natale în 1532. Bolile europene făcuseră deja ravagii printre amerindienii din America, iar negrii africani se bucurau de un grad sporit de imunitate faţă de bolile nordice, fapt care făcea ca transportul să fie avantajos din punct de vedere economic pentru coloniştii de pe plantaţii. La sfârşitul secolului al XVI-lea, aproape 80% dintre sclavii africani din America

trăiau și munceau în Brazilia controlată de portughezi, unde plantațiile de trestie de zahăr constituiau principala resursă pentru o economie înfloritoare. Din perspectivă africană, comerțul cu sclavi era benefic pentru acele state monarhice ale căror lideri dezvoltau relații comerciale cu europenii occidentali, dar în general extinderea comerțului și în secolul al XVII-lea a subminat pe termen lung stabilitatea regatelor africane existente. În regatul Congo, de exemplu, regele creștin Alfonso I (1506-1543) a restricționat exportul de sclavi. Într-o scrisoare adresată regelui Portugaliei în 1526, Alfonso se plânge de faptul că propriii săi supuși, „foarte dornici de mărfurile și de lucrurile din Regatele voastre", recurg la sclavie ca modalitate principală de a-și asigura manufacturile europene. Acești negustori „răpesc chiar nobili și fii de nobili și chiar rude de-ale noastre, apoi îi duc să fie vânduți oamenilor albi din regatele voastre"[31].

Până la sfârșitul secolului, Coroana strânsese o armată de 5000 de soldați la dispoziția ei, dar sprijinul portughez pentru conducătorii din nordul și sudul ținutului Congo au făcut și mai precar statutul monarhiei. În 1665, în bătălia de la Mbwila, regele García al II-lea a fost învins de o coaliție armată alcătuită din aliații portughezilor, dornici să exploateze resursele umane și de cupru din Congo. Comerțul cu sclavi crescuse acum la aproape 15 000 de captivi pe an, iar monarhia se dezintegra sub presiunea vecinilor puternic înarmați[32]. De-a lungul unei mari porțiuni din coasta de vest africană, vechile imperii se prăbușeau, lăsând loc apariției unor noi state comerciale orientate spre exportul de sclavi. În ciuda deciziei Parlamentului britanic de a aboli sclavia în 1807 și a eforturilor ulterioare de a pune în practică această decizie politică, exportul de negri africani a continuat până la jumătatea secolului al XIX-lea.

Mulți monarhi africani, printre care și regii din Asante, Dahomey și Lunda, de pe coasta de vest, au ignorat decizia de abolire a comerțului cu sclavi de teamă să nu-și piardă autoritatea pe plan local[33]. Regatul Asante, de exemplu, apăruse ca putere în Africa de Vest ca urmare a rețelelor comerciale europene la începutul secolului al XVIII-lea. Monarhul sau *Asantehene* trăia într-un lux deosebit, domnind peste curtea din capitala Kumasi, și patronând „ceremonia *yam*" anuală în care toate căpeteniile sale subordonate îi aduceau omagiul lor. Se estimează că

populaţia capitalei urca de la 15 000 la 100 000 în timpul acestui eveniment, dar familia regală ere bine protejată de o armată puternică împotriva oricăror conflicte posibile[34]. Ocupând aproape tot pământul Ghanei de astăzi, în anul 1701 olandezii au numit un ambasador la curtea primului rege, urmărind astfel să extindă schimburile de arme cu sclavii capturaţi din Asante. Monarhia îşi trăgea mare parte din puterea ei materială din colectarea de biruri şi din vânzarea sclavilor şi a aurului. Sperând să construiască un stat centralizat puternic, în realitate legăturile de loialitate rămâneau strâns legate de practicile tradiţionale. Fiecare neam din regat avea propria sa căpetenie care îl reprezenta la nivel de clan, iar şeful districtului era ales dintre căpeteniile familiilor înrudite. Regele era şi el instalat de liderii clanului pentru a menţine bunele relaţii între comunitate şi strămoşi. Acesta nu dispunea de ceea ce se numesc puteri despotice, servind mai degrabă ca o figură unificatoare, un rege al clanurilor, care reprezenta popoarele dincolo de graniţele religioase[35]. Elementul reciprocităţii stătea chiar în inima regalităţii istorice din Africa. „Conducătorul îşi proteja oamenii şi le aducea prosperitate prin recolte mănoase şi prin atingerea sa vindecătoare."[36]

O dată cu dezvoltarea comerţului cu sclavi însă, prosperitatea ajunsese să fie asociată cu ceva mai mult decât recoltele şi sănătatea. Implicarea continuă în comerţul cu sclavi, o decizie luată de un cerc mai larg de elite politice, reprezenta o guvernare eficientă. Când comerţul de acest gen a fost abolit de europeni, întreaga infrastructură economică a regatelor s-a prăbuşit, iar guvernul nu a mai putut achiziţiona arme, unelte şi haine. Imediat ce acestea n-au mai putut fi obţinute, loialitatea popoarelor vasale a dispărut.

Spre deosebire de europeni şi asiatici, caracteristica centrală a monarhiei în Africa precolonială a fost loialitatea de clan a popoarelor dominante din zone geografice specifice. Clanurile erau unite prin consimţământ comun şi uneori prin forţă, iar mai târziu „devine clar faptul că statele cele mai mari ale Africii precoloniale au avut tendinţa să fie la fel de fragile ca un castel din cărţi de joc; o singură provocare neaşteptată şi se dezintegrau în particule componente"[37]. Regii care conduceau aceste coaliţii erau obligaţi în mod constant să-şi dovedească statutul de păstrători ai unităţii diferitelor clanurilor. Nici unul dintre regatele musulmane

africane nu a dezvoltat un sistem de scriere ori o structură birocratică prin care continuitatea formelor guvernamentale să fie asigurată indiferent de talentele politice ale monarhului, și astfel se explică de ce integritatea sistemului a fost compromisă aproape în totalitate. Lipsindu-le aceste caracteristici instituționale și structurale, monarhii africani s-au situat într-o postură din ce în ce mai dezavantajoasă în toate relațiile lor cu europenii.

Regula monarhică în cele două Americi

Istoria monarhiei în cele două Americi poate fi împărțită în două perioade, prima implicând civilizațiile indigene majore dintre 1000 și 1500, iar cea de-a doua suprapunându-se cu perioada de dominație colonială spaniolă, portugheză și mai târziu engleză și franceză între 1500 și 1820. Tranziția către un control european asupra continentelor americane a avut loc într-o perioadă în care populația indiană băștinașă atinsese numărul de 50 de milioane (în comparație cu cele 60 de milioane ale Europei și 100 de milioane ale Chinei), dar sistemele monarhice importante întâlnite de nou-veniți erau limitate la zone din America Centrală și cea de Sud [38]. Eșecul indienilor americani de a se opune europenilor a fost cauzat de o serie de factori politici, tehnologici și epidemiologici care, luați împreună, au precipitat prăbușirea rapidă a instituțiilor și practicilor locale. Timp de 300 de ani după cucerire, monarhii spanioli, portughezi, englezi și francezi și-au însușit porțiuni mari din continent, transformându-le în proprietăți personale, care erau administrate în numele Coroanei de subordonați civili sau ofițeri ai armatei. În cele din urmă, în cel de-al doilea deceniu al secolului al XIX-lea au izbucnit o serie de revolte anticoloniale de-a lungul Americii Centrale și de Sud, iar succesul acestor mișcări pentru independență, venind curând după victoria republicanilor din Statele Unite împotriva monarhiei britanice, a creat scena pentru nașterea unor republici ce aveau să reziste, în ciuda instabilității lor, în întreg continentul de sud.

Dezvoltarea socială în Americi a fost unică în virtutea faptului că cele două continente au rămas complet izolate de celelalte mari centre

civilizate din Africa şi Eurasia până acum 500 de ani. Sosind din Siberia în timpul ultimei perioade glaciare în jurul anului 20.000 î.Hr., popoarele mongoloide care s-au răspândit pe noile continentele şi-au dezvoltat propriile modele de organizare socială şi politică în funcţie de condiţiile variate ale mediului înconjurător. În America de Nord, foarte puţin populată în perioada incursiunilor europene, marea majoritate a băştinaşilor se ocupau cu vânătoarea, strânsul recoltelor şi pescuitul, în timp ce în America de Sud şi Centrală se dezvoltase o agricultură avansată. Mai târziu, surplusurile agricole şi stabilirea unor structuri formale de autoritate politică au permis crearea unui nivel al culturii materiale comparabil cu cel al vechii Mesopotamii, Egiptului şi a Văii Indului cu 4000 de ani mai înainte[39]. Lipsindu-le însă uneltele din metal, tehnologia roţii sau multe dintre animalele domestice, locuitorii celor două Americi nu au reuşit o transformare a mediului natural asemănătoare cu ceea ce au realizat civilizaţiile europene, unde împrumuturile culturale şi schimbul de idei constituiseră miezul dezvoltării economice secole de-a rândul. Acesta este şi unul dintre motivele pentru care credinţele religioase politeiste ale mezoamericanilor * au stat în centrul culturii lor; în condiţiile în care şansele de supravieţuire erau destul de precare, îmblânzirea zeilor sălbatici care controlau natura a devenit un proiect de bază.

Urmele istorice dinaintea sosirii europenilor sunt puţine. Totuşi, dovezi arheologice solide ale prezenţei unor civilizaţii sofisticate în America au ajuns la noi sub forma unor centre religioase imense localizate într-un spaţiu situat între câmpia centrală a Mexicului de astăzi şi Munţii Anzi din Perú. Pe măsură ce dovezile arheologice continuă să fie dezvăluite, este evident că aceste uriaşe regate precolumbiene erau conduse de lideri-preoţi ale căror funcţii principale erau întotdeauna asociate cu propovăduirea unei game variate de zeităţi de mare influenţă. Complexele monumentale din piatră şi templele olmecilor (800-400 î.Hr.), ale mayaşilor (100-1200), ale incaşilor (1200-1530) şi ale aztecilor (1350-1520) dovedesc existenţa unui impuls religios superior şi a unei capacităţi de organizare eficientă a muncii pe perioade extinse de timp. Controlul

* Mezoamerica = regiune care se întinde din partea nord-centrală a Americii de Nord până în Nicaragua (N. ed.).

atent asupra vieţii politice specifice acestor civilizaţii pare să fi fost ceva normal, de vreme ce inovaţiile aduse în dezvoltarea calendarului, folosirea numerelor şi a sistemelor de scriere hieroglifică presupuneau ritualuri şi un ciclu de reguli religioase. Una dintre principalele caracteristici ale modelelor precolumbiene de aşezări în Mezoamerica, centrul urban, a fost adesea asociat cu templele şi palatele, în timp ce marea majoritate a populaţiei trăia în sate, în case de lut şi paie, amplasate la marginea acestor complexe religioase construite din piatră.

Din nefericire, în prezent nu cunoaştem foarte multe lucruri despre aspectul administrativ al acestor societăţi, despre modul de organizare al muncii de către elite astfel încât să furnizeze resursele necesare expansiunii şi supravieţuirii. Cu excepţia imperiului incaş, nici una dintre marile civilizaţii mezoamericane nu a fost organizată ca un stat teritorial controlat cu atenţie. Dimpotrivă, multe dintre societăţile indiene se bazau pe principiul (familiar africanilor) grupurilor mari înrudite prin sânge – triburi, clanuri, confederaţii – care acceptau în fruntea lor o familie ce îşi exercita funcţia religioasă şi politică.

În civilizaţia maya de exemplu, organizarea politică centrală lipsea cu desăvârşire. În schimb, o serie de oraşe-state, adese ostile şi în competiţie, conduse de nobili şi preoţi, în permanentă nevoie de sacrificii umane cerute de ritualurile religioase, formau miezul unei culturi politice întotdeauna instabile. Între anii 300 şi 700, când influenţa mayaşă atinsese punctul maxim, în pădurile din estul Mexicului erau câteva zeci de astfel de state. Şi deşi au existat nenumărate încercări de consolidare de-a lungul secolelor, fiecare s-a soldat cu un eşec, rezultatul fiind doar perpetuarea unui ciclu de conflicte sângeroase. La începutul perioadei studiate în această carte, civilizaţia maya se afla deja în declin, probabil din cauza epuizării solului, a revoltelor ţăranilor sau a invaziilor. Arheologii şi istoricii continuă să investigheze cauzele posibile, dar există foarte puţine şanse să căpătăm vreodată răspunsuri foarte clare.

Spre deosebire de acest model divizat oraş-stat, imperiul aztec era în anul 1500 o confederaţie foarte mare, alcătuită din 25 de triburi înrudite, a cărei capitală era situată la Tenochtitlan, pe malurile lacului Texcoco. Aztecii nu au fost primii care au venit aici, prin urmare au împrumutat

multe instrumente materiale, religioase şi intelectuale de la predecesorii lor. În jurul anului 1100, poporul războinic toltec a ocupat valea centrală a Mexicului, stabilindu-şi capitala la Tula, cam la 50 de mile nord de actualul Ciudad de Mexico. S-a remarcat prin înrobirea popoarelor vecine şi prin utilizarea muncii forţate pentru construirea unor monumente uriaşe[40]. Toltecii au fost urmaţi la jumătatea secolului al XIV-lea de azteci, care migraseră din nord şi care până în 1500 ocupaseră întreaga regiune din centrul Mexicului. În 1430, conducătorul aztec Itzcoatle a încurajat formarea unei noi imagini a trecutului în care elita aztecă îşi avea rădăcinile în nobilimea toltecă şi în zeul toltec Quetzalcoatl.

Urmând exemplul dat de tolteci, aztecii sub Axayacatle (1469-1481), Tizoc (1481-1485), Ahuitzotl (1486-1502) şi Montezuma al II-lea (1502-1520) au condus un vast imperiu, exercitând controlul direct asupra pământurilor din jurul capitalei lor de la Tenochtitlan şi primind grâne, sclavi pentru muncă, prizonieri ce urmau a fi folosiţi în sacrificiile ritualice şi servicii militare din partea popoarelor cucerite[41]. În punctul lui maxim de înflorire, imperiul număra aproape 20 de milioane de locuitori, dintre care 100 000 locuiau în capitală[42]. Regele era ales de un grup select ce provenea din nobilime şi avea funcţiile de comandant al armatei, judecător suprem şi căpetenie religioasă. De obicei, electorii îl alegeau pe cel mai mare fiu al regelui decedat, dar toţi fiii legitimi, fraţii şi nepoţii erau potenţiali candidaţi la postul cel mai înalt. Monarhul era principalul mediator între zei şi supuşii săi şi, deşi el nu era considerat o zeitate, avea un statut sacru datorită relaţiilor strânse cu zeii principali. Ultimul conducător, Montezuma, a căutat să-şi creeze o imagine de rege-zeu şi Cortés a observat că obiceiurile de la curtea regală erau mai elaborate decât cele de la curtea unui împărat asiatic. Scriindu-i împăratului Carol al V-lea, Cortés îi mărturiseşte că „palatul din interiorul oraşului în care el (Montezuma) trăia era atât de minunat încât este imposibil să-i descriu frumuseţea şi grandoarea. De aceea, nu voi spune nimic despre el, decât că în Spania nu există nimic comparabil."[43]

În capitală, douăsprezece clanuri sau grupuri de familie îşi conduceau propriile afaceri, beneficiind de un grad mare de autonomie. Din cele douăsprezece clanuri se alegea un consiliu de stat, iar de aici se

selectau patru membri care serveau ca ofiţeri executivi ai monarhului absolut. Liderii politici aspiranţi primeau pregătire religioasă intensivă în centrele ritualice de instrucţie formală, dar instituţia monarhiei era susţinută în cele din urmă de o singură forţă superioară. Deşi monarhul aztec pretindea că are autoritate divină, nivelul înalt al violenţei implicată în asigurarea de victime umane pentru sacrificii făcea ca el să nu se bucure de sprijin voluntar şi necondiţionat din partea supuşilor săi. Toţi bărbaţii azteci erau obligaţi să servească în calitate de războinici, iar locul cel mai bun în ceruri era rezervat celor care mureau în lupta pentru luarea de prizonieri ce urmau să devină ofrande aduse zeilor[44].

Spre deosebire de celelalte lumi religioase unde sacrificiul animalelor era considerat o formă potrivită de mulţumire şi înduplecare a zeilor, mare parte din sistemele religioase mezoamericane urmau practica sacrificiului uman. Convingerea lor era că zeii îşi sacrificaseră propriul sânge în actul creaţiei şi o continuare a acestei practici la nivel uman ajuta la menţinerea energiei divine a zeităţilor. Aztecii deveneau extrem de agresivi mai ales când aveau nevoie de jertfe, crezând că lumea se află într-un pericol constant de distrugere dacă zeii nu sunt martorii ritualurilor de sacrificare a vieţii umane. Conduşi de acest sistem de credinţe cosmogonice, preoţii azteci au definit parametrii acţiunii militare de stat. Se crede că douăzeci de mii de oameni au fost sacrificaţi în cinstea ridicării marii piramide Tenochtitlan în 1487, dar Montezuma a insistat la urcarea sa pe tron în 1502 că numărul a fost dublu. În timpul ultimilor ani ai domniei aztece, cel puţin 15000 de persoane au fost sacrificate zeilor în fiecare an. Această practică brutală, adeseori însoţită în cultura aztecă de obiceiul decapitării, al jupuirii şi al smulgerii inimii cât victima era încă vie, dovedeşte că imperiul aztec a fost predominant un stat războinic, aflat în conflict permanent cu vecinii săi. Nevoia insaţiabilă de un număr tot mai mare de victime le-a asigurat europenilor, care au sosit în 1519, aliaţi serioşi printre populaţiile non-aztece care suferiseră mult timp din cauza vecinilor lor însetaţi de sânge.

Imperiul incaş, într-o manieră total diferită de cel al contemporanilor azteci, era organizat într-un stil mult mai centralizat. Apărând mai întâi în Munţii Anzi, acolo unde astăzi se află Bolivia şi Peru, conducătorii

incaşi încropiseră o unitate politică singulară ce se întindea de la Ecuator până în centrul statului Chile. Campaniile militare ale regelui Pachacuti (1438-1471) au fost decisive pentru această expansiune explozivă. Fiul lui Pachacuti, Topac Yupanqui (1471-1493), a continuat operaţiunile militare atât la nord, cât şi la sud, iar în timpul lungii domnii a lui Huyana (1493-1527) o serie de rebeliuni au fost suprimate de-a lungul graniţelor. La începutul secolului al XVI-lea, imperiul incaş cuprindea aproximativ 9-13 milioane de oameni, fără să beneficieze de o limbă scrisă care să faciliteze comunicarea şi administrarea[45].

Conduşi de un rege suprem sau *Sapa Inca*, ce se credea că descinde din cea mai înaltă zeitate, Inti sau zeul-soare, fiecare monarh era văzut ca reprezentantul imediat al acestui zeu pe pământ. Astfel, toate ritualurile religioase importante şi în special cultul soarelui erau dedicate persoanei conducătorului. Asocierea principalului zeu cu *Inca* era atât de importantă, încât regina era de obicei sora conducătorului. Se credea că această relaţie va asigura puritatea succesiunii în interiorul aceleiaşi legături de sânge divină. Totuşi, în ciuda acestei practici, concubinajul era ceva obişnuit în palatul imperial şi nenumăraţii moştenitori apăruţi în urma unor astfel de legături erau imediat acceptaţi în familia regală. Regina deţinea o poziţie elevată la curte ca soră a lui *Inca*, dar la moartea regelui, văduva, ca şi concubinele şi servitorii, era ucisă şi îngropată alături de acesta. Centrul religios al statului era Templul Soarelui din capitala Cuzco, iar aici rămăşiţele mumificate ale foştilor *Inca* erau venerate şi păstrate. Sacrificiul uman nu era atât de larg răspândit ca în societatea aztecă, dar acesta era practicat în ocazii ca încoronarea unui nou *Inca* sau la începutul unei campanii militare importante. Uneori, venerarea zeităţilor locale de către populaţie era permisă de autorităţi, dar în tot imperiul cultul soarelui, şi implicit venerarea lui *Inca*, considerat şi el un zeu, erau obligatorii pentru toată lumea.

Monarhii incaşi au încercat să impună un regim centralizat în întregul imperiu, care se întindea pe o suprafaţă largă, prin dezvoltarea unui sistem de drumuri ce totaliza 20 000 de kilometri şi prin numirea unui corp de oficiali care să administreze în numele Marelui *Inca*[46]. În eforturile regilor de a-şi asigura loialitatea guvernatorilor de provincii,

aceştia erau aleşi din rândurile nobilimii ereditare incaşe. Quechus a fost promovată ca limbă oficială a serviciului de stat, iar liderii locali învinşi erau adesea lăsaţi să îşi păstreze funcţia sub conducerea unor administratori „federali" incaşi. Copiii de sex masculin ai elitelor locale erau adesea luaţi din mijlocul familiilor lor şi educaţi în capitala incaşă, îmbunătăţindu-se astfel şansele ca ei să se conformeze ordinelor imperiale imediat ce se întorceau în ţinuturile lor natale. Pentru milioane de oameni obişnuiţi, munca obligatorie la drumuri sau în mine, alături de interdicţia de a călători fără permisiune oficială, erau puse în practică cu ajutorul unei armate foarte mari. Conceptul european de proprietate privată şi cultura pieţei erau necunoscute imperiului incaş, deoarece statul controla producţia şi distribuţia de bunuri, ignorând voinţa individuală.

În ciuda multor succese, logistica unui control într-un mediu muntos care se întindea pe o suprafaţă de peste 3000 de mile era foarte dificilă, şi nemulţumirile din rândul populaţiei au fost exploatate imediat de europeni. În plus, înclinaţia regilor pentru căsătorii multiple a creat condiţiile unor lupte pentru putere până în secolul al XVI-lea. Aşa se prezenta situaţia şi în ianuarie 1521, când conchistadorul spaniol Francisco Pizarro a pornit să cucerească imperiul cu 180 de oameni, 27 de cai şi două tunuri. Moartea împăratului Huayna Capac în 1527 a fost urmată de o luptă îndârjită pentru succesiune între cei doi fii ai săi, Huáscar şi Atahualpa. Atahualpa a ieşit victorios din confruntare, dar înainte de a-şi consolida puterea, spaniolii conduşi de Pizarro l-au capturat, au obţinut o sumă enormă în aur şi argint ca răsplată pentru eliberarea lui, după care au violat acordul stabilit, executându-l pe Atahualpa. După ce a cucerit Cuzco, Pizarro l-a numit pe Manco *Inca*, fratele vitreg al lui Atahualpa, ca împărat marionetă[47].

Sosirea europenilor

Prăbuşirea rapidă şi dramatică a monarhiilor aztecă şi incaşă, cele mai sofisticate dintre imperiile mezoamericane, a fost cauzată de mai mulţi factori. Superioritatea tehnologică sub forma săbiilor de oţel şi a puştilor,

folosirea cailor în bătălii și practica luptei în șiruri disciplinate le-au oferit europenilor, de altfel puțini la număr, un avantaj serios față de gazdele lor. Credința aztecă potrivit căreia spaniolii ar fi mesageri ai omului-zeu Quetzalcoatl a fost întărită de coincidența sosirii europenilor la Veracruz în perioada în care indienii credeau că Quetzalcoatl se va întoarce din exil. Când Montezuma le-a trimis spaniolilor cadouri în momentul sosirii lor, dublul scop al acestei acțiuni a fost pe de o parte să-i impresioneze pe nou-veniți cu averea și puterea societății aztece, și pe de altă parte să celebreze posibila întoarcere a zeului. Spaniolii, la rândul lor, au interpretat acest gest ca pe un semn al bogățiilor ce așteptau să fie jefuite. Aztecii și incașii se luptau ca să câștige tributuri și supunere; conchistadorii spanioli luptau ca să distrugă și să adune avere. Atunci când europenii au atacat, ei și-au îndreptat imediat atenția asupra centrului imperiului, căutând să anuleze puterea și autoritatea religioasă a liderilor indieni [48].

Numai așa poate fi înțeleasă rapiditatea prăbușirii. Căderea imperiilor aztec și incaș poate fi în mare măsură atribuită faptului că organizarea lor era centralizată și că aveau o societate condusă de un singur lider-preot. Forma rigidă a controlului consolidat stabilită de elitele conducătoare aztecă și incașă s-a dovedit a fi un atu important imediat ce aceste elite au fost înlăturate cu succes. După ce au fost capturate și asasinate de spanioli, întregul sistem politic și militar a fost paralizat. Combinat cu faptul că ambele imperii erau alcătuite din popoare care trăiau într-o relație de subordonare față de liderii lor, rapiditatea cuceririi europene între 1520 și 1540 devine mai ușor de înțeles [49]. Ca și japonezii, ultimii împărați azteci și incași cereau forme extreme de supunere din partea supușilor lor, inclusiv regula prin care oamenii erau obligați să-și plece privirea atunci când conducătorul-zeu apărea în public. Proiectând o imagine a autorității absolute, populația fiecărui imperiu a renunțat ușor la loialitatea ei imediat ce europenii au oferit o opoziție credibilă la ambițiile imperialiste și sacrificiile sângeroase ale imperiului indigen.

Ceea ce acțiunea militară inițială a obținut în termeni ai transferului de autoritate, boala europeană a confirmat într-o manieră tragică și spectaculoasă. Pojarul, tifosul, gripa, vărsatul de vânt și oreionul au ucis mai

bine de 80 la sută din populaţia băştinaşă a Mezoamericii de-a lungul secolului al XVI-lea. Numai în Mexic, o populaţie estimată la 25 de milioane în 1492 a fost redusă la aproape un milion până în anul 1600. Anihilarea similară a băştinaşilor a avut loc în ambele Americi, oriunde a exista un contact susţinut cu europenii [50]. Izolaţi de celelalte centre majore ale civilizaţiei, americanii erau vulnerabili la multitudinea de boli specifice euroasiaticilor. Civilizaţiile care s-au ridicat după acest dezastru demografic datorează foarte puţin structurilor politice, sociale sau economice ale modelelor sau tradiţiilor indiene vechi. De fapt, instituţiile de guvernare ale Mezoamericii au fost dramatic modificate o dată cu venirea europenilor. În următorii 300 de ani, monarhia imperială avea să definească cultura politică a „Noii Lumi".

Iar această nouă formă de monarhie va fi profund încărcată cu simboluri şi substanţă catolică. În plus, intervenţia papei în afacerile Spaniei şi ale Portugaliei a fost iniţiată la un an după întoarcerea lui Columb din primul său voiaj către America. Noul papă ales, Alexandru al VI-lea, era un Borgia spaniol, iar bula papală emisă în 1493 prin care desemna Spania ca fiind deţinătoarea „tuturor insulelor şi ţinuturilor găsite sau ce urmează să fie descoperite în viitor... în călătoriile spre vest sau sud" l-a supărat pe bună dreptate pe regele portughez João al II-lea. Apelând direct la regele Ferdinand şi la regina Isabela a Spaniei, monarhul portughez a reuşit să negocieze o nouă linie de demarcaţie pentru anul următor. În Tratatul de la Tordesillas a fost stabilită o nouă coordonată nord-sud, în zona unui meridian, la 370 de leghe la vest de Insulele Capului Verde, oferindu-i Portugaliei acces deplin către Africa de Vest – principala grijă a regelui João – şi inerent o porţiune mare din noul teritoriu ce avea să fie descoperit curând, Brazilia. Mai târziu, obiectivul exploratorilor portughezi în est a fost confirmat când regele şi-a asumat, lipsit de modestie, titlul (confirmat de papă) de „Stăpân al Cuceririi, Navigării şi Comerţului în India, Etiopia, Arabia şi Persia" [51].

Sosirea aventurierilor spanioli sponsorizaţi de stat în America la sfârşitul secolului al XV-lea, combinată cu înaintarea navigatorilor portughezi sprijiniţi de Coroană pe coasta de vest a Africii, reprezintă unul dintre punctele-cheie ale civilizaţiei mondiale. Concentrându-ne asupra

experienței americane, încorporarea rapidă a celor două noi continente în orbita culturală a europenilor și distrugerea structurilor politice și religioase ale popoarelor indigene au permis instituției monarhiei europene să își extindă influența într-o manieră excepțională. Columb a pretins că cele patru ținuturi descoperite în timpul voiajelor sale aparțin lui Ferdinand și Isabelei, iar un secol mai târziu proprietatea monarhică a fost reafirmată în Virginia de angajații unei companii regale – de data aceasta în numele unui rege născut în Scoția, Iacob I al Angliei. Posesiunile personale ale monarhilor spanioli și portughezi în America Centrală și de Sud făceau parte dintr-un uriaș patrimoniu regal, a cărui autoritate guvernamentală era centrată în jurul persoanei monarhului. Nobilimea castiliană din care era alcătuită populația europeană vorbea în mod regulat despre promovarea intereselor crucii și Coroanei și, deși acțiunile lor încălcau ambele aspecte, comportamentul lor era animat de același spirit de cruciadă care îi îndemnase pe strămoșii lor să pună capăt civilizației musulmane vechi de 700 de ani din Peninsula Iberică. Acel război sângeros împotriva necredincioșilor a luat sfârșit, în mod ironic, exact în același an în care Columb a pornit spre Indii navigând spre vest.

Cucerirea spaniolă a Americilor a deschis posibilitatea creării unui imperiu cu adevărat mondial pentru Carol al V-lea al Spaniei când a urcat la tron în 1501, la vârsta de 16 ani. În 1519, același Carol și-a urmat bunicul Maximilian I ca rege al ținuturilor habsburgice austriece și, mai important, ca împărat al Sfântului Imperiu Roman de Națiune Germană. Alegerea sa în această ultimă demnitate a avut loc în iunie 1519, la două luni după ce Cortés debarcase în Mexic. Moștenirea împăratului, care includea Burgundia și Olanda, le depășea ca posesiuni teritoriale până și pe cele ale lui Carol cel Mare, iar prin adăugarea imperiului american, Carol devenea principalul dușman și opozant al curților franceză și engleză. Hernán Cortés a reușit să redea puțin din semnificația Americilor din punctul de vedere al potențialului monarhiei spaniole când i-a scris regelui Carol că bogățiile Mexicului erau atât de multe încât „cineva se poate numi împărat al acestui regat fără să aibă mai puțină glorie decât Germania, pe care, prin grația Domnului, Maiestatea Voastră o deține deja“ [52]. Până în perioada în care englezii și-au stabilit prima colonie permanentă în

nordul Americii în 1607, posesiunile americane ale Coroanei spaniole s-au extins la aproape 8000 de mile, din sudul Californiei până la Strâmtoarea Magellan. De-a lungul secolului al XVI-lea și în prima jumătate a secolului al XVII-lea, lingourile de argint aduse din noul imperiu s-au dovedit esențiale pentru monarhia catolică în continuarea războaielor religioase de pe continent și în bătălia neobosită împotriva turcilor otomani.

Regii Spaniei au insistat ca întreaga Americă să constituie un regat separat de Coroana Castiliei și ca toți locuitorii băștinași ai coloniilor să fie supușii direcți ai regelui. Regele Filip al II-lea (1527-98, a domnit între 1555-98) a adoptat titlul oficial de „Rege al Spaniei și al Indiilor". Iar autoritatea morală cea mai înaltă din coloniile spaniole, monarhia papală internațională, a sprijinit această afirmație, declarând prin intermediul a diverse bule și enciclice responsabilitatea personală a Coroanei de a-i aduce pe băștinași pe drumul credinței adevărate.[53] Dar este evident că nici Carol, care a părăsit tronul în 1556, și nici fiul său, moștenitor al dominioanelor habsburgice spaniole, Filip al II-lea, nu au putut spera să guverneze personal cel mai mare teritoriu imperial din lumea occidentală de la căderea Romei în secolul al V-lea. Poate că modul de conducere al regelui în America fusese definit în termeni personali, dar de-a lungul secolului al XVI-lea a fost dezvoltat un set elaborat de mecanisme și instituții birocratice, care dădeau un înțeles mai clar noțiunii de patrimoniu imperial. Împreună cu personalul trimis în Lumea Nouă de Biserica Romano-Catolică, controlul Coroanei s-a impus imediat și durabil.

Agenția de guvernare principală care răspundea de treburile imperiului a fost Consiliul Indiilor, creat în 1524. Această instituție a funcționat ca o ramură a curții regale din Spania și a emis toate legile coloniale, atât religioase, cât și civile, în numele regelui. Consiliul îndeplinea și rolul de cea mai înaltă curte de justiție a coloniilor și juca un rol-cheie în finanțe, verificând sumele din tezaurele coloniale. Un corp legislativ suplimentar, cu sediul în Sevilla, cunoscut sub numele de *Casa de Contratación*, supraveghea și autoriza comerțul cu America, colectând taxe vamale pentru Coroană. Începând cu 1535, imperiul a fost divizat în ținuturile viceregale ale Noii Spanii (cu capitala la Ciudad de Mexico) și Perú (cu capitala la Lima). Viceregii numiți de Coroană erau reprezentanții personali ai

monarhului spaniol şi duceau cu ei „ceva din aura ceremonială regală“ [54]. Ei supervizau munca a nouă *audiencias* şi a unui număr mare de funcţionari mai mici până la nivelul de corporaţii municipale sau *cabildos*, iar puterea şi influenţa lor era atât de mare încât Coroana avea tendinţa de a numi numai nobili de rang mijlociu, de teamă ca nu cumva marile case nobile ale Castiliei să încerce să se folosească de această funcţie ca bază pentru o autoritate independentă. În cursul secolului al XVIII-lea, sub conducerea regilor Bourbon ai Spaniei, au fost create două ţinuturi viceregale suplimentare pentru a putea face faţă mai bine muncii administrative.

Mulţi dintre birocraţii iberici care au acceptat posturi administrative în Lumea Nouă erau *letrados*, absolvenţi de universitate pregătiţi în drept, iar ataşamentul lor faţă de principiul monarhic era cumva asemănător cu cel al birocraţilor chinezi. Ei erau salariaţi ai Coroanei şi promovarea ierarhică era strâns controlată de un consiliu monarhic local. Astfel se explică de ce funcţionarii treceau prin rotaţie în diverse posturi pe perioada în care stăteau în colonii. În America, magistraţii numiţi de rege puneau în practică legile emise în Spania, colectau taxe şi organizau munca publică, obligatorie pentru toţi băştinaşii. Priorităţile Coroanei reprezentau o cerinţă esenţială pentru cei care doreau să avanseze.

Acest sistem extrem de ierarhic şi birocratic era totuşi caracterizat de ineficienţă, corupţie şi certuri jurisdicţionale, dar timp de 300 de ani a continuat să funcţioneze într-o manieră relativ eficientă. O parte din unicitatea sa constă în faptul că „o structură de guvernare aplicată unui întreg continent a fost construită acolo unde anterior nu mai existase ceva comparabil“ [55]. Şi mai important, în America Latină de sub dominaţia spaniolă nu s-a ridicat nici un nucleu opozant bine definit care să erodeze autoritatea legală şi legislativă a acestor ofiţeri ai Coroanei. Conform opiniei unui istoric, acest „grad înalt de linişte este în parte o reflectare a simţului de supunere faţă de Coroană, moştenit de la o generaţie la alta“ [56]. Instituţiile de guvernare locală nu s-au dezvoltat niciodată într-o manieră comparabilă cu America de Nord, dominată de britanici, şi aproape toţi înalţii funcţionari din coloniile spaniole erau *peninsulares*, născuţi şi educaţi în Spania. Mulţi dintre aceşti bărbaţi

sperau să se întoarcă în țara natală imediat ce „turul lor obligatoriu" din America era completat. De-a lungul întregii perioade coloniale, de exemplu, doar patru viceregi s-au născut în America; din 706 episcopi, 601 au fost spanioli peninsulari[57]. Copiii născuți în America, aparținând marilor moșieri și funcționarilor guvernamentali, și cunoscuți sub numele de *creoles*, puteau moșteni sau strânge averi considerabile, dar nu li se permiteau aceleași oportunități pentru avansarea politică pe care le aveau părinții lor, iar copiii proveniți din căsătoriile mixte între spanioli și indieni, numiți *mestizos*, se puteau baza chiar pe mai puține șanse. Incidența sporită a căsătoriilor între *peninsulares* și femeile indiene s-a datorat faptului că mai puțin de 100 000 de spanioli (în mare parte bărbați) au emigrat în Lumea Nouă de-a lungul secolului al XVI-lea, mai puțin decât numărul total al englezilor și scoțienilor care s-au stabilit în Irlanda în aceeași perioadă.

Monarhia spaniolă a lăsat inițial conchistadorilor puteri depline în materie de autoritate asupra popoarelor băștinașe, care erau obligate în baza unei *encomienda* să lucreze pământurile. Cortés și-a imaginat o societate stabilă alcătuită din moșieri spanioli și indieni cuceriți care să lucreze împreună pentru îndeplinirea intereselor Coroanei și ale religiei creștine[58]. *Encomienda* obliga populația indigenă să lucreze pământul pentru 4000 de donatari spanioli, în timp ce viața economică a coloniilor era dominată de o castă elitistă alcătuită din nobili europeni. Însă donatarii n-au devenit niciodată proprietari de feude în stil european, cu drepturi juridice sau cu speranța dobândirii unui statut nobil ereditar. Coroana a rezistat consecvent perpetuării acestei *encomienda* prin moștenire, o cerință esențială pentru formarea unei aristocrații locale, și această decizie a contribuit la eșecul deținătorilor de pământuri de a obține putere politică pe măsura controlului pe care îl aveau asupra pământului și a muncii[59]. Coroana, dornică să evite crearea unei nobilimi ereditare puternice în America Latină, a început să limiteze acordarea de *encomienda* încă de la începutul anului 1550. Dreptul de moștenire a acestor pământuri și a lucrătorilor indieni a fost desființat și până în 1620 sistemul dispăruse.

Biserica Romano-Catolică omniprezentă a reprezentat celălalt bastion esențial al autorității regale în colonii. Etapele timpurii ale colonizării

spaniole au fost martorele convertirii a sute de mii de indieni, iar reprezentanţii ordinelor franciscan, dominican şi iezuit considerau că este de datoria lor să protejeze băştinaşii de excesele cele mai rele ale sistemului *encomienda*. În 1508, papa Iuliu al II-lea i-a acordat regelui autoritate virtuală peste toţi înalţii demnitari ai Bisericii din Indii şi dreptul de a primi o parte din impozite. Concesiunile ulterioare din partea Romei au inclus dreptul de veto în privinţa tuturor corespondenţelor oficiale papale către America, precum şi controlul asupra construirii şi înzestrării bisericilor. Biserica şi statul au fuzionat efectiv în America şi ca rezultat clerul regalist şi-a luat angajamentul de a inocula supunerea faţă de Coroană ca un element esenţial pentru viaţa unui creştin autentic[60]. Şcolile şi universităţile erau pline cu profesori religioşi, iar tribunalul Inchiziţiei a fost introdus pentru a elimina păgânismul în rândul populaţiei băştinaşe. Iar când ordinele religioase ridicau probleme monarhiei, aşa cum s-a întâmplat la mijlocul secolului al XVIII-lea când ordinul iezuit s-a opus noii campanii de centralizare a regelui Carlos al III-lea, acestea erau expulzate fără comentarii din colonii.

Imediat după cucerirea ei, America Latină a fost atrasă în economia mondială datorită extracţiei şi exportului de lingouri de argint. De-a lungul întregii perioade coloniale, conducerea regală şi-a stabilit agenda în termenii priorităţilor economice, iar în inima politicii imperiale a stat restricţia mercantilă a tuturor tipurilor de comerţ în anumite porturi-cheie. Mineritul oferea venituri importante monarhiei şi în cursul secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea mare parte din comerţ se baza exclusiv pe exportul argintului. Centrul Mexicului s-a dovedit a fi cea mai bogată sursă pentru operaţiunile miniere şi tot aici, în secolul al XVIII-lea, s-a ridicat o capitală extraordinară, ce putea rivaliza cu oricare centru urban european din punctul de vedere al populaţiei şi al arhitecturii publice. Legumele importate din America – porumbul, cartofii, roşiile – au jucat un rol important în abilitatea Europei de a susţine o dezvoltare fără precedent a populaţiei, iar agricultura a început să deţină un rol mai însemnat în economia colonială începând cu secolul al XVIII-lea.

Tot în această perioadă monarhii Bourbon ai Spaniei au încercat să crească taxele imperiale pe venituri din America prin înăsprirea controalelor

asupra elitei locale creole și printr-o revizuire mai atentă a sistemului comercial, transporturile în interiorul imperiului făcându-se numai prin intermediul transportorilor spanioli. Pe termen lung însă, excluderea creolilor din pozițiile puterii administrative a dus inevitabil la resentimente față de monarhia spaniolă. Liderii coloniali au fost ofensați de eforturile Coroanei de a spori controlul regal exact când economia Americii Latine se bucura de o prosperitate semnificativă (mulțumită mai ales răspândirii folosirii sclavilor în mine și pe plantații).

Între timp, monarhiile engleză și franceză beneficiaseră de eșecul relativ al Spaniei și Portugaliei de a stabili un monopol asupra comerțului în America Latină și de resentimentele exacerbate ale creolilor față de politicile comerciale restrictive impuse de Madrid și față de dominarea aspră a înalților funcționari de către spaniolii *peninsulares*. Bunăstarea generată de minerit, creșterea vitelor și agricultură a determinat tot mai mulți creoli să revendice o putere politică mai mare pentru descendenții emigranților spanioli născuți în America. Aceste sentimente au fost considerabil intensificate și de Revoluțiile Franceză și Americană [61]. Când Napoleon Bonaparte l-a înfrânt pe regele spaniol Ferdinand al VII-lea în 1808, un val de revolte coloniale s-a iscat împotriva monarhului-marionetă Joseph, fratele lui Napoleon. Revoltele inițiale (cu excepția celor conduse de venezueleanul Simón Bolívar) au fost revendicate de Bourbonii exilați.

După reînscăunarea regelui Ferdinand în 1815, resentimentele creolilor s-au îndreptat spre un monarh care a încercat să reinstaureze sistemul mercantil vechi. În 1816 argentinienii refuză să-i mai accepte pe oficialii Coroanei și își declară independența. A urmat un deceniu de conflicte militare între regaliștii susținători ai Bourbonilor și apărătorii independenței, și până în 1824 un număr de republici noi – dar fragile – au apărut în întreaga Americă Latină. În Argentina, Uruguay și Chile, independența a fost obținută mulțumită ofițerului creol José de San Martín (1778-1850), un om cu o educație aleasă. Martín a preferat instaurarea unei monarhii constituționale în locul modelului republican, dar el și republicanul Bolívar nu au reușit să pună bazele unei alianțe eficiente de-a lungul anilor de lupte împotriva Spaniei. „Mișcărilor de independență atât din America de Sud spaniolă, cât și din Brazilia le-au lipsit coerența

ideologică şi arta conducerii prezente în Revoluţia Americană", iar dependenţa economică a noilor naţiuni de capitalul şi comerţul european le-a rezervat un viitor dificil[62].

În doar zece ani, un imperiu vechi de 300 de ani, condus de monarhii europeni care administraseră Americile ca pe o proprietate personală, fusese pierdut în faţa forţelor agitate ale republicanismului creol. Când liderul rebel mexican Augustín de Iturbide (1783-1824) s-a încoronat ca Augustin I, împărat al Mexicului, în mai 1822, nici armata, nici populaţia civilă nu a sprijinit conducerea sa arbitrară, în ciuda monarhismului rezidual manifestat de mulţi creoli care credeau că o formă sau alta de conexiune cu regalitatea europeană era esenţială pentru impunerea legitimităţii noilor guverne din America. Din nefericire pentru Iturbide, originea sa mexicană l-a descalificat de la orice asociere veritabilă cu regalitatea. În mai puţin de un an a abdicat şi a fugit în Italia. La întoarcerea sa în Mexic, un an mai târziu, a fost capturat şi executat[63]. Monarhia indigenă nu-şi mai găsea locul în America Centrală după înfrângerea spaniolilor. Până la jumătatea secolului nici măcar regalitatea europeană *bone fide* nu a mai putut câştiga sprijinul elitelor mexicane. În cel de-al doilea sfert al secolului al XIX-lea, regimul brutal al liderului militar Antonio López de Santa Anna adusese întreaga ţară la ruină economică. Când republica nu a mai putut să-şi achite datoriile faţă de Franţa, împăratul francez Napoleon al III-lea a impus un regim-marionetă, sub conducerea lui Maximilian (1832-1867), mai tânărul frate al împăratului austriac Franz Joseph. Maximilian a sosit în Ciudad de Mexico în 1864 şi, deşi a încercat să conlucreze cu reformatorii liberali, prezenţa sa nu a făcut altceva decât să alimenteze conflictul civil permanent. Capturat în iunie 1867 de forţele rezistenţei conduse de Benito Juarez, Maximilian a fost executat prin împuşcare.

Era clar că monarhia nu mai avea viitor în Mexic, dar republicanismul sub conducerea creolilor rămânea o alternativă delicată. Fără o experienţă substanţială în domeniul guvernării personale, liderii bogaţi ai noilor republici, militarii şi moşierii conservatori aveau să intre în epoca republicană slab pregătiţi pentru o astfel de responsabilitate. Evident că nu acordau nici un fel de atenţie dorinţelor politice ale populaţiei, în cea mai

mare parte sărăcită, fără pământ şi analfabetă. În loc să dezvolte un model de includere politică a tuturor bărbaţilor albi, aşa cum se întâmpla în America de Nord, o minoritate de elite cu descendenţă europeană a optat pentru oligarhie, autoritate şi exploatare economică. Foarte curând după independenţă, noile republici s-au transformat în dictaturi militare, în timp ce dezvoltarea economică a fost paralizată de exporturile către Europa şi Statele Unite. Din punctul de vedere al independenţei faţă de monarhia europeană, instabilitatea economică s-a instaurat în toată America Latină.

Doar Brazilia portugheză a îmbrăţişat principiul monarhic susţinut de San Martín şi numai aici au putut fi evitate conflictele sângeroase şi distrugerea masivă. După ce a părăsit Lisabona, prinţul regent João al Portugaliei (João al VI-lea după 1816), împreună cu familia şi curtea regală, şi-a stabilit reşedinţa în Rio de Janeiro pentru paisprezece ani. Porturile braziliene erau deschise tuturor naţiunilor, crescând astfel substanţial nivelul comerţului cu Europa. Iar prezenţa curţii europene în America a entuziasmat temporar mândria brazilienilor de origine portugheză. Pentru un reprezentant al acestui grup, Ignacio de Macedo, „transferarea neaşteptată a monarhiei a adus puţină lumină acestor orizonturi negre, la fel de spectaculoasă ca în ziua descoperirii lor. Noua zi a regenerării, un semn fericit al destinelor deosebite, va aduce secole lungi de prosperitate şi glorie."[64]

În anumite privinţe, acest gen de optimism nu era deplasat. Independenţa Braziliei a fost obţinută fără multă vărsare de sânge, în timp ce distrugerea pe scară largă care a caracterizat luptele de eliberare în tot restul Americii Latine a fost absentă într-o ţară al cărui teritoriu acoperea aproape jumătate de continent. Spre deosebire de coloniile spaniole din America de Sud şi Centrală, colonia portugheză din Lumea Nouă a fost „mult mai prosperă decât mica ţară-mamă"[65]. Cu o populaţie de patru milioane de locuitori în 1822 (dintre care jumătate erau sclavi), negustorii britanici au stabilit rapid legături comerciale fructuoase. Până la jumătatea secolului Brazilia devenise cel mai mare exportator de materii prime din America Latină[66]. Rio de Janeiro s-a transformat într-o capitală înfloritoare la începutul secolului al XIX-lea, iar prezenţa familiei regale Braganza a contribuit la tranziţia plină de succes către

independenţă. Monarhul a promovat îmbunătăţirile în domeniul agricol, susţinând introducerea unor noi culturi de trestie de zahăr, cafea şi ceai, şi a sprijinit dezvoltarea vieţii culturale, creând o bibliotecă naţională, un muzeu şi o grădină botanică în Rio. Tot în această perioadă a fost proiectat un program complex de construcţii publice. Douăzeci de mii de portughezi şi alţi europeni au emigrat în Rio între anii 1808 şi 1822, sporind astfel numărul populaţiei oraşului la 100.000[67].

Pe 16 decembrie 1816, regele a ridicat Brazilia la statutul de regat. Şi când monarhul s-a întors în Portugalia la insistenţele Parlamentului (*Cortes*) în 1821, fiul său Pedro a fost numit regent cu drepturi depline de control peste afacerile interne braziliene. Proclamând independenţa Braziliei un an mai târziu, noul monarh s-a bucurat de sprijinul solid al elitei braziliene, care se opusese eforturilor Portugaliei de a reintroduce anumite reglementări mercantile mai vechi. Mare parte dintre aceşti moşieri „vedeau în monarh garanţia unei unităţi naţionale" ce lipsea în ţările vorbitoare de limbă spaniolă din America Latină. Cât dinspre partea sa, liberalul constituţionalist *Dom* Pedro era în favoarea convocării unei Adunări Constitutive unde opiniile elitei locale să poată fi exprimate[68]. După nenumărate discuţii legate de textul noii legi fundamentale, în 1824 regele a emis o constituţie prin care Coroana avea rezervate drepturi extinse, printre care numirea miniştrilor şi dizolvarea Camerei Deputaţilor, dar documentul asigura şi dreptul proprietăţii private şi tolerarea non-catolicilor. Menţionarea drepturilor omului în constituţie, deşi specificate unilateral de monarh, va deveni piesa centrală a dezbaterilor politice braziliene în secolul următor, constituindu-se drept elementul-cheie pentru toate eforturile reformiste[69]. Se pare că regele s-a opus înrobirii continue a băştinaşilor, dar dată fiind dependenţa copleşitoare de resursele lucrative pentru exportarea produselor majore, n-a încercat niciodată să-şi impună punctul de vedere în Adunare.

Dom Pedro I (anii de domnie 1822-1831) a abdicat de la tron după o luptă sângeroasă cu liderii Adunării, care se opuneau dorinţei regelui de a pune capăt comerţului cu sclavi. În plus, eforturile militare de a împiedica Uruguay-ul să-şi proclame independenţa dăduseră greş, iar ţara a fost lovită de un val de proteste de stradă împotriva implicării

regelui în lupta de succesiune. El i-a lăsat tronul fiului său de cinci ani *Dom* Pedro al II-lea, iar regenţa a fost preluată de un grup de miniştri. Noul rege şi-a declarat majoratul în 1840, la vârsta de 14 ani, şi timp de două decenii a lucrat relativ eficient cu corpul legislativ, rămânând singurul rege dinastic pe un continent republican şi din ce în ce mai autoritar. Între timp, s-a dezvoltat un sistem politic bipartit, iar armata s-a mărit şi ea în timpul unui conflict prelungit cu Paraguay-ul.

În timpul acestui conflict, atât instituţia sclaviei, cât şi cea a monarhiei au început să fie puse sub semnul întrebării[70]. Mişcarea aboliţionistă a atins punctul culminant după 1870, când mâna de lucru devenise din ce în ce mai puţin numeroasă. Acest fapt se datora în primul rând reţinerii pe care o aveau emigranţii europeni să vină într-o cultură dominată de sclavie. Când Pedro al II-lea a semnat în 1888 legea prin care se abolea sclavia fără ca proprietarii să primească vreo compensaţie, a izbucnit o rebeliune sprijinită de magnaţii plantaţiilor şi ofiţeri trecuţi în rezervă, care l-au forţat pe rege să abdice. Cele 14 milioane de locuitori ai Braziliei nu au acţionat concret şi de comun acord în apărarea monarhiei. În 1870 fusese iniţiată o puternică mişcare republicană şi, deşi republicanii nu au controlat niciodată Camera Deputaţilor înainte de 1888, cererea lor constantă pentru alegeri prezidenţiale şi bicamerale au atras tinerele generaţii braziliene. Pentru ei, Coroana ajunsese să fie asociată cu declinul economic şi intransigenţa politică, şi pe un continent unde republici precum Argentina descoperiseră aparent cheia unei dezvoltări economice susţinute, regalitatea nu mai putea fi tolerată. La fel ca şi tatăl său, *Dom* Pedro şi-a strâns familia şi a plecat în Portugalia în noiembrie 1889[71]. Doi ani mai târziu a murit la Paris, în exil, în mijlocul unei naţiuni care, la fel ca şi a lui, repudiase principiul monarhic.

III

Monarhia teocratică: Bizanțul și ținuturile islamice

Roma reamplasată

La începutul perioadei studiate în cartea de față, una dintre cele mai impresionante puteri imperiale ale lumii se confrunta cu o criză militară și economică de proporții fără precedent. Imperiul bizantin, „Noua Romă" de pe Bosfor, care fusese fondat de împăratul Constantin în 330, pierduse controlul asupra celor mai multe dintre provinciile sale asiatice în fața turcilor musulmani selgiucizi în bătălia de la Manzikert din 1071. În plus, Bizanțul era sufocat de presiunea militară în creștere a rebelilor bulgari din nord și de prezența tot mai dominatoare a normanzilor în sudul Italiei și în Grecia. Pierderea unui teritoriu atât de mare, cucerit de turci, a provocat probleme financiare serioase împăraților de la Constantinopol și armatelor de pe câmpul de luptă, dar o nouă dinastie, Comnenii, reușește să repună statul, acum ciopârțit, pe linie de plutire, și Bizanțul supraviețuiește pentru a întâmpina o nouă amenințare la începutul secolului al XIII-lea, de data aceasta sub forma neașteptată a creștinilor din Occident.

Republica Venețiană din nordul Italiei devenise partenerul comercial major al Bizanțului și până la mijlocul secolului al XII-lea acest oraș italian bogat își asigurase o poziție privilegiată în activitățile economice ale imperiului, bucurându-se de tarife de concesionare speciale și chiar de drepturi importante asupra anumitor teritorii din interiorul domeniilor imperiale. Acești aliați vechi se întorc împotriva gazdelor lor în 1204, când armatele cruciate din Europa, în loc să elibereze Ierusalimul de sub ocupația arabă, asediază capitala creștină din Orient. Marele oraș Constantinopol a fost cucerit de cruciați și „franci", așa cum numeau

ironic bizantinii amestecul de francezi, flamanzi, germani şi veneţieni, care măcelăreau fără discriminare tot ce întâlneau în drumul lor. Ei au ocupat marele oraş, fiind alungaţi de-abia în 1261. Un imperiu decimat a continuat totuşi să funcţioneze în condiţii extrem de dificile încă două secole, dar spiritul războinic şi lăcomia vecinilor săi creştini din Occident pregătiseră deja drumul pentru cucerirea lui de către turcii otomani.

Aceste crize dramatice pentru imperiu au pus adesea în umbră succesele remarcabile ale sistemului monarhic care a rezistat aproape o mie de ani la răscrucea dintre Europa şi Asia. Din mai multe puncte de vedere, experienţa politică şi militară a Bizanţului se aseamănă cu cea a Chinei. De-a lungul istoriei sale, de exemplu, Bizanţul a trebuit să facă faţă nenumăratelor atacuri barbare de peste Dunăre din nord, loviturilor perşilor din est, invaziilor arabilor şi mai târziu ale turcilor din sud şi est. Mijloacele de apărare ale imperiului au reprezentat o mare parte din cheltuielile efectuate în timpul unui mileniu de existenţă. Nici o altă civilizaţie importantă nu s-a mai confruntat cu o varietate atât de mare de inamici, atât de mult timp, adesea transformându-se într-un scut pentru mai slab dezvoltata Europă în faţa atacurilor unor duşmani puternici. Simplul fapt că armatele musulmane au ajuns la porţile Vienei în mai puţin de un secol de la căderea Constantinopolului, în 1453, constituie o mărturie suficientă a puterii şi a importanţei strategice (pe vremea aceea încă neconştientizată) a Bizanţului pentru menţinerea independenţei monarhiilor vest-europene.

Astfel, deşi studiul nostru se concentrează în principiu asupra finalului domniei bizantine, până la momentul cuceririi Constantinopolului de către turcii otomani, poate că e mult mai important să luăm în consideraţie vitalitatea economică remarcabilă şi puterea politică deosebită a sistemului monarhic bizantin în primii 1000 de ani de existenţă. În ciuda faptului că a fost asediată mai tot timpul, de fapt, această porţiune extrem de populată, dezvoltată şi bogată a vechiului Imperiu Roman nu a făcut altceva decât să protejeze o Europă slab dezvoltată şi să refacă harta civilizaţiilor pentru popoarele slave din estul continentului, răspândind credinţa creştină spre nord şi influenţând direct formarea culturală şi politică a monarhiei ruse. Contribuţia substanţială a Bizanţului la păstrarea

și răspândirea învățăturii creștine, la sistematizarea legii imperiale romane și la definirea monarhiei teocratice la marginea vestică a ținuturilor eurasiatice nu poate fi subestimată.

Imperiul Roman de Răsărit a atins culmea puterii și a influenței sale aproape de sfârșitul secolului al X-lea, când realizările culturale și artistice, puterea militară și autoritatea religioasă a împăratului (*basileus*) nu aveau rival nicăieri în lume, cu excepția Chinei. Supraviețuind timp de 500 de ani din perioada studiată în această carte, statul bizantin a devenit „cea mai longevivă structură guvernamentală cunoscută vreodată de lumea mediteraneană“ [1]. Faptul că acest tip de guvernare era unul monarhic nu ar trebui să ne surprindă, deoarece monarhia fusese un pilon al culturii politice regionale timp de aproape o mie de ani.

Dintr-un anumit punct de vedere, este păcat că școala modernă folosește convențional adjectivul „bizantin“ pentru descrierea Imperiului Roman din secolul al IV-lea până în secolul al XV-lea [2]. Pentru că la marginile estice ale imperiului originar, conducătorii și popoarele lor continuau să se considere moștenitori direcți ai romanilor, în ciuda colapsului politic al teritoriului din vest în secolul al V-lea. Locuitorii orașului Constantinopol erau descendenții unei tradiții lungi și mândre, ai căror împărați erau *augusti*; de-abia în secolul al IX-lea, un rege occidental analfabet, pe nume Carol cel Mare, susținut și de papalitate, s-a declarat cu aroganță împăratul Occidentului, punând astfel sub semnul întrebării universalitatea statului roman cu centrul la Constantinopol. Deloc surprinzător, Bizanțul a continuat să-i considere pe acești noi parveniți *simpli regi supuși unui împărat universal* [3]. În Orient, autoritatea imperială a rămas neștirbită în ciuda mișcărilor triburilor germanice din vestul Europei, iar în Bizanț afirmațiile categorice ale papalității referitoare la hegemonia spirituală și jurisdicțională asupra Bisericii universale au fost catalogate drept niște pretenții arogante.

Biserica și statul au alcătuit o singură unitate în Bizanț timp de o mie de ani, din perioada în care Constantin a stabilit capitala imperială pe Bosfor în 330 și până la cucerirea otomană a orașului Constantinopol în 1453. Iar singurul conducător al acestui imperiu dominant și rezistent, unicul *kyrios*, era considerat Iisus Hristos însuși. Monedele aveau încrustate

capul lui Iisus încoronat cu diadema imperială, monumentele erau inscripționate cu „*Christos Basileus*" – Hristos, Împăratul Romanilor –, iar legile erau promulgate în numele „Domnului Iisus Hristos, Stăpânul nostru". Împăratul, care era egal cu apostolii, era considerat un fel de mână dreaptă a Domnului, împuternicit cu autoritate executivă, legislativă, militară, juridică și religioasă peste toți creștinii, și nu numai peste cei aflați sub controlul direct al Bizanțului [4]. Interpretarea puterii imperiale transmisă de Eusebiu, episcop de Caesarea, cronicar, istoric și apologetul primului împărat creștin, Constantin, a prezentat o imagine a puterii regale împărtășită de toți teoreticienii bizantini până la prăbușirea imperiului în secolul al XV-lea. Pentru Eusebiu, Imperiul Roman nu era altceva decât o reflectare terestră a regatului divin. Și așa cum în regatul etern există un singur Dumnezeu, tot astfel pe pământ nu există decât un singur conducător atotputernic; în concluzie, monarhia reprezenta unica formă legitimă de guvernare. Împăratul avea sarcina divină de a fi interpretul cuvântului Domnului și de a se asigura că toți supușii săi se pregătesc cum se cuvine pentru lumea de dincolo. Grandioasa biserică dedicată Sfintei Sophia, Sfânta Înțelepciune a lui Dumnezeu, este simbolică pentru modul în care conducea împăratul. Într-o manieră nu complet diferită de conceptul similar al chinezilor de Împuternicit al Cerurilor, monarhia centrată la Constantinopol nu era altceva decât o oglindire a monarhiei din Ceruri, și atâta timp cât pe tron exista un împărat, atâta timp cât inovațiile erau evitate, ordinea divină a lumii rămânea intactă [5].

Teoretic, instituția împăratului bizantin roman era electivă. Senatul, armata și poporul își legalizau alegerea prin aclamații, respectând astfel implementarea voinței Atotputernicului [6]. Realitatea însă era diferită. Senatul rareori funcționa ca un organ credibil pentru împărat, iar aprobarea oamenilor reprezenta mai degrabă un ritual necesar oricărei succesiuni. Doar timp de 30 de ani din cei 843 în perioada 610-1453 a fost imperiul condus de bărbați care nu erau moștenitori de sânge [7]. Odată ales – sau recunoscut –, împăratul era eliberat de orice constrângere pământeană. Ferită de populație cu ajutorul eunucilor și soldaților, ceremonialul elaborat ce înconjura viața de la curte amplifica relația specială a conducătorului cu Regele Regilor. Imaginilor împăratului li se acordau aceleași onoruri ca și propriei persoane, în fiecare domnie

dezvoltându-se o bogată iconografie[8]. Calendarul creştin impunea ritmul de la curte, cu ritualuri ale Bisericii şi ale statului dedicate lui Dumnezeu şi reprezentantului său de pe tărâmul terestru. Împăratul era unul dintre figurile indispensabile în această oglindire elaborată a sublimului.

În calitate de conducător teocrat, monarhul servea ca autoritate supremă atât în problemele laice, cât şi în cele religioase. Religia şi politica erau unite atât de intim în Bizanţ, încât neachitarea dărilor era privită ca un păcat, şi până în secolul al X-lea, Fecioara Maria – reprezentată în nenumărate icoane – ajunsese să fie privită ca mâna dreaptă a împăratului în problemele de stat[9]. Împăratul era cel care alegea capul spiritual al Bisericii, sau patriarhul, de pe o listă cu nume alcătuită de liderii religioşi. Tot el era şi cel care le hotăra destinul ca lideri ai Bisericii. Dintre 122 de patriarhi ai oraşului Constantinopol aleşi între 379 şi 1451, de exemplu, împăratul a forţat 36 să demisioneze[10]. Totodată, monarhul alcătuia şi prezida conciliile Bisericii şi semna toate decretele aprobate de delegaţi. El numea, promova şi demitea episcopii, aproba întâlnirile tuturor instituţiilor înalte ale Bisericii, arbitra disputele dintre teologi şi rămânea deasupra puterii de excomunicare deţinută de patriarhul oraşului Constantinopol. Pentru că nu era hirotonisit, împăratului îi era interzisă administrarea cuminecăturii. În ciuda acestui fapt, relaţia lui privilegiată cu Dumnezeu îl plasa în miezul puterii în comunitatea ortodoxă, întocmind şi revizuind legile Bisericii şi ale statului fără nici un fel de restricţii.

Când turcii otomani au cucerit în cele din urmă Constantinopolul în 1453, singura reacţie posibilă a fost să se atribuie dezastrul păcatelor generale ale oamenilor şi în nici un caz vreunei slăbiciuni din partea împăratului. Când, cu 60 de ani înainte de căderea capitalei, patriarhul Antonie IV i-a reamintit Marelui Duce al Moscovei, Vasile I, că împăratul nu poate fi comparat cu nici un alt conducător sau prinţ local, modelul rezistent al monarhismului bizantin a fost explicat. Deşi oraşul era înconjurat de turci, împăratul

> încă mai primeşte în prezent aceeaşi investitură din partea Bisericii, acelaşi rang, aceleaşi rugăciuni. Prin sfânta miruire el este hirotonisit bazileu şi *autokrator* al romanilor, adică al tuturor creştinilor...Faptul că

popoarele barbare au încercuit teritoriul bazileului nu constituie un motiv pentru ca împăratul să fie renegat; dimpotrivă, aceasta ar trebui să fie un exemplu de înţelepciune pentru ei: marele Bazileu, stăpânul şi domnul pământului, cel care are atâta putere, a ajuns în preajma unui asemenea dezastru, pentru a încuraja regii micilor teritorii să suporte mai uşor suferinţele...[11]

Imaginea Bisericii fără împărat părea un lucru imposibil în secolul al XIV-lea.

Conducătorul autocratic se situa în fruntea sistemului guvernamental, puternic centralizat şi birocratizat, unic în Europa medievală. Acest sistem administrativ s-a impus şi în provinciile de la mare depărtare, colectând cu succes taxe pe venit de la diverse popoare şi reglând economia, atât în termeni de producţie, cât şi de distribuţie, într-o manieră similară celei aplicate în China. Din punctul de vedere al eficienţei şi al consecvenţei, nu a existat nimic comparabil cu modelul bizantin în Europa occidentală înainte de secolul al XVII-lea. Pe lângă ţăranii ale căror dări susţineau sistemul şi soldaţii care luptau în armatele imperiale, fiecare funcţionar de stat răspundea direct de faptele sale în faţa superiorilor, de obicei generali care administrau themele şi care, la rândul lor, dădeau socoteală în faţa împăratului. Toţi birocraţii, şefii de departamente, ofiţerii militari şi conducătorii Bisericii erau de asemenea responsabili numai faţă de împărat. Comparabile cu mai vechea tradiţie birocratică chineză, poziţiile guvernamentale erau teoretic accesibile tuturor pe bază de merite şi recrutarea se putea face aproape din orice clasă socială, dar în realitate (din nou, la fel ca în China) numai elita înstărită putea aspira în mod realist la astfel de funcţii.

Prosperitatea excepţională a imperiului de-a lungul secolelor s-a datorat în mare măsură localizării sale geografice la răscrucea dintre comerţul occidental şi cel oriental. Produsele finite din India, Ceylon, regatele arabe şi China, în drum spre pieţele europene, treceau invariabil pe teritoriul imperiului şi furnizau un venit stabil din import şi export. În plus, producţia locală de confecţii din mătase de cea mai bună calitate, tapiserii şi broderii cu fir de aur, produsele din piele şi obiectele religioase bogat împodobite serveau ca surse importante de venit. Doar China

imperială producea mai multe mărfuri de lux comparabile calitativ cu cele provenite din Constantinopol. Produsele agricole, care includeau grânele, uleiul de măsline, vinul și brânza, erau suficiente cantitativ, în ciuda lipsei inovațiilor tehnologice. Fermierii independenți au rămas mult timp baza economiei din punctul de vedere al averii taxabile [12].

Orice aspect al vieții economice era reglementat de statul imperial, de la salarii și obiectivele de producție până la prețurile alimentelor și ale produselor comercializate. Prețurile alimentelor erau menținute artificial la un nivel scăzut pentru a sprijini lucrătorii care munceau în orașe, iar plata militarilor de carieră se făcea adesea sub forma pământurilor. Din nou, ca și în China, clasa comercială din Constantinopol nu a deținut puterea politică pe care egalii lor din Europa Occidentală aveau s-o dobândească după anul 1000. Serviciile aduse statului, respectiv împăratului ca întrupare a statului, erau văzute ca un set de valori net superioare oricăror promovări individuale.

Califatul musulman

După aproape 800 de ani de conflicte cu forțele islamului, la sud și la est, Imperiul Roman creștin cu centrul la Constantinopol cedează în fața forței militare superioare a inamicului său. Dar exemplul teocrației bizantine nu a fost pierdut o dată cu venirea musulmanilor. Credința care îi ghida pe sultanii otomani ce ocupau acum marea capitală de pe Bosfor se născuse cu opt secole mai devreme în ținuturile aspre din sud, pe pământul arid al beduinilor nomazi și al păstorilor. Pentru aceste popoare din Peninsula Arabică preislamică, cele mai importante unități sociale erau tribul și clanurile. Diviziunea tribală, sau *umma*, și apariția timpurie a alianțelor sau federațiilor de triburi a fost lărgită, apoi transformată de Mahomed și succesorii săi în cursul primilor o sută de ani ai islamului [13].

Profetul Mahomed a fost un membru al clanului Benu Hashim, ce făcea parte din tribul mai mare Quraysh, localizat în jurul orașului comercial Mecca. Angajat ca negustor, Mahomed a avut multe oportunități să călătorească și să descopere ideile monoteiste curente din

comunităţile evreieşti şi creştine. Prin anul 610 el a început să propovăduiască o credinţă monoteistă bazată pe o serie de revelaţii ce-i fuseseră transmise de îngerul Gabriel. Aproape imediat, Mahomed şi grupul său de prieteni apropiaţi au fost atacaţi de majoritatea politeistă, care i-a forţat în cele din urmă pe reformatori să fugă din Mecca şi să călătorească spre nord până la oraşul Yathrib (numit mai târziu Medina sau „oraşul Profetului"). Aici, noua credinţă s-a răspândit în mijlocul populaţiei de evrei şi arabi, iar Mahomed s-a proclamat Mesagerul lui Allah sau Pecetea Profeţilor. Divizarea clanurilor din Medina risca să distrugă oraşul, aşa că Mahomed a fost invitat să arbitreze nenumăratele certuri. Succesul pe care l-a obţinut în calitatea sa de om politic i-a întărit statutul deţinut în comunitate, şi după anul 622 şi-a asumat rolurile combinate de lider politic, profesor, profet şi judecător, stabilind astfel un precedent puternic, care, cu o singură excepţie, va fi adoptat de succesorii săi imediaţi[14]. Musulmanii marchează anul 1 din momentul în care Mahomed şi-a asumat autoritatea politică în Medina, iar experienţele Profetului în perioada 622-629 au ajutat la definirea rolului liderilor politici în comunitatea islamică.

Întorcându-se în cele din urmă la Mecca în fruntea unei forţe militare în 629, adepţii noii religii au triumfat rapid asupra locuitorilor politeişti ai oraşului. Iar ca urmare a acestui succes militar, o credinţă comună, care nu era fondată pe înrudirea clanurilor, a devenit caracteristica definitorie a unei comunităţi *umma*, acum mult extinse, în care toţi erau egali în faţa singurului Dumnezeu adevărat, dar care nu ezita să folosească forţa atunci când necredincioşii refuzau să îmbrăţişeze noua religie. În comunitatea islamică incipientă, *Coranul* şi cuvintele Profetului referitoare la război, milă, hrană, alcool, căsătorie şi relaţiile sociale mai largi au ajuns să reprezinte constituţia de bază care avea să contureze şi să modeleze comunitatea de credincioşi. Poate şi mai important, islamul avea să devină mecanismul prin care se va pune capăt dezbinării, vendetelor şi războiului dintre clanuri şi triburile beduinilor care îi chinuiau de atâta timp pe locuitorii Arabiei. Noua credinţă impunea o formă dinamică şi puternică de autoritate religioasă şi politică, capabilă să direcţioneze una dintre cele mai remarcabile cuceriri din istoria umanităţii. În mai puţin de un secol de la moartea sa, frăţia inspirată de Mahomed, lumea

islamică, va include popoare distincte şi diferite din punct de vedere cultural, precum africanii, perşii şi sud-asiaticii, dând naştere uneia dintre cele mai cosmopolite civilizaţii ale epocii de atunci. Pentru prima dată în istoria lumii, o mişcare politico-religioasă va uni civilizaţii care anterior fuseseră separate, sub conducerea aceluiaşi Dumnezeu. Implicaţiile acestui fenomen vor fi inestimabile pentru instituţia monarhiei.

La moartea lui Mahomed în 632, rolul combinat de Profet şi suveran a luat sfârşit, dar membri ai tribului Quraysh, mare parte dintre ei înrudiţi direct cu Profetul şi tovarăşi de luptă de-ai lui, au ieşit în faţă să-şi asume rolul de calif sau *khalifa* (însemnând tovarăş, viceregent sau locotenent). Deşi nu pretindeau că au puteri profetice speciale, califatele timpurii au refuzat, ca şi Mohamed, să facă o distincţie clară între problemele Bisericii şi ale statului, *regnum* şi *sacerdotium*, confirmând în schimb o structură teocratică de guvernare în care conducătorul era capul comunităţii islamice, comandantul armatei, judecătorul principal şi liderul venerat de public [15]. Instituţia califului va supravieţui timp de 1300 de ani, până când a fost abolită oficial în 1924 de Marea Adunare Naţională a nou înfiinţatei Republici Turcia. Într-una dintre cuvântările sale, primul calif, Abu Bakr, a scos în evidenţă legătura strânsă dintre conducerea religioasă şi cea civilă, împreună cu responsabilitatea sa ca lider. „Am fost numit să conduc peste voi, deşi nu sunt cel mai bun dintre voi... Ascultaţi-mă atâta timp cât eu am să-L ascult pe Allah şi pe Profetul Lui. Iar dacă eu nu-L voi asculta pe Allah şi nici pe Profetul Lui, atunci nici voi nu-mi datoraţi supunere." [16] Califul era însărcinat să pună în practică legea sacră dăruită de Allah (*shari'a*) şi, teoretic, poziţia lui depindea de îndeplinirea sarcinilor specifice rolului său.

Aceste succesiuni timpurii, în care liderii comunităţii musulmane alegeau califul pe o bază non-ereditară, n-au fost lipsite de lupte şi violenţă. Mahomed îşi asigurase câteva jurăminte de credinţă individuale, un soi de pact nescris, sau *bay'ah*, în anul 628, în timpul unui pelerinaj spre Mecca. După moartea Profetului, acest jurământ de credinţă a fost transferat în numele tuturor supuşilor membrilor de marcă ai frăţiei. Cel mai apropiat prieten al lui Mahomed şi socrul său în acelaşi timp, Abu Bakr, a fost un lider de succes timp de doi ani, dar următorii trei califi,

Umar (634-644), Uthman (644-656) şi Ali (656-661), au murit în timpul unor rugăciuni publice, de mâna unor asasini care nu erau pregătiţi să accepte legea *bay'ah*. De aici înainte, politica musulmană va arăta semne serioase de instabilitate, şi căutarea unei singure frăţii organizate în interiorul unei forme guvernamentale atotcuprinzătoare n-a rezistat presiunilor de distanţă, diversitate etnică şi disensiuni.

Extrem de nefericită a fost şi lupta dintre Uthman, un membru al clanului Omeiazilor, şi Ali, vărul Profetului şi soţul fiicei sale Fatima. Mahomed murise fără să arate cum trebuie ales noul lider, şi prăpastia care s-a creat între elita războinică ce susţinea succesiunea bazată pe aprobarea tovarăşilor Profetului (musulmanii sunniţi) şi un grup minoritar care punea accent pe legitimitatea ancorată în descendenţa din cadrul aceluiaşi clan (musulmanii şiiţi) continuă şi în zilele noastre. Din punctul de vedere al şiiţilor, numai cei din clanul Hashim aveau dreptul să moştenească mantia Profetului. Aşa cum spune şi unul dintre istoricii moderni, „nici o altă chestiune mai arzătoare şi mai puternică nu a străbătut istoria islamului ca această problemă delicată a succesiunii care a apărut imediat după moartea Profetului“ [17].

După o serie de confruntări sângeroase între suporterii părţilor rivale şi asasinarea lui Ali în 661, guvernatorul Siriei a fost recunoscut calif şi noua dinastie a Omeiazilor (661-749) a transferat noul loc de guvernare la Damasc. Din acest important oraş comercial, liderii arabi, care respectau acum pentru prima dată principiul strict ereditar în problema succesiunii, au pretins suveranitate asupra afacerilor religioase şi politice ale tuturor popoarelor până la Gibraltar înspre vest şi până la valea fluviului Indus la est. Dinastia Omeiazilor a abandonat vechiul model al conducerii arabe peste non-arabi, începând în schimb un proces de integrare a tuturor popoarelor cucerite în ţesătura etnică islamică. Puternic influenţaţi de tradiţiile imperiale ale Bizanţului şi ale Persiei sassanide, paisprezece califi omeiazi au înfiinţat un sistem administrativ şi de taxe care a sporit substanţial autoritatea laică a conducătorului, care acum purta denumirea de „locţiitor al lui Allah“. Criticii dinastiei Omeiazilor susţin uneori că adevăratul califat a luat sfârşit o dată cu apariţia regimului de la Damasc, punând accent pe cupiditatea tot mai

mare a acestor *mulk*, sau regi, pe lipsa lor de pietate şi pe setea lor nepotolită pentru lux. Dar, în general, marea majoritate a musulmanilor sunniţi i-au acceptat pe noii lideri ai unui imperiu ce se extindea tot mai mult.

De-a lungul primului secol de Islam dinamic, bărbaţii cunoscuţi şi ca *ulemale*, sau specialişti în interpretarea legii sacre, au început să domine studiul şi explicarea *Coranului*, pretinzând o autoritate religioasă egală cu cea rezervată califului. Munca lor a continuat şi după căderea califatului Omeiazilor în 750, când o nouă dinastie, condusă de descendenţii direcţi ai unchiului Profetului, cu centrul la Bagdad, s-a impus ca autoritate centrală peste comunitatea islamică. Califii abbasizi (750-1258) au fost profund influenţaţi de tradiţia autocratică persană, fapt care i-a determinat să îşi schimbe titlul oficial din „Succesor al Profetului" în denumirea mult mai exaltată „Umbra lui Allah pe Pământ" [18]. Învăţământul islamic – în special traducerea textelor greceşti, latine şi persane în arabă –, arhitectura, dreptul, ştiinţa şi comerţul au înflorit sub patronatul califilor abbasizi, iar averea imperiului era pentru prima dată bazată pe activităţile comerciale paşnice şi nu pe cuceririle militare. Bagdadul a devenit un centru intelectual, artistic şi comercial unde viaţa generoasă de la curte contrasta puternic cu califatul arab timpuriu.

În ciuda acestor realizări şi ale pretenţiilor conducătorilor la putere absolută, luptele de succesiune şi mişcările rebele au continuat să ştirbească integritatea instituţională a imperiului. Chiar şi la apogeul puterii Abbasizilor, atins sub conducerea lui Harun al-Raşid (786-809), cei doi fii ai califului s-au certat şi au aruncat imperiul într-un război civil de zece ani imediat după moartea tatălui lor. În Spania musulmană, un prinţ omeiad a refuzat să recunoască autoritatea Abbasizilor, fiind urmat la scurt timp de atitudini similare şi în Maroc, Tunisia şi Egipt. După anul 1000, un proces de fragmentare politică a atins chiar şi centrul imperiului. Începând cu 946, califatul abbasid a fost nevoit să cedeze din puterea politică reală unei succesiuni de războinici sau emiri care guvernau porţiuni ale imperiului în numele califului. În anul 945, o dinastie şiită din nordul Persiei a invadat capitala de pe Tigru şi a preluat puterea. Uzurpatorii l-au lăsat pe calif pe tron ca figură imperială, dar conducerea abbasidă efectivă a încetat din acel moment.

La începutul secolului al XI-lea, turcii selgiucizi au început să anexeze ţinuturi din Persia şi Mesopotamia, luptându-se atât cu Abbasizii, cât şi cu Fatimizii din Egipt. La începutul secolului al XIII-lea, un general musulman a cucerit Delhi şi s-a proclamat sultan independent peste nordul Indiei. Acest „sultanat de la Delhi" a rezistat trei secole (1211-1526) şi a cunoscut cinci dinastii diferite. Unitatea politică a Orientului Apropiat se afla astfel la final atunci când începe perioada studiată de noi. Au urmat cinci secole de instabilitate generală, marcată în primul rând de asalturile cruciaţilor occidentali şi mai târziu de măcelurile extrem de crude ale mongolilor: nepotul lui Genghis-Han, Hulegu (fratele lui Kubilay), l-a executat pe ultimul calif abbasid în 1258. Societatea şi cultura islamică au suportat toate aceste secole chinuitoare de dezordine civilă, dar în perioada 1000-1500 ambiţiile teritoriale ale califilor musulmani au suferit multe frustrări.

Superioritatea islamică a prafului de puşcă, 1500-1600

Perioada 1500-1650 a fost martora apariţiei în lumea musulmană a trei monarhii absolutiste extrem de eficiente. În timp ce monarhiile occidentale aveau ca scop pe termen lung dominarea vecinilor, pentru perioada 1500-1650 se poate spune că imperiile musulmane în curs de extindere au reuşit să ridice probleme serioase viabilităţii continue a statelor creştine occidentale. Abandonând idealul unui califat musulman universal, sultanatele islamice separate ale epocii moderne au dominat peste o suprafaţă enormă situată între Mediterana şi bazinul fluviului Gange din India. În vest, turcii otomani conduceau peste Asia Mică, Africa de Nord, ţinuturile balcanice şi Arabia; centrul acestui bloc cultural-religios era controlat de un stat persan safavid ale cărui ţinuturi se situau în zona Iranului de astăzi; iar subcontinentul indian, divizat în mai multe principate, a fost unit şi pus sub conducerea mogulilor.

Toate aceste trei imperii musulmane erau caracterizate de câteva trăsături distincte. Fiecare îşi avea originea în popoarele turce nomade din stepele Asiei Centrale; fiecare ducea o politică agresivă de expansiune

teritorială bazată pe o tradiţie militară puternică şi folosirea celor mai noi tehnologii în ceea ce priveşte armele de foc; fiecare era condus de un monarh absolut; iar economia lor se baza pe un sistem eficient de taxe impus claselor sociale agrariene. Bogăţia, pregătirea militară şi eficienţa administrativă a acestor imperii, dovedite de-a lungul celor 150 de ani de la „descoperirile" lui Columb, au reprezentat culmea autorităţii musulmane în comunitatea globală; în prima jumătate a secolului al XVI-lea, părea puţin probabil ca Europa creştină, sfâşiată de războaiele religioase şi dinastice, să devină o ameninţare credibilă pentru lumea islamică. Până departe în Islanda, Cartea luterană de rugăciuni îl implora pe Dumnezeu să ofere creştinilor protecţie împotriva „vicleniei Papei şi terorii Turcului"[19].

La începutul secolului al XVI-lea, califatul otoman absolutist părea un model mult mai bun de guvernare eficientă prin comparaţie cu monarhiile Europei. Fondată de războinicul turc nomad Osman (1299-1326), dinastia otomană (otoman este termenul italian pentru Osman[20]) a cunoscut nenumărate succese într-o serie de confruntări militare împotriva creştinilor bizantini din peninsula anatoliană. Turcii au fost iniţial un popor din Asia Centrală care au venit prima dată în contact cu islamul atunci când forţele arabe au înaintat spre est prin Persia în cursul secolului al VIII-lea[21]. Din secolul al IX-lea, luptătorii turci au început să apară în armatele califilor abbasizi, mai întâi ca războinici sclavi şi mai târziu în calitate de comandanţi şi chiar de guvernatori provinciali. Iar după anul 1000 aceşti războinici fioroşi au început să se impună ca lideri în lumea islamică, un rol la care nu aveau să mai renunţe până în secolul al XIX-lea. În 1055 turcii selgiucizi au cucerit oraşul Bagdad, pustiind califatul abbasid, iar în 1077 o armată selgiucidă a intrat cu forţa în Anatolia şi a învins armata bizantină la Manzikert. După această bătălie, graniţele Bizanţului creştin au fost împinse mult înapoi, până în vestul Anatoliei. De-a lungul secolului al XIII-lea, invadatorii mongoli au intrat în Anatolia şi au distrus monarhia centralizată creată de turcii selegiucizi. După 1234, călăreţii mongoli au pătruns şi în centrul Anatoliei, şi până în secolul al XIV-lea un număr de principate mici, unele mongole, altele turceşti, s-au bătut între ele sau au luptat cu bizantinii. Osman a fost liderul unuia dintre aceste grupuri, localizat în vestul Anatoliei.

Armatele otomane erau conduse de *ghazi*, sau războinici islamici, care vedeau în lupta lor o datorie religioasă supremă al cărei scop era să aducă cât mai multe popoare sub *Dar al-Islam*, legea unui stat islamic. După cucerirea tuturor ţinuturilor bizantine din Asia Mică, otomanii au intrat în Europa şi au năvălit peste teritoriile sârbeşti, bulgare şi macedoniene, uneori cu un impact devastator. După victoria asupra sârbilor în bătălia de la Kosovopolje din 1389, de exemplu, în timpul căreia atât sultanul otoman Murad I, cât şi regele sârb Lazar au murit, mii de sârbi au fost vânduţi ca sclavi, inaugurând astfel o neîncredere reciprocă ce a rămas în centrul relaţiilor sârbo-musulmane până în perioada contemporană[22]. Până în anul 1400 toată Anatolia şi porţiuni vaste ale ţinuturilor balcanice au ajuns sub controlul direct al turcilor.

Apogeul acestei mişcări expansioniste remarcabile a avut loc în 1453, când capitala veche de o mie de ani a creştinătăţii de est a fost luată în stăpânire de sultanul Mahomed al II-lea, „Cuceritorul" (1451-1481). După un asediu de 54 de zile, zidurile formidabilului oraş au fost dărâmate, urmând alte trei zile de crime şi jafuri. În numele acestei victorii, oraşul ruinat a fost redenumit Istanbul şi populaţia lui, care număra aproape 10 000 de locuitori imediat după cucerirea turcilor, a crescut la 700.000 până în anul 1600, transformându-l în cel mai mare centru urban contemporan din Europa[23]. Mahomed al II-lea a devenit peste noapte cel mai important sultan din lumea musulmană şi, conform spuselor unui contemporan de-al său, „Cuceritorul credea că mulţumită acestui oraş va putea să-şi extindă puterea şi asupra întregii lumi creştine"[24]. Astfel, statul de frontieră construit în jurul unei elite războinice devenise un imperiu musulman măreţ. Un program intensiv de construcţii a fost demarat în Istanbul şi, treptat, negustorii evrei, creştini şi musulmani au transformat oraşul într-unul dintre centrele comerciale-cheie din zona Mediteranei. Aceste comunităţi non-musulmane, cunoscute şi sub numele de *millet*-uri şi conduse de patriarhul grec ortodox, patriarhul armean şi rabinul superior evreu, nu numai că erau tolerate, dar erau chiar protejate de sultani[25].

Surprinzător, toate acestea au avut loc sub conducerea arbitrară a unui lider războinic, care a întrupat unele dintre cele mai rele aspecte ale absolutismului. Tradiţional, monarhul din societatea turcă servea şi ca lider în luptă, judecător şi ecleziast oficial[26]. Mahomed al II-lea, un om cultivat

şi cu un interes activ pentru viaţa intelectuală, era dedicat întru totul propriilor sale idei despre supremaţia otomană. Iar supremaţia implica un program neîntrerupt de cuceriri. Pentru a hrăni populaţia din Istanbul, Mahomed a adus mii de ţărani din Balcani şi i-a făcut sclavi în satele din jurul capitalei. Deşi în general era tolerant cu non-musulmanii, cea mai mare teamă a sultanului era să nu fie asasinat, fapt care l-a determinat să poruncească moartea a mii de oameni în timpul domniei sale de 30 de ani.

Tot Mahomed al II-lea a introdus şi aşa numita „lege a fratricidului", într-o încercare crudă şi brutală de a simplifica problema succesiunii. În general, turcii localizau legitimitatea într-o singură familie conducătoare, dar nu respectau principiul primogeniturii, în baza căruia cel mai mare fiu moştenea tronul. În urma combinaţiei cu practicile poligamice ale mariajului islamic, rezultatul a constat într-o serie de pretenţii la sultanat ridicate de nenumăraţii copii de sex masculin. La umbra „legii", fiecare nou sultan îşi executa toţi fraţii buni şi vitregi, cu excepţia celui identificat că poate fi cel mai potrivit să guverneze un imperiu vast. Unul dintre succesorii lui Mahomed, Selim (1512-1520), şi-a ucis fraţii, nepoţii şi fiii cu excepţia unui singur copil, Soliman[27]. La rândul său, Soliman i-a omorât pe doi dintre cei trei fii ai săi, Mustafa în 1553 şi Baiazid în 1561, lăsându-l în viaţă numai pe Selim, cel care avea să ajungă la putere. Ultimul care a practicat acest obicei crud se pare că a fost Mehmet al III-lea, care, la urcarea lui pe tron în 1595, a ordonat executarea celor nouăsprezece fraţi ai săi şi a multor femei însărcinate[28].

În ciuda brutalităţii sale, Mahomed era un administrator eficient, precum şi un strateg militar talentat. Prin folosirea tunurilor metalice turnate în asediul asupra zidurilor oraşului Constantinopol în 1453, a deschis o epocă a „imperiilor prafului de puşcă", al căror ţel era să domine statele mai slabe şi să răspândească credinţa în cât mai multe locuri. De asemenea, sultanul a avut grijă să menţină şi legăturile comerciale cu oraşele italiene, mai întâi acordând înlesniri comerciale veneţienilor şi, mai târziu, după ce a declarat război Veneţiei în 1463, încurajând Florenţa să devină principalul partener occidental în schimburile comerciale[29].

După 1520, când Henric al VIII-lea al Angliei a decimat averea tatălui său în războaiele împotriva prinţului creştin Francisc I al Franţei, forţele otomane deja îi îndepărtaseră pe conducătorii mameluci din fruntea

Egiptului, ocupaseră oraşele portuare italiene şi cuceriseră Belgradul şi Budapesta. Când Francisc I a fost capturat de împăratul Carol al V-lea la Pavia în 1525, ambasadorul Franţei la Istanbul l-a rugat pe sultan să lanseze un atac împotriva Sfântului Imperiu Roman. În 1529 turcii pornesc asediul capitalei habsburgice, Viena, şi dacă nu ar fi fost ploile bogate care au îngreunat transportarea tunurilor grele, probabil că armatele lui Soliman ar fi cucerit oraşul. În ciuda acestui eşec, otomanii au plasat Sfântul Imperiu Roman într-o postură de apărare foarte precară. Monarhii creştini ai Europei, care nu aveau încredere unii în alţii, au fost incapabili să acţioneze unit împotriva acestei ameninţări, preferând în schimb să se alieze cu turcii „necredincioşi" în interesul propriilor obiective strategice. Sub Soliman I (anii de domnie 1520-1566), extinderea teritorială a atins apogeul şi sultanul şi-a asumat titlul de calif. Nordul Africii, Arabia, Egiptul, Palestina (ţinuturile istorice ale islamului), Siria, Anatolia şi nordul Balcanilor până la Belgrad au căzut sub stăpânirea lui. Populaţia creştină, iudaică şi musulmană aflată sub conducerea directă a califului a crescut la aproape 12 milioane, într-o perioadă în care Henric al VIII-lea al Angliei domnea peste 2,5 milioane de locuitori. Veniturile anuale ale otomanilor erau net superioare celor câştigate de monarhii europeni. Până în anul 1600, populaţia din ţinuturile otomane a crescut la aproape 30 de milioane[30]. De-abia după 1683, când un nou asediu asupra Vienei a fost respins de Habsburgi, ameninţarea otomană asupra Europei Occidentale s-a diminuat.

Primii conducători otomani s-au mulţumit cu statutul de căpetenii (*uj begi*) ai *ghazi*-ilor. Baiazid (1347-1403, anii de domnie 1389-1403) a fost primul care a adoptat titlul de sultan şi care s-a considerat succesorul legitim al turcilor selgiucizi[31]. Următorii sultani care au continuat eforturile expansioniste s-au bucurat de puteri militare, civile şi religioase imense şi curtea lor a preluat toate caracteristicile conducerii imperiale bizantine şi persane. Teoretic vorbind, legea sfântă islamică includea noţiunea suveranului ca făcător de legi; conform acestei tradiţii, legea venea de la Allah, iar suveranul era legat intrinsec de ea. Dar de vreme ce sultanul şi mai apoi califul era gardianul legii sacre musulmane şi pentru că această lege îi dădea conducătorului puteri absolute, înţelegerea naturii şi a cerinţelor ei îi permitea o libertate nemăsurată[32]. De-a lungul secolului

al XV-lea sultanii au stabilit o relaţie strânsă cu ulemalele, experţi în interpretarea legii sacre *shari'a*. Această relaţie a estompat diferenţa dintre puterile conducătorului date de lege şi funcţiile sale ca şef al comunităţii islamice; supunerea faţă de lege constituia o obligaţie religioasă, dar şi una civilă. Când, în 1538, Soliman şi-a adăugat titlul de calif, natura teocratică a statutului de conducător a fost confirmată. Califatul s-a bazat pe statutul otomanilor de protectori ai islamului, sultanii atribuindu-şi în mod obişnuit puterea prin voinţa lui Allah[33].

Pe la mijlocul secolului al XV-lea, când puterea otomană ajunsese deja la apogeu, au existat câţiva ofiţeri de stat cheie. Aceştia erau numiţi în funcţie de sultan şi se aflau la bunul plac al acestuia. Marele Vizir acţiona ca secretar-şef sau cancelar al sultanului, supervizând întâlnirile consiliului imperial, cunoscut şi sub numele de *Divan*, direcţionând activităţile zilnice ale unei birocraţii vaste şi uneori conducând armatele pe câmpul de luptă[34]. Alţi consilieri erau însărcinaţi cu supravegherea trezoreriei, alţii serveau ca judecători, iar unii organizau armata şi problemele politicii externe. În provincii, funcţionarii înalţi cu titlul de *paşă* supravegheau atât activităţile civile, cât şi cele militare şi participau şi la întâlnirile oficiale ale *Divanului*. Aceştia erau transferaţi periodic în locuri diferite pentru a preveni crearea unor baze de putere independente. Aspectul militar al administraţiei provinciale era întotdeauna pus pe primul loc, mai ales în ţinuturile ocupate care erau în mod predominant non-musulmane.

Până la mijlocul secolului al XVI-lea sultanul a menţinut între 20000-25000 de funcţionari civili şi soldaţi ca parte a personalului de la palat. Concentrată în palatul Topkapi, construit de Mahomed al II-lea în Istanbul, această birocraţie numeroasă reprezenta o reminiscenţă a predecesorilor bizantini şi era alcătuită din elite a căror putere se baza pe rechiziţionarea violentă de pământuri şi pe jafuri. În principiu, armata a fost cheia succesului statului otoman. Compusă iniţial din *ghazi* voluntari care luptau în numele islamului, ulterior sultanii au instituit o organizaţie mai solidă în efortul lor de a garanta securitatea regimului, în locul elitei militare a acestor *ghazi* care s-a dovedit uneori extrem de recalcitrantă. Aşa cum am observat şi în Africa, legea islamică interzicea înrobirea musulmanilor, dar otomanii erau participanţi activi la

comerţul cu sclavi din Africa de Nord, iar în Balcani tinerii din familiile creştine erau recrutaţi cu forţa prin aşa-numita *devshirme* (colectare). Aduşi la Istanbul şi convertiţi fără voia lor la islam, cei mai promiţători dintre aceşti bărbaţi erau primiţi în corpurile ienicerilor, unităţi de elită ale armatei otomane, care erau loiale doar sultanului[35].

De-a lungul epocii de mare expansiune a imperiului din secolul al XVI-lea, pregătirea profesională a sclavilor ieniceri, care în 1527 numărau aproape 30.000, oferea sultanului un serviciu de neegalat, mai ales în folosirea armelor de foc de ultimă oră. Plasaţi în garnizoane strategice, răspândite pe întreg teritoriul, fără a avea dreptul de a se căsători pentru a le întări devotamentul, fiind promovaţi pe bază de merite, ienicerii erau garanţii esenţiali ai ordinii politice a imperiului. Garnizoanele de ieniceri nu erau subordonate nici unei autorităţi legale, ci primeau ordinele direct din capitală, accentuându-se astfel puterea statului centralizator. O parte dintre aceşti sclavi creştini speciali au fost de asemenea pregătiţi pentru munca administrativă de la curte. Sistemul *devshirme* acorda oportunităţi unice pentru copiii unor creştini umili de a accede la poziţii înalte; principiul meritocratic era rezervat numai celor înrobiţi, o inversare ciudată a ideilor occidentale şi în cele din urmă un motiv de iritare pentru luptătorii musulmani născuţi liberi.

Acest sistem unic de sclavie servea la sprijinirea puterii şi la securitatea instituţiei imperiale. Spre deosebire de sistemele sclavagiste de tip occidental care se bazau pe exploatarea fizică a celor înrobiţi, sclavii otomani erau promovaţi în poziţii-cheie din armată şi administraţie. Mahomed Cuceritorul, de exemplu, şi-a ales principalii miniştri dintre sclavii personali, iar această practică a fost adoptată şi de succesorii săi imediaţi[36]. Până în secolul al XVI-lea până şi instituţia Marelui Vizir era rezervată sclavilor. Mulţi sultani au fost de fapt fiii unor mame sclave care făcuseră parte din haremul regal. Proprietarii de sclavi îşi foloseau deseori servitorii robi ca gărzi personale şi ca slugi în casă şi, astfel, piaţa sclaviei a rămas puternică, munca pe pământurile imperiului fiind făcută în continuare de ţăranii liberi. Într-adevăr, nu era nimic deosebit ca sclavii să se bucure de o calitate a vieţii ce o depăşea cu mult pe cea a unui fermier împovărat de taxe. Până la sfârşitul secolului al XVI-lea, forţa imperiului se baza pe loialitatea miilor de soldaţi şi administratori sclavi.

Guvernatori, funcţionari şi şefi ai multor departamente administrative, toţi trăiau şi munceau ca robi, contrabalansând influenţa războinicilor *ghazi* liberi. Nimic din Europa nu se asemăna cu un astfel de sistem monarhic.

O altă caracteristică notabilă a ordinii monarhice otomane care a servit la accentuarea pretenţiilor absolutiste ale sultanului avea legătură cu absenţa unei aristocraţii ereditare locale[37]. Noţiunile de mediu familial şi avere moştenită ca baze ale puterii şi influenţei erau mai puţin pronunţate în cultura otomană în comparaţie cu Europa Occidentală. Proprietarii de pământuri n-au afişat niciodată tipul de coeziune socială şi identitate politică a intereselor care erau tipice tradiţiei occidentale. Membrii liberi ai armatei sultanului stăteau departe de moşiile lor aproape jumătate de an şi drept rezultat nivelul provincialismului în mijlocul aristocraţiei era extrem de scăzut. În schimb, obligaţiile financiare ale ţărănimii de lângă centrul imperiului au fost rareori atât de împovărătoare încât să stea la baza unor posibile rebeliuni.

EŞECUL OTOMAN

În 1850, elita conducătoare a Imperiului Otoman privea spre viitor cu optimism. Taxele pe venit erau asigurate, economia funcţiona relativ bine, iar capitala înflorea, împodobită cu nenumărate opere arhitecturale. Cei care vizitau oraşul aveau senzaţia că liderii otomani sunt cei mai echilibraţi conducători ai lumii mediteraneene[38]. Totuşi, problema fundamentală pe care a întâmpinat-o sistemul absolutist creat de monarhii otomani după victoria asupra oraşului Constantinopol a fost controlarea celor mai turbulente elemente ale societăţii, ale căror aşteptări culturale se bazau pe premisa că expansiunea militară şi exproprierea averilor şi a pământurilor inamicilor erau considerate activităţi normale şi încurajate de stat[39]. Instituţiile formale ale guvernării şi legislaţiei, birocraţia permanentă şi cea a taxelor – acestea erau concepte străine modului de viaţă specific *ghazi*-lor. Un cercetător a descris cât se poate de corect ordinea politică otomană ca pe „un sistem circular în care totul depindea de un stoc inepuizabil de sclavi, capturi şi pământuri“[40]

Sultanii otomani acordau în mod obișnuit soldaților pământ ca recompensă pentru curajul dovedit în bătălii; astfel, obținerea constantă de noi teritorii era imperativă pentru ca armata să le rămână loială. Sclavii din interiorul armatei erau considerați niște elemente și mai demne de încredere, dar chiar și din acest punct de vedere, noua infuzie de personal necesita agresiune militară împotriva populațiilor de la periferia imperiului. Veniturile colectate de curte în perioada de dezvoltare proveneau în mare măsură din taxele pe pământ și prăzile de război. Ca rezultat, imperiul a rămas în permanență pe picior de război secole de-a rândul, transformându-se mai degrabă „într-o vastă tabără militară decât într-un stat european în adevăratul sens al cuvântului“ [41]. Astfel, noțiunea de non-agresiune era antitetică pentru supraviețuirea sultanatului. Presați încontinuu de nevoia de noi prăzi, otomanii n-au reușit niciodată o tranziție corespunzătoare spre un model alternativ de autoritate în care crearea averii și veniturile publice să fie centrate pe comerț și nu pe dezvoltarea militară.

Urmând practica islamică tradițională, sultanii nu acordau pământ soldaților pe motive ereditare; și de vreme ce deținerea de pământ rămânea la discreția conducătorului, motivația pentru o acțiune militară permanentă la frontierele statului era substanțială. Și cum populația a înregistrat o dezvoltare rapidă – într-un procent de 40 la sută la sate și 80 la sută la orașe –, guvernul a început să trimită mii de țărani fără pământ în Cipru. Tot atunci a fost stabilit un sistem de impozite agricole, iar arendașii particulari au acceptat să ofere o parte din venituri în schimbul dreptului de a păstra tot ceea ce se obținea suplimentar. Este evident că în astfel de condiții tentația abuzului se intensifica și prin urmare corupția din această zonă a crescut spre sfârșitul secolului al XVI-lea. Deși afacerile și comerțul nu au fost descurajate de sultani, cheia succesului otoman a constat în dezvoltarea teritorială neîntreruptă în defavoarea vecinilor lor imediați, stare de lucruri care a luat sfârșit după 1600.

Un alt factor care a contribuit la declinul puterii otomane de-a lungul secolului al XVII-lea a fost calitatea conducerii într-o epocă a birocratizării crescânde. Calibrul autorității monarhice fusese întotdeauna cheia succesului otoman. Primii zece sultani care au domnit între 1299 și

1566 şi-au condus armatele în timpul luptelor şi talentele lor reale de conducători au contat enorm în reuşita şi stabilitatea imperiului militar. Paul Coles a comparat stilul de conducere al împăratului Carol al V-lea cu cel al lui Soliman şi contrastul dintre ele vorbeşte despre conceptele distincte adoptate de fiecare sistem monarhic. În timp ce Carol îşi petrecea mare parte din timp mutându-se dintr-o capitală provincială în alta, primind petiţii, ocupându-se de corespondenţă, întreţinându-se cu curtenii lui şi apărând în mijlocul poporului, Soliman se găsea la graniţele imperiului însoţit de armata sa, fiind deseori departe de centrul administrativ al imperiului[42]. În jurul vârstei de 14 ani, moştenitorii desemnaţi primeau de obicei funcţia de guvernatori provinciali în scopul de a câştiga experienţă administrativă valoroasă. Această practică a continuat atâta timp cât sultanul a fost un conducător competent şi dedicat obiectivelor sale.

După Soliman, calitatea de lider s-a deteriorat, atât la nivel monarhic, cât şi la nivel birocratic[43]. Moştenitorii nu-şi mai făceau ucenicia ca guvernatori provinciali. În schimb, erau condamnaţi acum la o viaţă izolată în apartamentele private ale palatului, unde obiectivele educaţionale erau impuse de eunucii tot mai influenţi şi de puternicele figuri feminine din familia regală. Obiceiul brutal de ucidere a tuturor potenţialilor rivali de sex masculin fusese abandonat la începutul secolului al XVII-lea, lăsând loc apariţiei conflictelor între fraţii şi fiii sultanului, fiecare dintre ei construindu-şi propria bază de putere şi propriile coaliţii în încercarea de a urca pe tron[44]. În ceea ce priveşte ierarhia administrativă, practica acordării de şanse pentru copiii sclavi din Balcani de a ajunge în cele mai înalte funcţii de guvernare prin merite personale a fost şi ea abandonată treptat. În timp ce birocraţii sclavi lucrau în general pentru a struni exploatarea ţăranilor de către proprietarii de pământuri, favoriţii de la curte şi cei mai de seamă proprietari de pământuri deţineau cele mai bune funcţii administrative şi militare. Din partea celor care erau numiţi în posturi guvernamentale, sultanul şi alţi înalţi demnitari aşteptau să primească sume de bani substanţiale, care erau recuperate ulterior de aceştia printr-o serie de abuzuri nesfârşite.

Expansiunea imperiului s-a oprit efectiv la sfârşitul secolului al XVI-lea şi, pentru că oportunităţile de a dobândi pământuri suplimentare

începeau să se diminueze ca număr o dată cu dezvoltarea statelor europene occidentale şi a statelor musulmane rivale din Orient, abilitatea de a menţine o instituţie militară şi birocratică uriaşă a intrat în declin. Între 1578 şi 1606, o serie de conflicte militare pe două fronturi – împotriva perşilor la est şi a Habsburgilor la vest – a epuizat resursele imperiului. Puterea maritimă în estul Mediteranei şi Marea Neagră a fost pierdută după 1600, şi până în 1613 piraţii olandezi şi englezi pătrunseseră în Marea Roşie. După 1600 englezii au încetat să mai cumpere mirodenii din Cairo, oraş controlat de otomani, preferând în schimb să le importe direct din India. În mod similar, englezii au încheiat un acord cu şahul Persiei pentru a cumpăra mătasea direct de la el. Statul otoman înceta astfel să mai fie principala rută de tranzit pentru mărfurile destinate Europei[45].

Aceste dezvoltări economice nefavorabile au fost dublate şi de o cădere monetară serioasă ocazionată de intrarea în imperiu a argintului american foarte ieftin. Pe măsură ce preţurile creşteau şi moneda se deprecia, loialitatea soldaţilor care primeau un salariu fix începea să se clatine. Revoltele ienicerilor au devenit ceva obişnuit, iar bandele de rebeli şi-au înteţit activităţile subversive, mai ales că mulţi dintre ei îşi pierduseră pământurile în perioadele economice dificile[46]. Corupţia a crescut la toate nivelurile, iar ţăranii, care constituiseră multă vreme coloana vertebrală a sistemului, erau exploataţi din ce în ce mai mult. Dislocarea socială care a rezultat în urma acestui fenomen şi abandonarea ţinuturilor productive nu au făcut altceva decât să amplifice dificultăţile cu care se confrunta imperiul. Un motiv mult mai concret pentru declinul imperiului (fără să fie ceva caracteristic doar otomanilor) a fost eşecul conducerii de a încuraja sau a sprijini sectorul manufacturier. O elită mică de lideri şi proprietari de pământuri tronau peste o cultură excepţională, dar marea majoritate a populaţiei nu se putea bucura de ea.

În interiorul imperiului, breslele tradiţionale se bucurau de sprijinul corpurilor puternice de ieniceri, împiedicând astfel posibilitatea ca forme alternative de producţie să câştige teren. Musulmanii interesaţi de comerţ şi producţie nu erau încurajaţi să inoveze din cauza unui sistem de monopoluri ale taxelor care alunga mulţi comercianţi şi investitori potenţiali[47]. Folosindu-şi flotele comerciale din ce în ce mai mari,

până la sfârșitul secolului al XVI-lea negustorii europeni slăbiseră monopolul otoman asupra fluxului de mărfuri – și al profiturilor – dinspre India și Asia. Până și comerțul cu imperiul a ajuns să fie dominat de clasa de mijloc olandeză, engleză și franceză.' Negustorii activi din Occident au pătruns pe piețele africane și asiatice, alungând mulți dintre musulmanii concurenți. În plus, ultimii stăpânitori otomani nu și-au exprimat deloc grija față de aceste schimbări.

Spre deosebire de europeni, majoritatea șefilor de stat musulmani nu considerau că intră în responsabilitatea lor grija pentru bunăstarea economică a supușilor săi, o viziune care era, conform spuselor lui William McNeill, „la fel de veche ca și civilizația însăși din Orientul Mijlociu“ [48]. Politica mercantilă n-a fost niciodată adoptată de sultani și unul dintre rezultatele acestei atitudini a fost acapararea treptată a comerțului imperiului de către negustorii europeni. Populația era considerată *reaya* (turma ocrotită) care în schimbul protecției asigurate de sultan trebuia să producă averea necesară clasei conducătoare pentru exploatare și apărare [49]. Locuitorii de la orașe erau scutiți de serviciul militar și de munca obligatorie impusă oamenilor din zonele rurale, dar nu exista nici un fel de sprijin oficial din partea statului pentru afacerile comerciale. Prăpastia intelectuală care se crease între conducători și populația simplă a imperiului nu exista în sistemul social mult mai fluid din Occident.

Imediat după urcarea la putere în Persia a conducătorului șiit Ismail I Safavi și după cucerirea Bagdadului în 1508, sultanii otomani și șahii safavizi au intrat într-un conflict religios nu cu mult deosebit de conflictele fratricide care au dezbinat Europa imediat după Reforma Protestantă. Sprijinit de credincioși fanatici și considerat de comunitatea teologică șiită liderul întregii lumi musulmane, Ismail și armata sa s-au transformat într-o amenințare serioasă pentru liderii Indiei mogulilor, dar și pentru Imperiul Otoman, încurajând astfel simpatizanții șiiți din întreaga lume musulmană să-și întoarcă armele spre conducătorii sunniți. O revoltă șiită periculoasă a izbucnit în Anatolia Orientală în 1511, chiar cu șapte ani înainte ca Martin Luther să provoace marea sciziune a creștinătății catolice. Sultanul otoman Selim I și-a strâns armatele și l-a învins pe Ismail în bătălia de la Chaldiran în 1514, dar, deși ocupat pentru scurt

timp, statul şiit nu a fost distrus definitiv. Climatul de ostilitate la fel de intens ca cel din creştinătatea occidentală a continuat până în 1639, chiar cu un deceniu înainte de terminarea ultimului conflict religios major al Europei, Războiul de Treizeci de Ani[50].

INTERLUDIUL MOGUL, 1509-1720

Cel de-al treilea mare regat musulman modern a fost constituit într-un ţinut unde autoritatea politică centralizată nu era deloc o excepţie pentru statul respectiv. Totodată era un ţinut în care adepţii Profetului nu constituiau decât o mică parte a populaţiei şi unde controlul musulman fusese impus de invadatorii recenţi din nord-vest (actualul Pakistan şi Afghanistan). Ne referim, desigur, la nordul şi centrul Indiei, un teritoriu de 750 000 de mile pătrate înconjurat de Afghanistan la nord, marele bazin al fluviului Gange la est şi platoul Deccan în ţinuturile centrale.

Doar în trei ocazii din lunga istorie a Indiei, mai exact sub împăraţii Maurya (322-185 î.Hr.), împăraţii Gupta (320-550 d.Hr.) şi regele Harsha (606-647 d.Hr.), o mare parte din subcontinent fusese sub o formă de monarhie centralizată efectivă, şi chiar şi atunci au continuat să existe dinastii locale care datorau centrului doar o loialitate de suprafaţă. Indiferenţa hinduismului faţă de aspectele vieţii materiale, credinţa fermă că tot ceea ce există pe tărâmul simţurilor este doar *maya* sau o iluzie plasa cerinţele teritoriale ale statului dincolo de grija principală a celor care căutau să-şi împlinească datoria sau *karma* vieţii prezente[51]. Aceasta nu înseamnă că pacea a fost asigurată întotdeauna într-o Indie alcătuită din mici regate hinduse; mai degrabă, pe tot teritoriul subcontinentului conflictele civile intense şi sângeroase au fost nelipsite. Dar cu o populaţie estimată la 100-140 de milioane de locuitori în cursul secolului al XVI-lea şi în condiţiile în care priorităţile culturale situau problema transmigrării sufletului mult deasupra importanţei chestiunilor politice, visul de a forma un teritoriu statal unit în subcontinentul hindus a depăşit de departe încercările Europei Occidentale, ale Turciei otomane sau ale Persiei safavide.

Centralizatorii anteriori ai Indiei, Chandragupta Maurya (313-300 î.e.n.), nepotul său Asoka (269-232) şi monarhii Gupta (din secolul al IV-lea până în secolul al VI-lea d.Hr.) au fost născuţi şi crescuţi în tradiţiile budiste şi hinduse. Primele contacte ale Indiei cu Islamul au avut loc în timpul secolului al VII-lea de-a lungul coastei de vest, unde negustorii arabi, dintre care o parte erau extrem de violenţi în exprimarea opoziţiei faţă de credincioşii hinduşi, au stabilit o serie de contacte comerciale. În 712, armatele arabe au atacat şi au cucerit Sind-ul şi, deşi conflictele de la graniţe au continuat în următorii 300 de ani, de-abia în secolul al XI-lea necruţătorii călăreţi turco-afghani, soldaţi ai lui Allah, a căror etică religioasă egalitară primitivă era atât de diferită de cea a duşmanilor lor hinduşi, au pătruns adânc în nordul Indiei. Între 1000 şi 1027, de exemplu, Mahmud din Ghazna a condus o serie de atacuri violente cu dublul scop de a jefui ţara şi de a purta sfântul război împotriva necredincioşilor hinduşi[52].

La sfârşitul acelui secol alte popoare turce (toate proaspăt convertite la islam) au invadat şi au format state regionale în Punjab, iar la începutul secolului al XIII-lea sultanii musulmani din Delhi conduceau peste întregul bazin al Gangelui. Marele explorator musulman al secolului al XIV-lea, ibn-Battutah, descria capitala ca „un oraş uriaş şi magnific, în care se uneau frumuseţea şi puterea“[53]. Aceste sultanate din Delhi s-au despărţit mai târziu în dinastii separate – nu fără multe certuri – situate în Bengal, Kashmir, Gujarat şi Deccan, dar în toate a continuat să domine o varietate mare de state indigene tributare pentru încă alţi 300 de ani, exact cum mongolii au tolerat puterile tributare din Rusia[54]. Într-adevăr, o explicaţie bună pentru acest succes musulman poate fi găsită în incapacitatea surprinzătoare a regilor băştinaşi hinduşi (*raja*) de a coopera împotriva unui duşman comun[55]. Totuşi, numărul relativ mic al musulmanilor din India a necesitat delegarea unei puteri considerabile către un număr mare de conducători hinduşi înfrânţi. Invazia devastatoare a lui Timur Lenk în nordul Indiei la sfârşitul secolului al XIV-lea a zguduit sultanatul din Delhi, dar influenţa islamică nu a dispărut definitiv. Un alt secol avea să mai treacă înainte ca efortul reînnoit al unei elite islamice de a-şi impune forţa asupra majorităţii hinduse să aibă loc prin intermediul

unui nou val de atacuri conduse de călăreţii turco-afghani. În jurul anului 1500 „societatea hindusă din aproape toate regiunile subcontinentului a fost condiţionată să accepte autoritatea unui conducător indo-musulman – fie el străin, fie de origine indiană“ [56].

Primul dintre marii împăraţi moguli [57], Babur din Kabul (1483-1530, a domnit între 1495-1530), era liderul musulman sunnit al unor năvălitori şi aventurieri nomazi ce-şi aveau baza în Afghanistan, descendent al lui Timur Lenk (Tamerlan) din partea tatălui şi al lui Genghis-Han din partea mamei. Ştim mulţe despre el mulţumită unei autobiografii alcătuită din însemnările făcute de-a lungul vieţii sale [58]. La fel ca mulţi dintre predecesorii lui, Babur şi adepţii săi au intrat prima dată în Valea Indusului doar cu intenţia de a face o scurtă expediţie de jefuire. Vara caniculară din nord-vestul Indiei nu i-a determinat pe cei 12.000 de mercenari din Asia Centrală să îşi dorească să rămână în permanenţă acolo, dar liderul lor era hotărât să-şi consolideze poziţia şi să pună bazele unui imperiu rezistent în ţinuturile divizate din nord.

Cu ajutorul tunurilor şi puştilor cumpărate de la turcii otomani, mica armată a lui Babur l-a învins pe marele sultan din Delhi, Ibrahim Lodi, în bătălia de la Panipat din 1526 (la 50 de mile nord de Delhi), şi după ce a ocupat Delhi şi Agra, oraşul de pe râul Jumna, s-a proclamat împăratul Hindustanului. În următorii 4 ani, până la moartea sa în 1530, autocraticul Babur a dus o serie de campanii pline de succes împotriva armatelor indiene locale şi şi-a extins imperiul de la Kabul, în Afghanistan, până la Bihar, în nord-estul Indiei. N-a avut timp să întemeieze nici măcar un sistem birocratic rudimentar; şi totuşi imperiul lui Babur a căpătat ceva din personalitatea dinamică a liderului său. Din păcate, fiul său indolent şi rebel Humayan (1530-1556) a reuşit să piardă mare parte din moştenirea sa în faţa războinicilor afghani. În cele din urmă împăratul a fost nevoit să-şi caute refugiu în Persia la curtea şahului Ismail şi în acest moment crucial părea că proaspătul imperiu al Mogulilor va dispărea la fel de rapid pe cât apăruse [59].

Totuşi, când Bairam Khan, regentul capabil şi loial al nepotului de 14 ani al lui Babur, Akbar, l-a învins pe unul dintre competitorii săi afghani la Panipat în 1556, procesul de consolidare politică a fost restaurat,

punându-se astfel bazele a ceea ce avea să devină unul din cele mai extinse state centralizate din lumea premodernă. Timp de 175 de ani, bogăţia şi puterea împăraţilor musulmani din India a fost rivalizată doar de dinastia Ming din China. De-a lungul domniei lui Akbar (1156-1205), operaţiunile militare împotriva inamicilor nu au fost oprite nici un moment şi capitala imperiului a fost adesea localizată acolo unde Akbar îşi stabilea tabăra de luptă. Împăratul servea şi drept comandant după alungarea lui Bairam Khan în 1560, şi victoriile repetate de pe câmpul de luptă i-au asigurat loialitatea şi supunerea războinicilor musulmani [60].

De regulă, liderii musulmani care fuseseră învinşi de Akbar şi-au pierdut teritoriile, dar hindușii – şi în special prinţii Rajput din Rajasthan – care au acceptat înfrângerea au primit autoritate nominală asupra fostelor lor domenii şi o poziţie acceptabilă la curte [61]. Pe măsură ce elita militară Rajput, împreună cu castele clericale (brahmanii şi Kayastha) au optat din ce în ce mai mult pentru alianţa cu Akbar, intrând astfel în rangul nobiliar (*amir*), masele hinduse au ajuns să accepte guvernarea Mogulilor ca pe ceva normal. Mai mult decât orice alt conducător musulman anterior, analfabetul Akbar a înţeles că securitatea regatului său avea nevoie de sprijinul, sau cel puţin de acceptarea populaţiei non-musulmane.

Ca împărat ce reprezenta doar o tradiţie religioasă minoritară în India, Akbar îi tolerase pe emigranţii musulmani şiiţi din Persia, dar şi pe hinduşi, budişti, jainişti, parşi şi şiiţi. În 1579 el a abolit mult detestata *jiziya* sau capitaţia pentru adulţii non-musulmani şi chiar a primit o delegaţie a iezuiţilor, care au venit în vizită la curtea lui în 1580. Războinicii hinduşi îi erau recunoscători lui Akbar pentru anularea unei legi jignitoare care fusese impusă hindușilor și care îi împiedica să meargă în pelerinaj la locurile sfinte, precum Mathura. Împăratul şi curtea sa sărbătoreau festivaluri hinduse importante, ca *Diwali*, festivalul luminilor. În 1579 a fost făcut un pas important în direcţia absolutismului democratic când Akbar a dat un edict imperial ce stabilea că prerogativele împăratului includeau arbitrarea finală a chestiunilor religioase, extinzând autoritatea peste cea a juriştilor şi învăţătorilor musulmani – ulemalele [62]. După spusele lui Abu Fazl, cronicar şi cel mai de încredere prieten al împăratului, Akbar insista că „în faţa lui Allah,

statutul unui rege drept este superior statutului unui interpret al legii"[63]. În cele din urmă, în 1582, într-un efort de a uni variatele tradiţii religioase din India în scopul de a întări unitatea imperiului, redirecţionând atenţia spre sanctitatea instituţiei imperiale, împăratul a impus un nou sistem de credinţe sincretice pe care l-a numit *Din-i-Illah* (credinţa divină). Toate aceste acţiuni i-au îndepărtat de ulemale pe musulmanii conservatori care credeau că puritatea doctrinală necesita din partea împăratului o ortodoxie zeloasă[64].

În orice caz, este un fapt excepţional că în aceeaşi perioadă pe când în Europa Occidentală începea un lung conflict religios şi însângerat între protestanţi şi catolici, Akbar avansa ideea unui model unic de conducere autocratică în India, un model în care se promova toleranţa, iar vocile din toate sectoarele religioase erau respectate de Coroană. Deloc surprinzător, credinţa divină nu a câştigat prea mulţi adepţi în afara cercurilor de la curte, dar a reuşit totuşi să întărască loialitatea faţă de împărat, văzut ca simbolul acţiunii divine în lumea pământească, o idee ce-şi avea originea în etosul persan. Conform *Sistemelor lui Akbar*, o lucrare despre întreaga lui domnie scrisă de Abu Fazl, „nici un prestigiu nu este mai mare în ochii lui Allah decât cel al regalităţii şi al celor care îşi sorb înţelepciunea din fântâna ei prielnică"[65]. Până şi arta şi arhitectura oficială erau puse la dispoziţia acestei mişcări pentru a înfrumuseţa şi a eleva statutul conducătorului. În timpul domniei fiului şi succesorului lui Akbar, Jahangir, nimbul sau aura specifică creştinismului occidental a început să apară în jurul capului imperial în picturile mogule, multe dintre acestea fiind realizate sub auspiciile unui departament de pictori ai curţii. Dreptul divin de a conduce era confirmat în poezia de la curte, în corespondenţa oficială şi în protocolul şi ritualurile de la curte. Ritualurile de supunere constituiau o experienţă zilnică pentru cei care făceau parte din curtea Mogulilor[66].

Asociaţiile semidivine reafirmau obligaţia supunerii necondiţionate, aşa cum era voia lui Allah[67]. În încercarea de a duce mai departe procesul de socializare politică, hinduşii erau prezenţi, deşi erau minoritari, atât în sistemul administrativ, cât şi în armata lui Akbar, iar împăratul şi-a luat ca soţie principală o prinţesă hindusă Rajput. El i-a încurajat în permanenţă

pe membrii musulmani de la curtea imperială să-i urmeze exemplul și să se căsătorească cu hinduse. Pe lângă recrutarea hinduşilor pentru serviciile de la curte, Akbar a patronat artiştii şi scriitorii hinduşi şi a sprijinit restaurarea templelor hinduse.

Instituțiile administrative create în timpul domniei lui Akbar se vor maturiza în secolele următoare, pe măsură ce negustorii europeni (care, de regulă, erau bine primiţi de Mogulii cosmopoliţi) au început să iniţieze contacte directe cu subcontinentul. În loc să numească un prim-ministru care se putea transforma oricând într-un oponent puternic, Akbar a pus bazele a patru departamente specializate: finanțe și venituri, interne şi probleme juridice/religioase[68]. Fiecare departament era condus de un funcţionar imperial care avea în subordine un mare număr de funcţionari mărunţi, controlori financiari şi mesageri. Imperiul era împărţit în provincii separate, aflate sub conducerea guvernatorilor militari, dintre care unii erau *raja* hinduşi, dar toţi răspundeau în faţa împăratului. Cea mai mare parte a provinciilor se găseau sub controlul ofiţerilor musulmani, dar, oricum, aceşti comandanţi (*mansabdar*) primeau un salariu obişnuit în locul acordării clasice de pământuri, şi fiecare guvernator era rotit periodic în altă funcţie pentru a preveni formarea blocurilor de putere regionale.

Postul de *mansabdar* nu era ereditar, prin urmare, fiecare dintre aceşti demnitari se afla la discreţia Coroanei. *Mansabdar*-ii primeau ranguri şi erau remuneraţi pe baza numărului de trupe pe care le ofereau serviciului imperial, dar în esenţă era un sistem care creea oportunităţi pentru bărbaţii talentaţi, indiferent de convingerile lor religioase. Împăratul a creat de asemenea şi un sistem administrativ local condus de *diwan* sau ministrul de finanţe. Hindusul Todar Mal a deţinut această funcţie importantă mare parte din domnia lui Akbar, şi fiecărei capitale de provincie i se atribuia un ofiţer fiscal care raporta direct *diwan*-ului. A fost înfiinţată şi o monetărie regală, şi monedele trimetalice din argint, cupru şi aur au început să circule în tot regatul. Sursa-cheie a veniturilor erau impozitele pe pământ, al căror cuantum reprezenta aproximativ un sfert din valoarea recoltelor anuale. Akbar îşi începuse domnia cerând un raport general despre situaţia proprietăţilor pentru a determina nivelul

profitului general. Colectarea de impozite se făcea de către *zamindar*-i (proprietarii de pământuri) care, în unele cazuri, aveau chiar contracte cu guvernul în calitate de agenţi fiscali. În schimb, *zamindar*-ilor li se permitea o oarecare autonomie asupra propriilor teritorii. Expansiunea teritorială şi managementul financiar solid au făcut ca sub conducerea lui Akbar veniturile să depăşească cu mult cheltuielile[69].

Puterea împăratului mogul, limitată teoretic de *Coran*, era în fond fără margini. Akbar dispunea de 12.000 de cavalerişti angajaţi permanent cu salarii fixe, iar aceste unităţi monopolizau controlul asupra resurselor artileriei[70]. Împăratul se putea baza în acelaşi timp şi pe serviciile trupelor alcătuite de *mansabdar*-ii de rang înalt. Aceşti aristocraţi războinici bine plătiţi conduceau contingente de luptă al căror număr de luptători varia între câteva sute şi câteva mii. Akbar a permis multor bărbaţi să ajungă la statuturi nobile: Rajput, afghani, indieni musulmani, persani şi uzbeci[71]. Drept rezultat, nici unul dintre grupurile etnice nu putea constitui o ameninţare serioasă pentru guvernul imperial.

Perşii şi central-asiaticii au alcătuit cel mai mare procent din birocraţia imperială de-a lungul secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea. De fapt, limba oficială de la curte era persana (deşi se folosea şi turca), iar hinduşii erau obligaţi să o înveţe pentru a-l putea servi pe calif. Amestecul de cultură turco-persană cu dialectele băştinaşe din nordul Indiei au dus la formarea limbii urdu („limba de tabără"). Folosind scrierea arabă, dar bazându-se pe gramatica hindusă, urdu a devenit limba autohtonă a nordului Indiei şi o dovadă pentru puterea de asimilare a celor două culturi. Musulmanii se supuneau legii islamice aşa cum era ea administrată de *ghazi*, sau ofiţerii legii, dar sub conducerea lui Akbar hinduşii au primit dreptul de a-şi rezolva disputele legale respectând practicile brahmanice locale. Autorităţile de la sate se ocupau de cele mai multe cazuri de încălcare a legii. Akbar a recunoscut că hinduismul furniza singurul sprijin pentru structura socială indiană şi viziunea filozofică asupra vieţii şi că împăratul trebuia să se obişnuiască cu acest set de idei antice.

Funcţiile guvernamentale din vremea lui Akbar se limitau la colectarea de taxe, menţinerea ordinii cu ajutorul unei forţe militare solide şi construirea de drumuri strategice şi poduri. La fel ca şi Imperiul Otoman,

Imperiul Mogul a fost în esenţă un stat pe picior de război, un stat în care etosul conducerii era guvernat de o tradiţie militară puternică[72]. Trupele mogule erau adesea antrenate în operaţiuni care aveau ca scop extinderea autorităţii împăratului. Deoarece invadatorii musulmani erau puţini ca număr, a fost stabilită în permanenţă o organizaţie militară uriaşă, atât ca o forţă împotriva celorlalte popoare din Asia Centrală, cât şi, dacă era necesar, ca putere de represiune împotriva populaţiei hinduse, care era într-un procent de 90 la sută. În întregul imperiu a fost instituită o reţea de comunicare solidă cu ajutorul ştafetelor care duceau informaţiile, poruncile şi rapoartele oficiale către şi dinspre oraşele provinciale[73].

Monarhii moguli au arătat puţină preocupare pentru diminuarea sărăciei sau pentru dezvoltarea economiei interne. Sir Thomas Roe, ambasadorul Angliei la începutul secolului al XVII-lea, a fost primul care a comentat discrepanţa uriaşă între bogăţia de la curte şi sărăcia de neimaginat a populaţiei în ansamblu. Totuşi, pentru a oferi o imagine corectă, trebuie să spunem că cei 80 de milioane de ţărani ai Europei se zbăteau şi ei pentru supravieţuire în condiţii nu cu mult deosebite de cele în care trăiau cei 100 de milioane de locuitori de la sate ai Indiei.

Mare parte din veniturile provenite din impozite erau destinate sprijinirii armatei şi stilului de viaţă luxos de la curte, în timp ce proiectele de irigaţii atât de necesare şi infrastructura pentru transport erau adesea neglijate. *Mansabdar*-ii de la nivel provincial imitau stilul de viaţă de la curtea Mogulilor, mulţi artizani şi artişti găsindu-şi astfel numeroase oportunităţi de angajare. Spre sfârşitul domniei lui Akbar, în 1605, *mansabdar*-ii şi gospodăriile lor (în care era inclus şi personalul militar) consumau peste 80 la sută din bugetul anual al imperiului. Prin contrast, curtea regală cheltuia mai puţin de 5 procente din totalul bugetului[74]. Mogulii nu şi-au exprimat niciodată interesul pentru bunăstarea poporului, ceea ce, de exemplu, pentru monarhia chineză făcea parte din cultura sa politică. Împăraţii trăiau în opulenţă înconjuraţi de sute de servitori, mulţi dintre aceştia fiind sclavi locali. Akbar avea o reşedinţă imperială complet nouă, spaţioasă, construită la Fatehpur-Sikri, la 20 de mile de Agra. Terminat în 1578, complexul era alcătuit dintr-un palat, o moschee, grădini întinse şi locuinţe pentru servitori şi funcţionarii de la curte. Se estimează că numai femeile din harem erau în jur de 5000[75]. Dar

după ani lungi de cheltuieli și construcții, împăratul și-a petrecut numai paisprezece ani (1571-1585) în acest loc înainte de a se muta la Agra.

Nepotul lui Akbar, Shah Jahan (a domnit între 1627-1658), a construit două orașe noi la Agra și la Delhi. La terminarea lor, aceste orașe se numărau printre cele mai mari din lume din punct de vedere al populației. Agra avea peste 600.000 de locuitori, și se lăuda cu 70 de moschei și 800 de băi publice. În Delhi sau Shahjahanabad, unde construcțiile au început în 1639 și au fost terminate în 1648, un palat imperial uriaș și o moschee au fost incluse în marele Fort Roșu, iar acesta avea să rămână reședința regală oficială până în 1857, când orașul va fi cucerit de englezi. Aici se găsește celebrul Tron al Păunului, încrustat cu pietre prețioase și a cărui valoare a fost stabilită la 5 milioane de dolari[76]. Optsprezece ani și 20.000 de muncitori implicați în construirea Taj Mahal-ului din Agra, un mausoleu ridicat în amintirea soției preferate a lui Jahan, Mumtez Mahal, reprezintă un alt exemplu pentru prioritățile guvernamentale.

Această cultură a excesului a crescut și în interiorul sistemului administrativ mogul. Akbar își plătea înalții demnitari cu salarii în loc să-i recompenseze în pământuri și, deși fiul său a procedat exact invers, oferind pământuri în loc de salarii, nobilii din sistemul de guvernare nu se bucurau de dreptul de a-și lăsa moștenire averea copiilor lor. La moartea acestora, proprietatea nobililor era rechiziționată de Coroană, și un astfel de procedeu nu a făcut altceva decât să încurajeze un soi de afișare ostentativă a bogăției și o cheltuială în exces care au devenit mărci ale elitei mogule[77]. În timp ce arhitectura perioadei mogule ilustrează o fină interacțiune între stilurile islamic și hindus, resursele considerabile ale statului au fost întotdeauna dedicate unei glorificări exagerate a nobilimii conducătoare. Vigoarea intelectuală și viața agitată de la curte au avut un impact infim asupra vieții de la sate, iar comorile arhitecturale care stau în centrul tradiției artistice indiene nu reprezintă decât niște mici arhipelaguri în oceanul vast al sărăciei rurale și al exclusivității de castă. Așa cum a remarcat și istoricul Percival Spear, pentru hindusul obișnuit „nu conta prea mult cine conducea la Delhi – Mogulii, Maratha sau englezii. Grija lui principală era legată de recolte, de următorul muson și de vizita anuală a colectorului de taxe“[78].

Negustorii şi producătorii de textile lucrau nestingheriţi în India condusă de Moguli şi averea comercială a imperiului era invidiată de mai puţin înstăritele regate musulmane din vest. Textilele din bumbac, muselina, stamba şi covoarele erau fabricate şi exportate, în timp ce piperul, indigoul şi opiul se numărau printre cele mai profitabile mărfuri vândute în afara Indiei. Mare parte din aceste mărfuri erau transportate de-a lungul reţelelor de râuri până pe coastă, deoarece monarhia nu investise aproape nimic în construirea de drumuri pentru a facilita mişcarea bunurilor destinate exportului. În consecinţă, comerţul a adus doar o prosperitate moderată imperiului. În mod similar, în ciuda localizării strategice a Indiei în mijlocul unei vaste reţele comerciale Est-Vest, Mogulii n-au încurajat niciodată crearea unei flote comerciale sau navale. Marea majoritate a mărfurilor de export erau transportate de vasele străine.

Comercianţii străini erau în general europenii, şi îndeosebi portughezii, care în 1490 stabiliseră contacte directe cu indienii pe coasta Malabar, iar în 1510 întemeiaseră un centru comercial la Goa, pe coasta de vest. Spre deosebire de chinezi, Mogulii le-au oferit negustorilor europeni dreptul de a călători liber prin tot imperiul. Prezenţa portugheză de-a lungul coastei de vest s-a intensificat în timpul anilor tulburi ai domniei lui Humayan (1530-1556) şi a rămas o forţă tot restul secolului al XVI-lea. În anul 1604 primul reprezentant al Companiei britanice a Indiei de Est a fost primit la curtea lui Akbar şi o dată cu moartea celor doi mari monarhi, Elisabeta a Angliei în 1603 şi Akbar al Indiei în 1605, a început istoria dinamică şi adesea plină de încercări a interacţiunii dintre cele două culturi. În 1615, regele Iacob I l-a delegat pe Sir Thomas Roe la curtea mogulă a lui Jahangir, iar împăratul a acordat Companiei Indiei de Est un centru comercial la Surat.

La începuturile relaţiei cu negustorii englezi, India mogulă era o putere net superioară, cu o populaţie mai mare, o curte mai bogată, o armată mai solidă şi un simţ acut de superioritate culturală faţă de occidentalii barbari. Nimic din acea perioadă nu sugera că micul regat al lui Iacob I deţinea potenţialul necesar ca mai târziu să îi învingă pe Moguli. Deşi literatura europeană conţinea descrieri detaliate ale societăţii mogule mulţumită popularităţii poveştilor spuse de călători, societatea mogulă

afișa o lipsă de interes acută față de cultura europeană în general și față de tehnologia ei în particular.

Englezii și-au asigurat un centru comercial și la Madras în Golful Bengal (Fortul St. George) în 1639, iar la sfârșitul secolului au fost obținute concesiuni suplimentare în Bombay la vest și în Calcutta la nord-est. Până în 1700, profituri anuale de 25 de procente din comerțul indian deveniseră un lucru obișnuit. În plus, francezii și-au stabilit propria Companie a Indiei de Est în 1664, și negustorii lor aveau să devină curând niște concurenți serioși pentru interesele britanice. În toată această activitate, dezvoltarea infrastructurii economice a Indiei a fost lăsată deoparte. Monarhii moguli au preferat întotdeauna să-și concentreze atenția asupra îmbunătățirilor în sens larg[79].

Dar este foarte clar că sosirea europenilor a constituit mai mult decât o simplă coincidență cu declinul autorității mogule. Slăbiciunile interne asociate cu monarhismul absolutist și intoleranța religioasă au fost cauzele fundamentale ale prăbușirii ei. Loialitatea populației majoritare hinduse ar fi putut deveni o certitudine sub tolerantul Akbar și succesorii săi imediați, dar o dată ce elita conducătoare s-a angrenat într-un mecanism îngust de sectă, speranțele pentru stabilitatea pe termen lung s-au spulberat. Personalitatea lui Akbar a fost dinamică și concentrată. El s-a dovedit a fi un lider excepțional care, conform surselor iezuite contemporane perioadei sale, „afișa o atitudine deschisă și amabilă față de toți cei care veneau să discute cu el". La moartea sa în 1605, împăratul câștigase „o aură aproape divină și misterioasă care a întărit și pe mai departe percepția populară cu privire la infailibilitatea mogulă"[80]. Această imagine însă n-a fost păstrată și de succesorii săi. Elita mogulă era alcătuită în principal din paraziți consumiști care conduceau o societate enormă de producători rurali ce primeau extrem de puțin pentru serviciile făcute proprietarilor de pământ[81]. Convinși de natura dificilă a culturii hinduse, monarhii musulmani nu au făcut nimic pentru a schimba această relație colonială. Din punctul lor de vedere, hindușii nu acceptaseră niciodată cu adevărat guvernul ca o instituție-cheie pentru ordinea socială hindusă. Castele ofereau un sistem rațional indestructibil pentru structura socială ierarhică, și atâta timp cât grupurile diferite reușeau să-și conducă afacerile la nivelul satelor, loialitatea față de castă și comunitate

a trecut întotdeauna înaintea loialității față de un stat abstract sau față de împărat. În perioada în care impozitele nu au fost împovărătoare, Mogulii au reprezentat ceva total irelevant pentru populația indiană.

Succesorii lui Akbar din secolul al XVII-lea, Jahangir (domnește între 1605-1627), Shah Jahan (domnește între 1627-1657) și Aurangzeb (domnește între 1658-1707) au continuat tradiția conducerii autocratice – și expansioniste – care era emblematică pentru statele islamice pline de succes din perioada modernă timpurie. La fel ca și pentru otomani, războiul reprezenta grija principală a fiecărui împărat; teritoriile aflate sub autoritatea directă a Mogulilor s-au extins până au inclus sudul Indiei și Ceylonul. Însă instabilitatea unei ordini monarhice căreia îi lipsea o regulă formală de succesiune a compromis serios durata succesiunii mogule din India. Cel mai mare fiu al lui Akbar, Selim, s-a revoltat împotriva tatălui său în 1602, stabilind astfel un precedent care va fi urmat și de moștenitorii ulteriori. Selim, care a devenit împăratul Jahangir după moartea lui Akbar în 1605 și a domnit 22 de ani, este posibil să-și fi otrăvit tatăl pentru a-și însuși puterea de la un autocrat longeviv. În schimb, fiul de 17 ani al lui Jahangir, Khusru, a organizat o serie de lovituri de stat împotriva tatălui său, drept pentru care acesta i-a scos ochii tânărului și l-a închis pentru tot restul vieții sale[82].

Ascensiunea spre putere a lui Shah Jahan în 1627 a fost marcată de asasinarea majorității rudelor de sex masculin ale împăratului, o altă particularitate nefericită a ritualului mogul de succesiune. În cea mai sângeroasă dintre luptele pentru tron, în 1657, Aurangzeb s-a revoltat împotriva tatălui său și a preluat puterea. L-a aruncat în închisoare pe Shah Jahan și și-a ucis cei trei frați în ceea ce se poate numi o formă de război civil și fratricid unică pentru sistemele monarhice otoman și mogul. Din păcate, Aurangzeb, care a domnit la fel de mult ca și bunicul său, a răsturnat politica iluministă a lui Akbar în ceea ce privește statutul religiei atotcuprinzătoare. Cu o domnie egală în durată cu cea a lui Akbar, Aurangzeb a dus o politică distructivă, care a anulat în cele din urmă realizările predecesorilor săi legate de crearea unui stat centralizat puternic.

Ulemalele musulmane se opuseseră vehement eforturilor lui Akbar de a întemeia o religie sincretică, iar fiul său Jahangir (a cărui mamă era hindusă) nu a continuat planul tatălui său de a promova *Din-i-Illah*. Ca

răspuns la complicitatea sikhilor în revoltele lui Khusru, Jahangir l-a executat pe liderul sikhismului, gurul Arjun. Astfel a inaugurat o perioadă de conflicte sângeroase cu sikhii din Punjab. Artiştii, poeţii şi profesorii fuseseră ocrotiţi de curtea timpurie, dar până şi acest suport a dispărut în cursul secolului al XVII-lea. Dependenţa lui Jahangir de alcool şi opiu l-a transformat într-o persoană retrasă, lăsând puterea militară în mâna altcuiva, fapt care a dus la diminuarea autorităţii sacre a conducătorului. Aurangzeb, care era un musulman de un exclusivism extrem, a făcut din hinduşi nişte proscrişi, anulând legea prin care se interzicea uciderea vacilor, distrugând nenumărate temple hinduse şi construind moschee în locul lor, apoi reimpunând detestata *jiziya* sau capitaţia pentru non-musulmani. Împăratul i-a îndepărtat şi pe hinduşii din funcţiile înalte şi a numit cenzori pentru morala publică în toate oraşele principale, dublându-şi în acelaşi timp eforturile de a pune în practică legile islamice împotriva jocurilor de noroc, băuturii şi prostituţiei. Aurangzeb şi-a înrăutăţit şi mai mult relaţiile tensionate cu sikhii.

Corupţia din administraţia militară şi civilă a crescut treptat la mijlocul secolului al XVII-lea, în timp ce victoriile militare şi expansiunea teritorială s-au diminuat. Comandanţii militari n-au mai reuşit să menţină forţele armate în aceeaşi formă[83]. Sub conducerea lui Aurangzeb impozitul pe pământ a crescut la jumătate din recolta anuală pentru a putea acoperi acţiunile militare neîntrerupte ale împăratului în sud, iar proprietarii de pământuri îi oprimau fără scrupule pe ţărani, fără să se gândească la consecinţe. În paralel cu această creştere a taxelor pentru marea majoritate a populaţiei, împăratul a luat decizia de a acorda pământuri învăţătorilor *ulema* musulmani fără ca aceştia să fie nevoiţi să achite taxe[84]. Când armatele lui Aurangzeb au traversat ţara pentru a lupta împotriva rebelilor sikhi, Maratha şi Rajput, viziunea unei unităţi politice multireligioase sub dominaţie musulmană s-a erodat şi mai mult. Un observator francez, François Bernier, a remarcat că ruina ţării a fost rezultatul direct „al unor cheltuieli imense necesare menţinerii splendorii unei curţi numeroase şi a unei armate mari care să stăpânească populaţia... bâta şi biciul îi obligau pe oamenii simpli să muncească încontinuu în beneficiul altora“[85].

În Deccan, o revoltă a hindușilor, care a început în 1681, a creat serioase probleme financiare resurselor împăratului. Conduși de luptătorii Maratha, rebelii au format un stat hindus separat în India Centrală, pe care negustorii din Compania engleză a Indiei de Est, situată în Bombay, l-a luat în serios. Sikhii din Punjab s-au revoltat și ei împotriva conducerii aspre a lui Aurangzeb și și-au stabilit propria enclavă în nord-est. Akbar le dăruise sikhilor – care, sub conducerea fondatorului lor, Nanak, puseseră bazele unui sistem religios ce amesteca elemente de islamism cu elemente de hinduism – un teritoriu în jurul orașului Amritsar. Aceștia ridicaseră aici Templul de Aur, un loc sfânt în care erau păstrate textele sacre. Aurangzeb îl executase pe liderul sikh Tegh Bahadur pentru că refuzase să se convertească la islam și ceea ce inițial fusese doar o mișcare non-violentă s-a transformat într-o rebeliune agresivă împotriva unui stăpân mogul intolerant.

La moartea lui Aurangzeb în 1707, cei trei fii ai săi și-au disputat imediat succesiunea unui stat ale cărui resurse umane și financiare fuseseră risipite neglijent de tatăl lor. Muazzam, cel mai mare dintre frați, în vârstă de 63 de ani, a ieșit învingător în luptă, asasinându-și cei doi frați, dar nu a domnit decât cinci ani. În cursul următoarelor două decenii un număr tot mai mare de *mansabdar*-i provinciali au refuzat să se mai supună poruncilor împăraților, preferând în schimb să-și clădească noi relații cu europenii și, mai ales, cu negustorii britanici. Însă occidentalii nu reprezentau încă o amenințare serioasă. În 1739, un persan pe nume Nadir Shah a invadat India din nord, învingând o mare parte din armata mogulă. Ignorând toate noțiunile de frăție musulmană, invadatorii au jefuit Delhi, au masacrat 30 000 de locuitori și au dus Tronul imperial al Păunului, realizat de Shah Jahan, în Persia. Această incursiune a fost urmată de atacurile afghanilor conduși de Ahmad Abdali, care, după ce s-a eliberat de conducerea persană, a năvălit în nordul Indiei de patru ori între 1747 și 1757[86].

După această serie de experiențe nefericite, nici un împărat mogul nu a mai reușit să reinstaureze unitatea politică într-un ținut în care animozitatea religioasă profundă și suspiciunea reciprocă fuseseră întreținute de predecesori. După domnia lui Aurangzeb, hindușii au avut prea puține motive pentru a asocia monarhii musulmani cu noțiunea de

legitimitate politică. Interesele comerciale europene se vor lovi de aceeași dilemă în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, când câteva sute de regate și provincii hinduse și musulmane alcătuiau peisajul indian. În 1765, când forțele armate ale Companiei britanice a Indiei de Est l-au învins pe guvernatorul provincial (*nawab*) al Bengalului și au primit din partea împăratului mogul care nu era decât o marionetă dreptul de colecta veniturile provinciei, sfârșitul epocii mogule a fost practic confirmat. După 200 de ani, în ciuda unui început fulminant sub conducerea lui Akbar, monarhii musulmani eșuaseră în încercarea de a-și asigura loialitatea populației. În cele din urmă și englezii vor da greș, dar nu înainte să aducă India, pentru totdeauna, în arena istoriei lumii.

Recesiunea

Monarhia în ținuturile islamice devenise pe la jumătatea perioadei de care ne ocupăm în cartea de față o formă de guvernământ caracterizată de o instabilitate cronică și capricii individuale. În timp ce Turcia otomană, Persia safavidă și India mogulă au atins niveluri considerabile ca imperii teritoriale în cursul secolului al XVI-lea, viabilitatea lor pe termen lung ca monarhii puternic centralizate a fost compromisă serios de trei factori: (1) economia construită în principiu în jurul nevoii pentru o permanentă dezvoltare militară; (2) eșecul de a forma și a implementa un mecanism agreat de toată lumea pentru o trasmitere pașnică a puterii regale; și (3) indiferența generală față de încurajarea noilor tehnologii sau a ambițiilor clasei comercianților și a negustorilor. În plus, ultimii califi, sultani și împărați au pierdut asocierea inițială puternică a califatului cu opera Profetului Mahomed. Deși se poate spune că liderii musulmani se vedeau în general ca apărători ai credinței islamice în cadrul regatelor lor, deja în vremea Abbasizilor în secolul al XI-lea legătura dintre instituția califului și latura spirituală a islamului se deteriorase profund. Viața extravagantă și formală de la curte, excesele personale născute dintr-o bogăție nemăsurată, caracterul belicos al tradiției turcilor nomazi, precum și obiceiurile persan-bizantine ale autocrației au propulsat liderii musulmani

în direcția unui tip de monarhie personală, lipsită de ancorele instituționale care au asigurat longevitatea sistemului imperial chinez.

Întotdeauna au existat conflicte în privința califatului; începând de la Abu Bakr, mantia autorității fusese pretinsă de numeroase grupuri de interese, extrem de combative. Și deși disputele referitoare la succesiune au caracterizat chiar primul secol al conducerii arabe islamice, toate părțile implicate presupuneau că adevăratul calif se bucură de puterea de a călăuzi întreaga comunitate a credincioșilor. Dar în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, teoria a fost infirmată de realitatea aspră a cronicii conflictelor sângeroase, între sunniții otomani și persanii șiiți, între minoritatea mogulă și majoritatea hindusă.

Faptul că idealul unei guvernări islamice unice a fost greu de pus în practică nu ar trebui să ne surprindă, dată fiind întinderea geografică enormă a imperiului încă de la începutul secolului al VIII-lea. Când fragmentarea politică a națiunii islamice a fost determinată chiar de liderii care au ignorat necesitatea creării unor mecanisme stabile pentru transferarea pașnică a puterii, consecințele au devenit și mai grave. Așa cum a observat la un moment dat Paul Kennedy, „un sultan idiot putea paraliza Imperiul Otoman în felul în care un papă sau un împărat roman nu ar fi putut face cu toată Europa“ [87]. După ce tiparnița a fost interzisă de teama că va răspândi idei periculoase, și după ce un observator de stat a fost distrus în 1580 în baza unor presupuneri că activitățile din interiorul acestuia ar fi contribuit la apariția ciumei, aspectul nesănătos al monarhiei în forma sa otomană a ieșit la suprafață. Monarhii care și-au identificat prerogativele cu cele specifice succesorilor lui Mahomed deveniseră niște paraziți care colectau impozite de la un popor din ce în ce mai împovărat și care adoptaseră o formă de conservatorism cultural și tehnologic ce nu avea cum să facă față provocărilor ridicate de ambițioșii monarhi occidentali, care, deși mai puțin puternici în ceea ce privește afacerile interne, aveau să uzurpe curând autoritatea și prestigiul liderilor musulmani. Monarhia teocratică se afla pe punctul de a sucomba în fața forțelor modernizării conduse de monarhii constituționali ai Europei.

IV

Anomalia europeană, 1000-1500

Aşa cum am văzut, marea majoritate a civilizaţiilor importante ale lumii – China, Bizanţul, Africa de Sud, ţinuturile islamice – şi-au înzestrat conducătorii laici cu un rol sacru, în calitate de lideri ai comunităţii religioase. Guvernat de aceşti regi-preoţi teocratici al căror statut divin sau semidivin a precedat crearea autorităţilor plurale eficiente, statul a luat fiinţă rapid în aceste ţinuturi fără ca pretenţiile hegemonice ale conducătorului să sufere ameninţări interne semnificative. În istorie s-a înregistrat o singură excepţie majoră de la acest tip de model atotcuprinzător de guvernare asupra popoarelor heterogene, şi anume într-un colţ îndepărtat din nord-vestul zonei afro-euroasiatice. Căci, spre deosebire de celelalte state din comunitatea globală, în ceea ce numim Europa Occidentală nu au existat monarhi care să conducă singuri peste Biserică şi peste stat în anul 1000. Într-adevăr, la această dată nu putem vorbi despre state în adevăratul sens al cuvântului, mai ales dacă asociem autoritatea statală cu loialitatea totală faţă de un conducător recunoscut, în interiorul unei comunităţi unificate din punct de vedere politic, caracterizată de existenţa instituţiilor legislative şi administrative.

Regii europeni conduceau peste popoare şi nu peste unităţi teritoriale fixe. Aşa cum a observat Anthony Black, noţiunea de suveran laic „ca principe în sensul dreptului roman, îndreptăţit să dea legi fără consimţământul celorlalţi, a întâmpinat o rezistenţă solidă“ [1]. Deşi se accepta, în general, că liderul creştin al statului îşi trăgea autoritatea de la Dumnezeu, iar încoronarea unui nou monarh devenise un ritual cvasisacramental la începutul secolului al IX-lea, acest fapt nu a dus şi la apariţia

unor mişcări serioase prin care conducătorul să capete suveranitate teocratică nelimitată. Domnia legitimă în Occident presupunea putere seculară în mâna unui singur om şi „se baza pe consimţământul supuşilor regelui" fie prin aclamaţii publice, fie prin alegere sau prin expunerea unei promisiuni regale explicite de a păstra legile şi tradiţiile stabilite[2]. Într-o manieră unică pentru Occident, nici un monarh european nu dobândea drepturi legislative şi executive fără să se consulte în mod regulat cu comunitatea activă din punct de vedere politic a oamenilor Bisericii, nobililor şi a orăşenilor de seamă.

Ce stătea la baza acestor dezvoltări anormale? Cum au reuşit europenii să adopte monarhia fără să cedeze tentaţiei domniei absolutiste (cel puţin până în secolul al XVII-lea) şi de ce monarhia constituţională sau limitată a devenit o normă doar în această mică porţiune de nord a imensului ţinut euro-asiatic? A existat o perioadă în care cărturarii medievali s-au mulţumit să indice caracteristicile germanice „consensuale" ale domniei regale ca răspuns la astfel de întrebări dificile. Migraţia popoarelor din vest, pe care romanii îi numeau huni, vizigoţi, goţi, ostrogoţi şi franci, avusese ca rezultat apariţia unor mici regate teritoriale şi tribale după anul 500 d.Hr., fiecare fiind controlat de elite războinice analfabete şi de lideri aleşi din rândul lor. Cuvântul german pentru rege a fost asociat cu înrudirea, şi regalitatea a reprezentat iniţial autoritatea unui clan întreg şi nu a unui conducător individual[3]. Se credea că numai clanul, ca formă de organizare, se află în posesia puterii spirituale de a tămădui, de a obţine victorii pe câmpul de luptă şi recolte roditoare pe ogoare. Clanul cu cel mai mare succes îşi ridica liderul la poziţia de rege ce domnea şi peste alte grupări. La rândul lui, regele îl alegea ca urmaş la conducere pe cel mai promiţător dintre fiii săi, iar acest act era confirmat ulterior şi de aclamaţiile populare ale popoarelor aliate. Atâta timp cât succesul în bătălii şi recoltele suficiente continuau – semne sigure că liderul era într-adevăr înzestrat cu o putere specială –, mandatul de a conduce rămânea relativ sigur în mâinile unei singure familii. La temelia autorităţii regale germanice a fost aşadar credinţa implicită că puterea supremă era responsabilă pentru norocul liderului şi al moştenitorilor săi. Calităţile magice sau sacre asociate la început cu regalitatea au început să

funcţioneze împotriva conducătorului în momentul în care această credinţă comună în puterile extraordinare şi în accesul său la lumea spiritelor s-a diminuat[4].

În societatea germanică timpurie, legea tradiţională locală a înlocuit rapid vechiul drept roman, în timp ce jurământul de credinţă faţă de un lider militar a luat locul loialităţii faţă de un lucru mult mai abstract: statul imperial. Şi mai important, relaţia suzeran-vasal dintre rege şi susţinătorii săi scotea în evidenţă nevoia de cooperare şi consimţământ mai ales atunci când se avea în vedere extinderea dominioanelor regale. În aceste condiţii, regii germanici erau obligaţi să se bazeze pe o varietate de metode pentru a-şi menţine puterea. Apelul la funcţia sacră şi instituţia consacrată a avut în mod clar o influenţă decisivă asupra poporului nemulţumit. Ameninţarea cu forţa a fost probabil cea mai valoroasă armă a monarhului, dar orice recurgere la violenţă a acestori lideri timpurii a înregistrat rareori succese fără sprijinul material al elitelor care acceptau planurile regelui. Un astfel de sprijin a fost întotdeauna strâns legat de acordarea generoasă de favoruri regale, concesiuni, drepturi şi privilegii[5].

Dificultatea tezei „excepţionalismului" germanic constă în faptul că nu poate fi susţinută de ceea ce ştim noi acum despre popoarele timpurii de pe restul globului. E adevărat că s-a demonstrat de către istorici şi antropologi că practica adoptării legilor tradiţionale a fost mai degrabă o trăsătură comună a multor societăţi primitive, indiferent de localizarea lor geografică. Una dintre cele mai bune ilustrări ale acestui model îl găsim pe continentul african înainte de sosirea europenilor la sfârşitul secolului al XV-lea. O explicaţie alternativă şi uneori complementară include feudalismul în cultura politică europeană timpurie. Inima „sistemului" feudal era clădită în jurul principiilor apărării comune şi ale înţelegerii reciproce a nevoilor. Dar în timp ce noţiuni ca obligaţia mutuală şi reciprocitatea se găseau în centrul acestei forme localizate de guvernare ce apare în Europa imediat după începerea invaziilor germanice, trebuie să descoperim de ce alte civilizaţii care au adoptat practicile feudale (precum Japonia) au eşuat în adaptarea lor la modelul monarhic limitat. Se pare că atunci când luăm în calcul toate variabilele comparative, reiese că există o trăsătură politică unică în Europa de-a lungul secolelor

înainte de anul 1000: existența unei instituții religioase puternice, independente și uneori rivale – o monarhie papală cu pretenții universaliste –, capabilă să constituie o alternativă serioasă la pretențiile extinse ale suveranilor laici[6].

Înainte de a arunca o privire mai atentă asupra acestei relații speciale, este bine să subliniem că studiul instituției monarhiei în Europa trebuie început cu anul 1000. Nu pentru că nu existau regi sau împărați în ținuturile vestice ale Eurasiei înainte de această dată, ci mai degrabă pentru faptul uimitor că nu se poate vorbi despre „state" convenționale peste care acești monarhi să conducă. Granițele teritoriale fixe, birocrațiile formale, administratorii educați, un sistem judiciar stabil cu coduri scrise și legi practicabile, controlul central asupra instrumentelor violenței, puterea de a pune taxe și de a organiza imensele resurse naturale și umane, o populație sedentară care folosea o limbă comună și abilitatea structurii politice de a supraviețui schimbărilor de la vârf – nici una dintre aceste trăsături ale societății civile pe care noi le asociem statului teritorial modern nu se regăsea în regatele germanice ce au apărut în perioada de după căderea Imperiului Roman și până în anul 1000. De fapt, dacă excludem regatul anglo-saxon, trebuie să înaintăm ceva mai mult în timp, până în secolul al XII-lea, pentru a putea discuta despre schimbări majore în instituția monarhiei, schimbări care au anticipat unele dintre cele mai importante caracteristici ale statului teritorial birocratic.

Spre deosebire de liderii creștini ai Bizanțului, monarhii occidentali din Evul Mediu timpuriu (circa 500-1000) n-au reușit niciodată să întemeieze regate, ci mai degrabă niște coaliții temporare și nestructurate între aristocrații războinice similare. Sursa puterii și bogăției în societatea germanică era pământul, și conducătorii își priveau pământurile ca proprietăți private ce erau folosite pentru a-i recompensa pe supușii loiali. Adesea, patrimoniul regal era divizat între moștenitorii de sex masculin, reducând astfel autoritatea monarhului față de marea majoritate a puternicilor săi subordonați. De-abia la începutul secolului al X-lea această practică larg răspândită de împărțire sau divizare a regatelor între fii a luat sfârșit, determinând în cele din urmă întărirea puterii regale[7].

Loialitatea față de familie, comunitate, Biserică, sat, nobilul local și moșia acestuia erau obiectivele cele mai importante ale popoarelor din

Evul Mediu timpuriu. Peste alți 500 de ani, europenii nu au mai putut face distincția între autoritatea publică și cea privată și de aceea nici nu au creat sfere separate pentru politică, religie și moralitate în cadrul *populus Christianus*, sau comunitatea popoarelor creștine. Regii puteau pretinde autoritate doar asupra pământurilor cu granițe instabile și, de cele mai multe ori, această autoritate era pe atât de stabilă pe cât de solidă era relația dintre suzeran și războinici și doar atâta vreme cât legăturile personale erau respectate de ambele părți. Aproape la fel ca și liderii din societățile africane non-statale, monarhilor Europei medievale timpurii le-au lipsit resursele economice, administrative și intelectuale obligatorii pentru înflorirea unor guverne stabile.

De-a lungul secolului al IX-lea, după eșecul experimentului carolingian de unificare a continentului neoroman, Occidentul latin a suferit un nou val de invazii – vikingii păgâni din nord, musulmanii de la sud și turcii din est – al cărui impact a influențat și mai mult procesul de fragmentare și descentralizare politică. Conform teoriei unuia dintre istoricii moderni, invaziile din secolul al IX-lea au constituit „una dintre principalele piedici ale dezvoltării unui imperiu european puternic“ [8]. Nepoții lui Carol cel Mare au împărțit imperiul franc în jurisdicții care, mai târziu, aveau să dea naștere unor regate separate, Franța și Germania, dar tendința dizolvării teritoriale nu s-a oprit la acest nivel. Mișcarea în direcția conducerii locale de către lorzii castelani independenți și suitele lor (numită adesea și feudalism) a fost mult mai accentuată în ținuturile de la marginea occidentală a fostului imperiu carolingian, în timp ce în est o serie de regi saxoni au reușit să-și păstreze o oarecare autoritate și titlul nobiliar aferent.

În 919 instituția imperială din Germania a fost preluată de Henric, ducele Saxoniei. Saxonia era unul dintre cele patru mari ducate din Francia de Est, și în 962 fiul lui Henric, Otto, i-a înfrânt definitiv pe maghiari, punând astfel capăt amenințărilor păgâne din est. Primind statut imperial din partea papei Ioan al XII-lea, dinastia saxonă a împiedicat colapsul total al regatului german, dar aceasta nu era decât o palidă imagine a vechiului imperiu carolingian alcătuit din Germania, Burgundia și nordul Italiei. Cu excepția ținuturilor anglo-saxone, monarhia ineficientă

și absența autorității publice centrale au devenit ceva obișnuit în Occidentul latin de-a lungul acestor secole; regatele naționale unde monarhii supravegheau punerea în aplicare a legilor au fost nevoite să aștepte încheierea migrației ostile a noilor popoare în Europa și apariția unor modele mult mai stabile de viață și activitate economică. Și chiar și-atunci, în locuri ca nordul Italiei înclinația pentru regionalism a fost mai puternică decât tendința incipientă către monarhia centralizată.

Moștenirea Sfântului Petru

În mijlocul acestui mediu politic tulburat și fluid un singur suveran a fost în stare să pretindă jurisdicția universală, dar chiar și el a întâmpinat dificultăți serioase în transpunerea ideii de principiu într-un fapt concret. Spre deosebire de celelalte civilizații majore ale lumii, europenii Evului Mediu și-au manifestat loialitatea față de doi monarhi deosebiți; fiecare a fost conducătorul unui guvern hotărât de divinitate și nici unul nu a vrut să cedeze superioritatea celuilalt. Această situație neobișnuită s-a datorat în principiu dezintegrării gradate a autorității imperiale romane din Europa Occidentală în secolele al IV-lea și al V-lea. Primul dintre acești monarhi era căpetenia laică a imperiului (*imperium*) sau a regatului (*regnum*). În modelul de guvernare impus de autoritățile creștine conducătoare de la Augustin până la d'Aquino, puterea politică originară asupra aspectelor laice era deținută numai de Dumnezeu. Regele regilor divin își delega autoritatea unui vicerege, care, la rândul lui, nu răspundea în fața nimănui altcuiva decât a legiuitorului suprem din ceruri.

Acest model teocratic a fost impus în Occident împotriva teoriei care localiza puterea originară în mâna oamenilor sau a comunității, care își alegea singură liderul. Se pot vedea astfel contururile acestui model în societatea germanică timpurie după cedarea de către romani a controlului în Vest. Implicit, rezistența era justificată în cazul în care un rege își depășea puterile specifice acordate de adunarea populară. Înainte de apariția unei păturii sociale educate în secolul al XII-lea, marea majoritate a scrierilor legate de politică au aparținut clericilor și juriștilor de drept

canonic, pentru care modelul puterii originare venite de sus nu avea un rival serios. Deţinând cele mai multe posturi din cancelariile regale şi din alte instituţii de la curte, ecleziaştii promovau activ noţiunea de autoritate regală impusă de divinitate.

Metafora regalităţii apare extrem de des în teologia medievală. „Hristos, Regele" era descrierea obişnuită, dar relevantă a structurii guvernării universale dincolo de lumea reală. De-a lungul Evului Mediu teologia creştină a predicat că autoritatea umană provenea de la Dumnezeu, legitimizând astfel conducerea de către o singură persoană ca o reflectare perfectă a modelului divin[9]. Pentru teologul dominican extrem de influent al secolului al XIII-lea, Toma d'Aquino, monarhia se potrivea cu natura, de vreme ce

> orice guvernare naturală este guvernarea susţinută de un singur om. Din multitudinea de organe ale corpului, unul singur pune totul în mişcare, şi anume inima; iar printre puterile sufletului una singură se ridică deasupra tuturor, şi anume raţiunea. În mijlocul albinelor, va exista întotdeauna o regină a lor, iar în întreg universul nu există decât un singur Dumnezeu, Creatorul şi Stăpânitorul tuturor lucrurilor. Există şi un motiv pentru toate acestea. Orice mulţime derivă dintr-o unitate. Prin urmare, dacă lucrurile artificiale sunt o imitaţie a lucrurilor naturale, iar o operă de artă este considerată mai bună cu cât asemănarea ei cu natura este mai mare, atunci şi pentru oameni cel mai bine este să fie conduşi de o singură persoană.[10]

După ce autorităţile s-au convertit în mod oficial la creştinism în secolul al IV-lea, oamenii Bisericii se refereau de obicei la rege ca la protectorul credinţei, care acţionează în numele lui Dumnezeu şi care posedă calităţile divine ale virtuţii, onestităţii, justiţiei şi milei[11]. În acest sens este relevant cazul împăratului Constantin, care era considerat de oamenii Bisericii ca cel de-al treisprezecelea apostol, nu numai pentru decizia lui de a-i tolera pe creştini în 313, dar şi pentru rolul său de protector şi propovăduitor al Bisericii.

Al doilea monarh era, desigur, episcopul de Roma, succesorul Sfântului Petru şi, dacă e să fim de acord cu intepretarea lui Matei (16:18-19), reprezentantul monarhic al lui Hristos pe pământ în toate problemele

spirituale şi morale. În aceste două zone, a căror orbită se intersecta adesea cu sfera laică condusă de regi şi împăraţi, papa pretindea putere judiciară deplină. Pentru o societate creştină în care crimele, jafurile, atacurile şi toate celelalte nelegiuiri erau considerate păcate împotriva lui Dumnezeu, graniţele dintre jurisdicţia Bisericii universale şi regi erau destul de fluide. Clarificarea şi definirea relaţiei dintre papă şi rege, astfel încât zonele de autoritate să fie bine stabilite, au constituit o problemă foarte dificilă.

Reforma protestantă din secolul al XVI-lea a rezolvat în cele din urmă acest aspect, din păcate, după o sciziune nefericită, în urma căreia câştigătorul a fost statul de drept. Dar impactul politic al convieţuirii de peste 1000 de ani a celor două forme de guvernământ fusese deja resimţit cu mult înainte ca Luther să rupă relaţia cu papalitatea şi fără ca nimeni să prevadă consecinţele ulterioare. Brian Tierny susţine că existenţa celor două structuri de putere competitive din timpul Evului Mediu „a sporit considerabil posibilităţile pentru libertatea umană" în Occident de-a lungul secolelor care au urmat. Chiar şi după ce reforma l-a ridicat pe monarhul protestant la un nivel superior celui de simplu supraveghetor al chestiunilor religioase din ţara lui, monarhia europeană tot nu avea să atingă culmile absolutismului cunoscut de marea majoritate a civilizaţiilor importante ale lumii. După ce reuşiseră să treacă în trecut peste provocările monarhilor de la Roma, regii seculari ai Europei aveau să întâmpine o nouă limitare a ambiţiilor lor din partea propriilor supuşi recalcitranţi care cereau o serie variată de libertăţi şi drepturi.

Acest conflict unic al instituţiei monarhiei cu Biserica îşi avea rădăcinile undeva în secolele al IV-lea şi al V-lea. La prima vedere pare ceva excepţional pentru credinţa ce lua naştere să îşi exprime interesul pentru problemele laice, mai ales dacă luăm în consideraţie poziţia ambiguă a autorilor *Noului Testament* cu privire la statul roman, ca şi credinţa primilor creştini că sfârşitul lumii e aproape. Deşi Sfântul Pavel considera că o anumită formă de constrângere era necesară într-o lume a păcătoşilor şi susţinea supunerea faţă de Cezar în chestiunile lumeşti, n-a existat nici un indiciu care să sprijine ideea unei relaţii speciale între conducătorii păgâni şi Dumnezeu. Hărţuirea permanentă şi persecuţia

periodică suferită de creştini din cauza autorităţilor romane în primele trei secole ale erei noastre au contribuit şi ele la diminuarea sprijinului creştin pentru structura imperială. În secolul al II-lea, marele Părinte al Bisericii, Tertulian, a luat o poziţie îndrăzneaţă din punct de vedere politic, numindu-l pe Hristos „Împărat" – un afront evident la adresa liderului imperial de atunci –, dar marea majoritate a scriitorilor creştini timpurii au folosit cuvântul mai puţin puternic „Rege" în descrierea lui Iisus şi cuvântul „Regat" atunci când se refereau la căminul Lui etern. Totuşi, toate aceste referinţe aveau ca scop accentuarea universalităţii conducerii lui Hristos în opoziţie cu jurisdicţia temporară a regilor şi împăraţilor obişnuiţi [12].

Suspiciunea s-a transformat în alianţă după ce Imperiul Roman sub conducerea lui Constantin a recunoscut creştinismul la începutul secolului al IV-lea, dar, o dată cu societatea care se dezvolta acum într-un cadru spiritual, Biserica din Occident a început să accentueze cu o vigoare şi mai mare natura trecătoare a autorităţii laice şi şi-a asumat rolul neobişnuit de direcţionare a unui univers plin de păcătoşi inveteraţi. În acea perioadă s-a dat uitării ideea clasică grecească a omului ca animal politic care îşi poate împlini cele mai înalte idealuri într-un context de cetăţenie activă şi în loc a apărut imaginea unei autorităţi politice temporare ca un răspuns regretabil la natura păcătoasă a umanităţii. Crucială pentru această formulă a fost gândirea lui Augustin, episcopul de Hippona (354-430), din Africa de Nord. Impactul filosofiei lui Augustin asupra subiectului conducerii temporare a sprijinit, dar şi a subminat în acelaşi timp ideea de monarhie laică. Prin scrierile sale de la începutul secolului al V-lea, când imperiul roman creştin din Occident se afla sub atacul triburilor germanice, episcopul de Hippona a încurajat creştinii să-şi folosească talentele în serviciul statului imperial. În această epocă de criză, el propovăduia şi supunerea faţă de împărat atâta timp cât acţiunile sale nu încalcă poruncile divine. Nesupunerea faţă de capul legiuitor al statului era păcătoasă chiar dacă liderul se transforma ulterior într-un tiran.

Sfântul Augustin a mai scos în evidenţă şi faptul că până şi cel mai inteligent monarh creştin nu poate face atât de multe încât traiul din regatul său să se compare cu viaţa din eternul oraş al Domnului. Când

conducătorii neglijează interesul sincer pentru acest oraş, atunci munca lor pe pământ nu are nici un fel de merite. Oraşul trecător al omului trebuie guvernat, de preferinţă, de un monarh care este preocupat de întrebările legate de natura umană şi de destinul umanităţii, dar locuitorii acestuia trebuie să acorde atenţie maximă problemelor sufletului. Iar Biserica era cea care ghida comunitatea creştină în activităţile cruciale ale vieţii; datoria de bază a conducătorului temporar era să pună în practică deciziile luate de reprezentanţii lui Dumnezeu pe pământ[13]. Teoria lui Augustin a contribuit la promovarea pretenţiilor papale de a deţine puterea suverană în această lume, în vreme ce guvernarea pământească se ocupa exclusiv de aspectele efemere, de afacerile trecătoare ale pelerinului care trăia „ca un captiv şi un străin în oraşul pământesc", iar guvernarea divină a Bisericii era întotdeauna concentrată pe căminul veşnic[14].

Perspectiva augustiniană a influenţat un număr de acţiuni concrete ale Bisericii de-a lungul primului secol de convertire şi tolerare oficială din partea statului. În 390, de exemplu, când împăratul Teodosiu I a poruncit un atac asupra tuturor locuitorilor oraşului Tesalonic, în urma uciderii comandantului garnizoanei, influentul episcop de Milano (Sfântul Ambrozie) l-a excomunicat pe împărat, obligându-l la penitenţă publică. Surprinzător, Teodosiu s-a supus acestei porunci, cerând iertare şi recunoscând natura păcătoasă a atacului său. Întregul episod a fost folosit de reprezentanţii papali de mai târziu ca o ilustrare a superorităţii Bisericii asupra autorităţilor laice de orice rang[15]. Ambrozie a declarat că împăratul „face parte din Biserică şi nu se situează deasupra ei" şi că acolo unde existau probleme legate de credinţă „episcopii sunt cei care îi judecă pe împăraţii creştini şi nu invers"[16]. Un secol mai târziu, papa Gelasius I (492-496) a încercat să împartă responsabilităţile Bisericii şi ale statului, astfel încât ambele instituţii să se sprijine reciproc, dar chiar şi el, într-o scrisoare adresată împăratului Anastasie, ajungea la concluzia că dintre cele două, „responsabilitatea preoţilor este mult mai importantă pentru că ei vor trebui să răspundă pentru regii de pe pământ la judecata divină"[17].

Pe măsură ce puterea romană s-a mutat spre est începând cu domnia lui Constantin la începutul secolului al IV-lea, autoritatea politică în Vestul germanic a fost repartizată *de facto* episcopilor de la Roma, care

trebuiau să facă față acum unei sarcini deloc de invidiat și anume aceea a negocierii cu păgânii războinici și invadatori. Imaginea papei Leon I tocmindu-se cu faimosul hun Attila în 451 în efortul de a salva cetatea Romei de atacuri este probabil cea mai sugestivă dintre îndatoririle extinse asociate cu instituția papală. În Occident, Biserica începea să constituie ea însăși statul și, deși papa continua să solicite sprijinul împăraților de la Constantinopol, autoritatea imperială era exercitată de obicei sub auspicii papale[18]. Misionarii erau trimiși în nord pentru a-i converti pe noii locuitori germanici, iar episcopii din aceste ținuturi proaspăt întemeiate serveau adesea *ex tempore* ca guvernatori, judecători și protectori ai populațiilor locale. Munca dificilă a convertirii și a administrării a continuat secole de-a rândul, dar de-abia la apariția regatului franc în secolul al VIII-lea papalitatea și-a asigurat un aliat de nădejde care să înlocuiască împăratul ce se afla la mare distanță în Constantinopol – și care era, pentru securitatea occidentalilor, complet ineficient. Francii cuceriseră întreaga Galie romană la începutul secolului al VI-lea și acceptarea creștinismului ortodox (mare parte din popoarele germanice erau fie păgâne, fie ariene) i-a transformat în aliați potriviți pentru papalitate. Această alianță a fost întărită la mijlocul secolului al VIII-lea, când patriarhul din Vest a aprobat uzurparea tronului franc de către Pepin cel Scurt în schimbul sprijinului armatei france împotriva lombarzilor arieni din Italia.

Fiul și moștenitorul lui Pepin, Carol cel Mare, a cultivat sprijinul papalității în munca de consolidare politică și a căutat să stabilească relații armonioase cu liderii Bisericii ori de câte ori a fost posibil. În cei 32 de ani de domnie, Carol a fost implicat în conflicte sângeroase neîntrerupte împotriva popoarelor „păgâne" – musulmani, lombarzi, avari, saxoni – în numele creștinismului catolic. El a devenit protectorul indispensabil al episcopului de Roma, întruparea creștinătății romane de-a lungul secolului al VIII-lea. În timpul unui incident dramatic ce a avut loc chiar în preajma sărbătorii de Crăciun a anului 800, papa Leon al III-lea a așezat o coroană pe capul lui Carol cel Mare și l-a numit noul împărat al romanilor. Cuvântul *împărat* era de obicei folosit pentru a desemna un rege ce controla popoarele și regatele vecine, așa cum a făcut Carol cel Mare de la baza sa francă din Aachen[19].

Pentru prima dată acceptarea de către elita războinică germană a fost confirmată de ritualul sfintei încoronări, un act care sugera multor reprezentanţi ai Bisericii că însăşi conducerea imperiului temporar – cel puţin în Occident – era un dar al Bisericii. Prin împlinirea ritualurilor de ungere şi încoronare, menite să susţină autoritatea Coroanei prin înzestrarea regelui cu puteri supranaturale care să-l deosebească de oamenii obişnuiţi, papalitatea făcuse un pas important spre viziunea unei autorităţi politice laice care acţiona în numele unui regat spiritual[20]. Armata Sfântului Petre, sub conducerea directă a lui Carol cel Mare, dar subordonată în continuare instituţiei Bisericii, avea să ducă mai departe cauza creştinismului universal fără a mai fi nevoie de împăratul roman din Constantinopol.

Deloc surprinzător, în acest moment de răscruce a avut loc una dintre cele mai semnificative falsificări ale Evului Mediu. Aşa numita „Donaţie a lui Constantin" afirma că primul împărat creştin, înainte de plecarea sa în 330 spre noua capitală din Est, Constantinopol, îl numise pe episcopul de Roma conducător peste centrul Italiei în mod special şi peste întregul Occident în general. Dintr-un anumit punct de vedere, încoronarea lui Carol cel Mare a reprezentat declaraţia de independenţă a papalităţii faţă de suveranitatea lungă de secole a Bizanţului. În 865, papa Nicolae I a surprins acest sentiment foarte bine când a pus la îndoială dreptul Bizanţului de a a avea un împărat roman care nu mai vorbea latina şi care nu mai conducea peste Roma[21]. Era începutul unei înstrăinări între Occidentul creştin catolic şi Orientul creştin ortodox care avea să atingă proporţii tragice la începutul secolului al XI-lea.

Dar indiferent de intenţiile papale din anul 800, încoronarea unui lider germanic ca împărat, efectuată de un patriarh occidental, a servit totodată şi la punerea în evidenţă a demnităţii şi autorităţii conducătorului secular care cu puţin înainte de acest eveniment nu era altceva decât un rege războinic plin de succes. Acum, monarhii erau adesea descrişi în termeni specifici *Vechiului Testament*; ei erau nişte domni unşi cu mir sfânt într-o lume căzută în păcat. La fel ca şi corespondentul său bizantin din imperiul roman oriental, Carol cel Mare a fost interesat îndeaproape de numirea reprezentanţilor clericali, de convocarea conciliilor ecleziastice şi de promulgarea doctrinei religioase. Elementul religios

existent în procesul de încoronare era preluat din *Vechiul Testament*, unde se spunea cum preoţii ung regii şi profeţii cu ulei sfânt. Simbolismul care s-a dezvoltat în jurul ceremoniei însăşi – erau prezente o sabie, un sceptru, un inel şi coroana – nu era cu mult deosebit de cel în care se sfinţea un episcop.

Implicarea Bisericii Romane în investirea conducătorului secular indica faptul că instituţia şefului de stat beneficia de binecuvântarea lui Dumnezeu şi că acţiunile împăratului respectau voinţa divinităţii[22]. De-a lungul acelor secole timpurii când mulţi regi germanici, printre care şi Carol cel Mare, au fost analfabeţi, personalul Bisericii şi cel al statului s-au suprapus de multe ori. Carol a recrutat o serie de cărturari-birocraţi pentru şcoala de la palatul său din Aachen şi, în plus faţă de păstrarea scrierilor latine antice şi cele ale Bisericii timpurii, aceşti învăţaţi au contribuit la identificarea conştientă a proiectului imperial al lui Carol cel Mare cu moştenirea imperiului roman creştin. Unul dintre aceşti cărturari, Alcuin din York, i-a spus regelui că

> Domnul nostru Iisus Hristos te-a investit conducător al poporului creştin, cu o putere mai mare decât a Papei sau a împăratului din Constantinopol, cu o înţelepciune distinsă, cu o demnitate egală cu sublimul. Numai de tine depinde siguranţa deplină a bisericilor lui Hristos.[19]

Conflicte deschise

Din nefericire pentru susţinătorii înfocaţi ai lui Alcuin, până la jumătatea secolului al IX-lea imperiul cu viaţă scurtă al lui Carol cel Mare s-a destrămat sub impactul puternic al noilor invadatori şi din cauza acţiunilor fratricide ale nepoţilor săi arţăgoşi. Pe măsură ce autoritatea centrală s-a diminuat în urma atacurilor vikingilor, maghiarilor şi a musulmanilor, prinţii locali şi proprietarii de pământuri au ajuns să joace un rol fără precedent în viaţa politică şi religioasă a societăţii feudale. Pe lângă organizarea apărării la nivel regional, reprezentanţii acestor elite şi-au arogat dreptul de a desemna şi a investi episcopi, abaţi şi alţi funcţionari din propriile lor instituţii bisericeşti şi

care funcţionau mai degrabă acum ca ofiţeri ai unităţilor mult reduse din guvernarea regală. Clădirile şi proprietăţile Bisericii erau în mod frecvent susţinute de patroni puternici cărora li se părea ceva normal să aleagă chiar ei membrii clerului. O dată cu primirea de către episcopi a simbolurilor instituţiei de stat din partea domnitorilor în schimbul aducerii omagiilor cuvenite pentru ţinuturile feudale, pretenţia istorică a papalităţii de a supraveghea sănătatea spirituală a conducătorilor laici a fost compromisă profund. În plus, acumularea de moşii întinse de către episcopi şi abaţi în serviciul elitelor asocia Biserica cu un nesaţ nefiresc pentru avere şi ambiţii materiale.

Această practică a prinţilor de a alege episcopi, abaţi şi alte tipuri de funcţionari clericali a rezistat o bună bucată de timp înainte ca o puternică mişcare de reformă din interiorul Bisericii, începută de papa Leon al IX-lea şi dusă mai departe de papa Grigore al VII-lea (circa 1020-1085, papă între 1073-1085) la începutul perioadei studiate de noi, să propună o Biserică revitalizată şi autonomă în care numirile în funcţiile înalte să fie făcute din nou fără intervenţia nobililor, a regelui sau a împăratului. Într-o epocă în care pârghiile guvernării laice se aflau adesea în mâinile unor bărbaţi a căror obligaţie principală se presupunea că este tărâmul spiritual, implicaţiile unei astfel de reforme pentru autoritatea conducătorilor laici erau imense. Pentru regii şi prinţii care au rezistat iniţiativei de reformare din interiorul Bisericii, lupta extinsă cunoscută sub numele de „controversa investiturii" avea legătură cu încercarea papalităţii de a impune hegemonia internaţională, teocraţia papală sau monarhia mondială[24]. Între anii 1000 şi 1300, dezbaterea asupra „Bisericii proprietare" s-a răspândit de-a lungul întregului continent[25]. În timpul acestui proces au apărut noi idei despre dimensiunile reale ale autorităţii politice regale.

Papalitatea nu fusese imună la forţele de dezintegrare şi descompunere ce afectaseră atât de mult viaţa politică europeană după moartea lui Carol cel Mare. Roma, de exemplu, era în mod repetat ameninţată de musulmanii ce-şi aveau baza militară în Sicilia spre sfârşitul secolului al IX-lea, iar instituţia Sfântului Scaun decăzuse la nivelul unui premiu sordid râvnit de grupuri rivale din cadrul nobilimii, fără ca vreunul să

manifeste vreun zel particular în ceea ce privește înclinația lui religioasă. Venalitatea și incompetența multor dintre acești pontifi au determinat un număr tot mai mare de instituții bisericești și mănăstiri să se alieze și mai ferm împotriva stăpânilor lor laici. În mod ironic, un lider laic a fost cel care a numit în funcție personalul destinat să inaugureze mișcarea de reformă papală. În 1046 evlaviosul împărat Henric al III-lea (1017-1056, a domnit între 1039-1056) a călătorit la Roma pentru încoronarea sa imperială și a găsit aici trei rivali care reclamau dreptul la Sfântul Scaun. Sprijinit de un grup de simpatizanți din rândul clericilor reformiști, Henric i-a înlăturat pe cei trei candidați și și-a numit propriul său candidat german. După două pontificate scurte, o altă alegere a lui Henric, un bărbat înrudit cu împăratul și care a luat numele de Leon al IX-lea (papă între 1049-1054), a început procesul de consolidare a puterii instituției papale asupra personalului său, *sacerdotium*. Au fost organizate sinoduri, iar practica simoniei (vânzarea posturilor bisericești), căsătoria clericilor și concubinajul au fost condamnate, în timp ce papa a făcut o serie de călătorii prin Franța și Germania, unde s-au întrunit câteva concilii suplimentare, iar prelații răzvrătiți au fost disciplinați. Pentru prima dată după multe secole, autoritatea directă a pontifului s-a simțit în nordul Alpilor.

Reformele ulterioare adoptate la scurt timp după moartea lui Leon de către succesorul său Nicolae al II-lea (1058-1061) au inclus decizia ca viitorii papi să fie aleși de cardinali și nu pur și simplu instalați prin decret regal. Conform unui decret din 1059 referitor la alegerea papei,

> când pontiful Bisericii universale moare, episcopii cardinali se vor strânge mai întâi laolaltă pentru a discuta cu atenție alegerile; apoi îi vor aduna și pe ceilalți cardinali; iar după aceea restul clericilor și poporul se vor strânge pentru a-și exprima consimțământul față de noua alegere, împiedicându-se cu orice preț strecurarea oricărei urme de venalitate.[26]

În același an, un sinod al Bisericii a interzis în mod formal practica prin care un nou-numit episcop sau abate trebuia să aducă un omagiu împăratului (sau oricărui alt stăpân laic) în schimbul simbolurilor funcției primite, dar nu s-a stabilit nici un mecanism de aplicare a acestei hotărâri.

Când cardinalul reformator Hildebrand, foarte popular, a fost ales papa Grigore al VII-lea în 1073, fundația teoretică a Bisericii autonome, creată în deceniile anterioare, s-a transformat într-o politică de sine stătătoare. Pentru noul papă, adevărata înfățișare a regatului creștin pe pământ necesita o ordonare spirituală a vieții temporare sub conducerea succesorului Sfântului Petre. El le-a cerut subordonaților săi să cerceteze și să organizeze ideile inițiale în numele autorității papale, iar acestea au fost integrate în simbolistica Bisericii și în legea canonică. Pe 7 martie 1076 Grigore l-a excomunicat și l-a detronat pe împăratul Henric al IV-lea (1056-1106) bazându-se pe chestiunea investiturii. Cauza imediată a conflictului a constituit-o alegerea de către Henric a arhiepiscopului de Milano, un demnitar imperial important din nordul Italiei. Clerul reformist din Milano l-a respins pe cel numit de împărat, iar papa și-a susținut clerul în decizia luată.

Din punctul de vedere al papei, continuarea investiturii de către rege încălca practica tradițională a Bisericii apostolice și submina eforturile monarhului spiritual de a restaura măsurile de disciplină și control asupra personalului religios, ca să nu mai vorbim de capacitatea pontifului de a duce mai departe mișcarea reformistă. Poziția lui Henric era una delicată. De-a lungul domniei lui, mare parte din autoritatea sa fusese uzurpată de principii germani rivali, iar acum renunțarea la practica de numire în funcție a episcopilor și a abaților îi punea în pericol planul de modelare a unei monarhii unite care să includă toată Germania și ținuturile nordice ale Italiei. E foarte posibil ca oamenii Bisericii să se fi compromis în rolul lor de lideri spirituali în perioada în care îl serviseră pe împărat, dar, având în vedere lipsa unei birocrații educate, regii din întreaga Europă aveau nevoie de clerici loiali dedicați regelui. De vreme ce episcopii germani erau în același timp și nobili feudali puternici ce-și exercitau jurisdicția asupra pământurilor ce aparțineau împăratului, Henric considera că este vital pentru monarhul laic să continue obiceiul de numire în funcție a celor ce își dovedeau loialitatea în primul rând față de Coroană.

Detronarea unui împărat de către un papă a constituit un act fără precedent care a extins pretenția tradițională a papalității de conducere spirituală și la cea politică. În scrisoarea de detronare, papa îi elibera pe „toți

creștinii de jurământul de credință pe care îl făcuseră față de el" [Henric] și interzicea tuturor să-l mai considere regele lor. „Pentru că este corect ca cel care caută să diminueze gloria Bisericii să-și piardă gloria pe care pare să o aibă."[27] Deși mulți dintre episcopii germani au fost tulburați de atacul extrem de agresiv al lui Grigore, cuvintele pontifului au determinat o serie de nobili germani căzuți în dizgrație să propună alegerea unui nou împărat și, pus în fața unei revolte incipiente, Henric a cerut iertare papei în timpul unei întâlniri de la castelul Canossa din Toscana. Această întorsătură dramatică a avut loc în luna ianuarie a anului 1077, și pentru scurtă vreme părea că Grigore a reușit să impună puterea supremă a creștinătății, care includea și dreptul de a-i detrona pe regii laici.

Acțiunile papei împotriva lui Henric au destabilizat și mai tare situația politică deja destul de precară. Chiar dacă a obținut iertarea papei, oponenții lui Henric au continuat cu alegerea unui antirege, declanșând un război civil ce a durat trei ani. În cele din urmă, Henric și-a învins rivalul, pe Rudolf de Suabia, și și-a întors armatele împotriva Romei. Sinodurile imperiale de la Bamberg și Mainz din 1080 au anulat toate jurămintele de credință făcute lui Grigore și, la moartea acestuia în 1085, împăratul îl alungase deja pe succesorul Sfântului Petre din Cetatea eternă și numise un antipapă. După multe conflicte și negocieri, în 1122 s-a ajuns la un compromis între papa Calixt al II-lea (1119-1124) și fiul lui Henric, o dată cu semnarea Concordatului de la Worms. Amândoi căzuseră de acord că episcopii și abații vor fi aleși după regulile legii canonice, dar împăratul își păstra dreptul de a fi prezent la aceste alegeri și de a primi omagii din partea prelaților care dețineau pământuri în calitate de vasali ai Coroanei. Această prevedere avea ca efect practic sporirea influenței conducătorilor laici în numirea tuturor episcopilor, și ea va dura de-a lungul întregii perioade medievale. Oamenii puternici ai Bisericii au continuat să se ocupe și de aspectele materiale ale vieții în calitate de deținători de pământuri și de funcționari ai curții și, astfel, problema fundamentală ridicată de implicarea Bisericii în lumea bunurilor trecătoare a rămas nerezolvată. Practica europeană nefirească a monarhiei duale și a loialității duale va rămâne în centrul culturii politice pentru alți 400 de ani.

Lupta dintre papa Grigore și Henric al IV-lea a avut loc la începutul perioadei studiate de noi și afacerea a fost emblematică pentru criza ce a afectat toate aspectele societății europene în cursul secolului al XI-lea. De aceea trebuie să începem prezentul studiu al monarhiei din Europa Occidentală cu imaginea neplăcută a unei dezordini publice generalizate. Era o societate în care jurământul de credință dintre suzeran și vasalul său a devenit prioritar și, în unele cazuri, a înlocuit legătura mult mai puternică dintre rege și supușii săi. Cazul Franței este ilustrativ pentru această situație dificilă. Regelui ales de marii magnați ai regatului după moartea ultimului rege carolingian în 987, Hugo Capet, alături de succesorii săi imediați, i-au lipsit resursele materiale necesare pentru a interveni eficient în disputele dintre vasalii principali ai Coroanei și cei care juraseră credință în fața proprietarilor de feude și pământuri vaste. Într-o astfel de situație, jurământul de credință față de monarh nu avea trăinicie; în practică, cei mai puternici arendași ai regelui Franței au continuat disputele de pe propriile moșii, în timp ce comandau și o forță militară destul de puternică în virtutea jurămintelor de credință.

Cu alte cuvinte, jurisdicția privată a limitat abilitatea monarhului de a impune obediență față de Coroană; regele își putea chema vasalii să apară în fața curții regale, dar numai în mod excepțional se întâmpla astfel atunci când nu era deloc în interesul lor să se prezinte. Cele mai puternice legături de cooperare socială, sau ceea ce am putea numi „autoritate publică", au continuat să fie acordurile private nescrise (bazate în general pe legămintele de credință) între membrii nobilimii, între suzerani și vasali, între moșier și țăran. Într-o astfel de societate exista prea puțin spațiu pentru noțiuni abstracte ca bunăstarea comună.

Din cele mai multe relatări reiese că experiența regionalismului politic nu a fost una salutară și că repulsia păturii sociale populare față de lipsa de securitate și față de exploatarea continuă de către elitele puternice aveau să se transforme într-un factor-cheie în revigorarea monarhiilor puternice din secolul al XII-lea. Conflictele sângeroase endemice dintre

proprietarii de pământuri rivali susținuți de grupurile lor de cavaleri au destabilizat adesea puțina ordine socială și economică ce exista în ținuturile rurale din Europa. Instabilitatea s-a accentuat atât de mult încât o întrunire a conciliului Bisericii de la Charroux, Franța, în 989, a luat hotărârea să-i condamne pe toți cei care atacau săracii. Alte interdicții ulterioare împotriva celor care atacau anumite clase sociale s-au materializat în ceea ce a devenit cunoscut pe la mijlocul secolului al XI-lea drept „Pacea lui Dumnezeu". La scurt timp a fost urmată de „Armistițiul lui Dumnezeu", o serie de reguli care erau destinate să pună capăt activităților violente în zilele sfinte și, mai târziu, începând de la apusul soarelui miercurea și până la răsăritul soarelui lunea.

Acestea reprezentau ceva mai mult decât niște simple declarații pioase, pentru că până în 1050 un număr de regiuni, mai ales din Franța, au fost martorele înfloririi unor mișcări populare de masă conduse de clerici și menite să oprească violența aleatorie[28]. Împăratul Henric al III-lea a făcut un apel public pentru pace la Konstanz în 1043, și spre sfârșitul secolului imaginea călugărilor în fruntea țăranilor ce făceau parte din organizații de autoapărare constituia o dovadă a nivelului înalt de frustrare pe care oamenii o resimțeau cu privire la nelegiuirile locale. Mișcările de pace reflectau de asemenea și incapacitatea regilor de a interveni în problema nobililor violenți. Și deși în secolul al X-lea Biserica deținea o mare parte din trăsăturile unui stat, cu birocrația ei formală și personalul alcătuit din administratori educați, acesteia îi lipsea forța coercitivă necesară uriașelor responsabilități statale.

În cel mai bun caz, Biserica putea încuraja o redirecționare a violenței nobililor dinspre inocenții ortodocși spre ereticii care se îndepărtaseră de teologia oficială. La sfârșitul secolului al XI-lea această nevoie de conflicte sângeroase constante din partea nobilimii feudale a fost îndreptată spre o nouă luptă împotriva musulmanilor necredincioși. În cadrul Conciliului de la Clermont din noiembrie 1095, papa Urban al II-lea (1088-1099) a cerut instaurarea păcii generale în Europa creștină și redirecționarea activităților militare feudale spre est. În tot acest pelerinaj armat spre Ierusalim, Biserica urma să supravegheze și să controleze violența clasei războinicilor împotriva non-creștinilor. Lipsindu-le

orice altă alternativă practică, liderii spirituali ai Europei erau hotărâţi să pună modelele tradiţionale ale violenţei în slujba intereselor mai largi ale Bisericii militante[29].

Întoarcerea la o monarhie laică puternică, dacă avea să fie realizată până la urmă, trebuia însoţită de un apel la natura divină a instituţiei executive, mai ales dacă mişcarea avea speranţe rezonabile că va putea diminua abuzurile elitelor locale. Sprijinul larg, atât al nobilimii cât şi al clerului, pentru o astfel de instituţie înaltă în faţa jafurilor continue ale magnaţilor feudali a oferit ingredientul esenţial în reconstruirea autorităţii monarhice, în înzestrarea monarhiei cu autoritatea morală necesară pentru a-şi susţine dreptul la supremaţie legală. În 1066, William Cuceritorul a reuşit să convingă curia papală că Harold Hardrada era un uzurpator şi că arhiepiscopul Stigand de Canterbury era schismatic, şi astfel, invadatorii normanzi au intrat în Anglia ducând cu ei stindardul papal. Iar în 1155 singurul englez care a deţinut funcţia de papă (Nicholas Breakspear sau Adrian al IV-lea) i-a acordat în mod formal Irlanda regelui Henric al II-lea. În Franţa secolului al XII-lea, regii capetingi au început procesul de consolidare a bazei lor de putere în jurul oraşelor Paris şi Orléans cu sprijinul Bisericii, stabilind astfel scena pentru viitoarele încercări de uzurpare ale nobilimii feudale semiindependente, însă procesul de centralizare a autorităţii şi de inoculare a ideii că păstrarea statului reprezenta o acţiune justă a fost încet şi dificil[30].

Deşi la prima vedere nu se înregistra o schimbare substanţială în calitatea nivelului de trai de după 1000, la sfârşitul secolului al XI-lea Europa Occidentală începuse să-şi revină de pe urma proiectului politico-religios carolingian. Pe măsură ce ameninţarea invaziilor din exterior s-a diminuat şi centrele populate fixe au evoluat, producţia agricolă a crescut, oraşele au înflorit, legăturile comerciale la distanţe mari au fost restabilite, iar populaţia continentului a cunoscut o traiectorie ascendentă care va continua până la dezastrul demografic provocat de Ciuma Neagră în secolul al XIV-lea. Fiecare dintre aceste etape a contribuit la formarea monarhiilor axate pe ideea de administrare centralizată, justiţie uniformă şi ortodoxie religioasă.

Tehnologia agrară mult îmbunătățită, ce includea morile de vânt, morile de apă, plugurile grele cu roți, potcoavele pentru cai au dus la apariția unor surplusuri agricole ce erau disponibile la vânzare în ariile urbane în plină dezvoltare. Cea mai semnificativă dezvoltare socială, culturală și politică după anul 1000 a avut loc în orașe, unde, pentru prima dată după căderea Imperiului Roman, și-a făcut apariția o clasă comercială puternică. Aceasta era interesată să sprijine întărirea autorității regale dacă astfel beneficia de o mai mare siguranță pe rutele comerciale la mare distanță. Dezvoltarea comercială a determinat la rândul ei și o intensificare a vieții intelectuale concentrată în jurul catedralelor și a universităților nou-formate. Bogăția tot mai mare a orașelor le oferea regilor oportunitatea unică de a construi o structură politică mai stabilă.

Căutând o sursă de venit permanentă care ar fi putut ajuta la reducerea exceselor nobilimii feudale, monarhii au început să fie interesați de o mai bună administrare a pământurilor, de colectarea de taxe și amenzi, precum și de negocierea unor acorduri cu elitele urbane locale, cărora li se acorda dreptul de a conduce marile orașe în schimbul unor dări anuale către Coroană. Comercianții au încercat să obțină dreptul de proprietate și liberă circulație a mărfurilor, de a încheia contracte comerciale, de a fi judecați de egalii lor într-un tribunal al orașului, iar monarhii au profitat de aceste drepturi conferite în schimbul sprijinului economic extrem de important pentru ei. Statutul monetar și militar mult îmbunătățit al Coroanei a făcut posibil ca astfel de aranjamente să le permită regilor să coopereze mai bine cu vasalii potențial rebeli care trebuiau să accepte programul de centralizare regală.

Anglia

Multe dintre aceste dezvoltări au avut loc inițial în ținuturile anglo-saxone. Exact în perioada în care regatul francez se afunda într-o mulțime de probleme de jurisdicție privată, regii de Wessex din sudul Angliei puneau bazele unei autorități centralizate ce avea să fie adoptată și

dezvoltată ulterior de către normanzi după invadarea regatului insular în 1066. Anglia de dinainte de măcelul vikingilor în secolul al IX-lea a fost marcată de trei monarhii concurente – Wessex în sud, Mercia în ţinuturile mijlocii şi Northumbria la nord. Însă atacurile daneze după anul 800 le-a eliminat pe toate cu excepţia autorităţii regilor saxoni din vest, şi chiar şi-aici, de-abia spre sfârşitul secolului regele Alfred de Wessex a reuşit să-i alunge pe invadatori. Propagandiştii saxoni au legat victoriile eroice asupra păgânilor de conducerea creştină, iar cuceririle teritoriale viitoare ale popoarelor anglo-saxone au fost prezentate în mod convenabil în termenii unei *reconquista* religioase împotriva normanzilor păgâni[31].

Începând cu anul 880, regatul Wessex şi-a extins influenţa şi în sudul Angliei, şi până la mijlocul secolului al X-lea nu numai demnitarii regali locali (conţii comitatului sau şerifii) au întărit ordinea internă, dar o reţea de curţi regale şi-a adjudecat disputele din regat, prevenind astfel sporirea conflictelor juridice private. Armata naţională (*fryd*) a stimulat stabilirea unui scop comun chiar şi la nivel local şi regii anglo-saxoni au câştigat sprijin pentru fiecare dintre aceste iniţiative în cadrul unei adunări generale cunoscută sub numele de *witan*[32]. În 973, regele Edgar, într-o ceremonie elaborată ţinută la Bath, un oraş cu o istorie veche ce data încă de pe vremea Imperiului Roman, a fost încoronat ca rege al întregului popor englez[33]. Până şi regele danez Canute, după ce a înfrânt în 1017 un monarh englez incompetent, a continuat să sprijine aparatul legal şi administrativ creat de Alfred şi succesorii săi imediaţi. Monarhia Angliei a fost ceea ce Jeremy Black numeşte o „regalitate administrativă" în care rădăcinile centralizării politice erau mult mai adânci decât în orice altă parte a continentului european.

Decât să abandoneze o bază bine definită, regii normanzi au preferat să-şi adauge propriul tip de relaţie suzeran-vasal la instituţiile deja existente. În mod deosebit, introducerea unui model unic de guvernare feudală seniorială în Anglia după 1066 i-a permis lui William Cuceritorul să evite, cu ajutorul vasalilor săi, unele dintre cele mai importante dificultăţi inerente instituţiei regale. După victoria asupra lui Harold, conte de Wessex, William a pretins conducerea Angliei întregi pe baza realizărilor militare şi a moştenirii. A expropriat averile anglo-saxone şi le-a

transformat în feude pe care le-a oferit vasalilor săi normanzi, dar vastele întinderi teritoriale au rămas în proprietatea autorității regale. În timp ce în marea majoritate a relațiilor feudale vasalilor regelui li se permitea să-și recruteze propriii aliați subordonați a căror dependență contractuală se îndrepta spre superiorul lor direct, monarhii normanzi insistau ca toți vasalii, indiferent de jurămintele de credință făcute față de suzeranii locali, să accepte faptul că în final erau responsabili numai față de regele Angliei. Războaiele private erau interzise și orice castel nou trebuia să primească în prealabil autorizație de construcție din partea Coroanei. Menținerea și extinderea instituțiilor de guvernare anglo-saxonă au facilitat răspândirea acestei viziuni a relației feudale în care obiectul loialității și fundamentul justiției erau reprezentate de rege și de diversele tribunale regale.

Curând după sosirea sa în Anglia, William I a inițiat un proiect de înregistrare a tuturor proprietăților într-un registru cadastral (*Domesday Book*), care i-a permis Coroanei să estimeze taxele și impozitele ce se cuveneau guvernării centrale. În timpul domniilor succesorilor lui William, curțile regale de justiție și departamentele statului precum vistieria (pentru finanțe) și cancelaria (pentru coordonarea afacerilor regale interne și externe) au devenit prezențe permanente ale birocrației centrale. Apariția ordonanțelor emise în numele regelui cu scopul de a iniția procedurile legale împreună cu adoptarea unor judecăți cu juați în care egalii celui judecat jucau un rol-cheie în hotărârea vinovăției sau a inocenței acestuia au determinat marea masă a populației să sprijine și mai mult instituția monarhiei.

În timpul lui Henric al II-lea (1154-1189), vechea formulă feudală a acordării de pământuri în schimbul serviciilor furnizate a fost înlocuită de o economie financiară în plină dezvoltare în care supușii regali au devenit agenți plătiți ai Coroanei. Henric a fost în special preocupat să extindă impactul justiției regale, nu numai pentru veniturile extrem de mari pe care era capabilă să le genereze prin vânzarea de ordonanțe și strângerea de amenzi, dar și pentru abilitatea ei de a cimenta loialitatea populației față de persoana regelui. În timpul domniei sale noțiunea de drept cutumiar, administrată de corpuri justițiare regale itinerante care întreprindeau periodic circuite prin întreaga țară a înlocuit amestecul de legi și obiceiuri locale și au instaurat un simț comun al identității regale.

În Franța construirea statului s-a bazat pe proprietățile regale din jurul Parisului și din Ile de France. Într-o țară cu dimensiuni mult mai mari decât ale Angliei, cu o diversitate mai bogată a obiceiurilor și tradițiilor locale, obiectivul centralizării regale s-a îndeplinit cu mult mai greu. Deși, teoretic, conducea peste marii prinți – ducii de Normandia și Burgundia, conții de Anjou, Chartes, Blois, Champagne și Flandra –, regele capeting Ludovic al VI-lea (1108-1137) și-a petrecut mare parte din lunga sa domnie încercând să reducă puterea independentă a vasalilor din regiunile adiacente, bucurându-se și de binecuvântarea clerului francez. Abatele Suger de St. Denis a servit în calitate de consilier pe lângă următorul rege, Ludovic al VII-lea (1137-80) și a susținut dorința regelui de a-i excomunica pe vasalii nesupuși, întărind astfel supremația monarhică[34]. Sprijinul Bisericii pentru programul regal a fost folosit de Ludovic în cea de-a doua cruciadă (1147-1149), iar regele, la rândul lui, l-a sprijinit pe papa Alexandru al III-lea în conflictul cu împăratul Frederic Barbarossa[35]. Când fiul său, Filip al II-lea August (1180-1223), a pornit în cruciada din 1190, fuseseră deja puse în funcțiune elementele de bază ale unui sistem de administrare regală peste districtele tot mai mari, un sistem care până în 1300 avea să supravegheze cel mai puternic și mai bogat stat monarhic din Europa de Vest.

Sub conducerea lui Filip August, acei *baillis* salariați care erau recrutați din nobilimea mai săracă aveau grijă de averea regelui, colectau taxe și amenzi prin intermediul curților locale de justiție create în numele regelui. Această activitate avea loc pe domeniul regal, oferindu-i regelui o sursă considerabilă de venituri separată de provinciile încă semiautonome conduse de vasali. Fiecare *bailli* răspundea în fața consiliului regelui și de trei ori pe an era trimis în Paris un raport despre activitatea lor[36]. Veniturile colectate de *baillis*, care în anumite privințe pot fi comparați cu reprezentanții curților de justiție itinerante din Anglia regelui Henric al II-lea, i-au ajutat pe Filip și pe succesorii săi să reducă independența marilor feudali. Când regele Ioan al Angliei a refuzat să accepte somațiile regale de a răspunde plângerilor făcute împotriva lui de

un alt vasal puternic, Filip a declarat feudele lui Ioan o parte integrantă a averii Coroanei franceze. Până în 1205, ducii de Normandia, Anjou şi Maine se aflau deja subjugaţi de Coroana franceză şi nu s-a înregistrat nici o acţiune colectivă din partea diverşilor conţi şi duci de a se ridica împotriva acestei tendinţe. Obiceiurile, legile şi instituţiile locale ale acestor teritorii au fost lăsate intacte de către rege, cu excepţia faptului că bărbaţii din Ile de France, toţi agenţi ai Coroanei, au preluat controlul instituţiilor-cheie. Astfel, sensibilităţile culturale particulare au fost în mare respectate, în timp ce demnitarii de vârf erau aleşi de monarh.

Demnitarii provinciali au mijlocit în permanenţă comunicarea între autorităţile locale şi agenţii Coroanei de la Paris, dar, în cele din urmă, soluţia s-a dovedit viabilă în ciuda caracterului divergent al tradiţiei feudale. Încercările ulterioare ale lui Ioan de a-şi recăpăta moşiile feudale din Franţa au condus la o serie de impuneri financiare fără precedent pentru marea majoritate a populaţiei engleze, ce au constituit fundaţia pentru *Magna Carta* din 1215. Regii Franţei n-au fost în stare să dezvolte un sistem de legi comune ca rivalii lor anglo-normanzi, şi în timp ce provinciile franceze au continuat să-şi menţină obiceiurile legale distincte, lipsa unei legislaţii sau tradiţii comune au inhibat tipul de rezistenţă colectivă îndreptat spre eforturile de centralizare ale Coroanei care au înflorit în Anglia şi au fost rezumate în *Magna Carta*[37].

Regele Filip August a fost urmat de fiul său Ludovic al VIII-lea (1223-1226), care, înainte de moartea sa, după numai trei ani de domnie, a aliat Coroana cu cruciada Bisericii împotriva ereticilor albigenzi din sudul Franţei. Eliminarea violentă a albigenzilor a însemnat extinderea autorităţii regale într-un teritoriu nou, dar moartea regelui a marcat în acelaşi timp şi începutul unei lungi perioade în care văduva lui Ludovic, Blanche de Castilia, a fost conducătorul real al regatului. Instituţiile regale ale guvernării au continuat să se dezvolte sub supravegherea acesteia, şi când Ludovic al IX-lea (1226-1270) a preluat controlul guvernării în 1240 au fost inaugurate noi reforme. În particular, grija lui Ludovic pentru justiţia imparţială în interiorul propriilor domenii a dus la formarea unui nou grup de inspectori regali (adesea dominicani sau franciscani), cunoscuţi sub numele de *enquêteurs*, a căror sarcină era să investigheze plângerile

locale împotriva *bailli*-lor și a altor demnitari regali. Canonizat ca sfânt de Biserică la sfârșitul secolului al XIII-lea, activitățile religioase ale lui Ludovic și sprijinul acordat Bisericii au pus adesea în umbră munca sa semnificativă ca administrator. Când a murit la vârsta de 44 de ani, teritoriul și bogățiile controlate de regele Franței nu aveau rival în Europa, iar imaginea Coroanei ca element principal al justiției și al idealismului religios a facilitat declinul regionalismului și al provincialismului, cel puțin printre cei care erau supuși opresiunilor și capriciilor elitelor[38].

La sfârșitul secolului al XIII-lea, guvernarea lui Filip al IV-lea (1285-1314) a accelerat dezvoltarea autorității regale, dar noul monarh a adus o notă diferită față de misiunea pioasă de creștinizare dusă de bunicul lui, Ludovic al IX-lea. Consiliul judiciar al regelui devenise un grup de judecători profesioniști cunoscuți sub numele de *Parlement*, și la Paris a fost creată o instituție centrală a finanțelor regale, *Chambre des Comptes*. Într-un număr din ce în ce mai mare de districte din regat un inspector regal sau un avocat de profesie susținea interesele regelui în toate litigiile locale. Poate și mai important, cei care dețineau aceste posturi studiaseră dreptul civil roman. Pregătiți în locuri precum Orléans și Montpellier, ei și-au abordat responsabilitățile dintr-o perspectivă laică, manifestând o înclinație puternică pentru aplicarea prerogativelor regale în întreaga țară.

Lege și monarhie

Etapele inițiale ale luptei de investitură avuseseră ca rezultat eșecul principalelor două ramuri ale societății creștine – Biserica și statul –, iar implicațiile pentru viitorul instituțiilor monarhice – și pentru libertatea umană – în Occident au fost uriașe[39]. Tensiunea era uneori intensificată, alteori ameliorată de faptul că ambele instituții foloseau serviciile aceluiași personal. Așa cum am văzut, funcționarii care serveau în cancelarii, vistierii și la curtea regelui erau adesea oameni ai Bisericii a căror prioritate era, cel puțin teoretic, Biserica universală de la Roma. Totuși, la sfârșitul secolului al XII-lea mulți dintre acești oameni ai Bisericii erau

educaţi în domeniile aflate în plină dezvoltare ale dreptului canonic şi/sau ale dreptului roman, iar impactul unei astfel de pregătiri legată de ideile cu privire la puterea legitimă a monarhilor s-a dovedit un factor de transformare atât pentru Biserică, cât şi pentru stat.

Înainte de revigorarea studiilor juridice în deceniile anterioare anului 1100, dreptul în tradiţia germanică se baza în principal pe o moştenire nescrisă, pe norme prescriptive care erau fixe şi eterne. Legile nescrise germanice şi obiceiurile feudale se concentrau pe natura contractuală a relaţiilor dintre rege şi supuşii săi, unde regele se presupunea că va apăra obiceiurile moştenite şi legile fiecărei comunităţi din jurisdicţia sa[40]. Deşi ocazional aceste legi aveau nevoie de ajustări, ele n-au necesitat niciodată schimbări fundamentale. Spre deosebire de reformatorii gregorieni din sânul Bisericii, susţinătorii împăratului Henric al IV-lea, de pildă, apelau la obiceiuri pentru a apăra practici precum investitura şi-şi dădeau silinţa să-şi impună „inovaţia" în faţa papalităţii pentru programul lor de reformare[41].

Dar când monarhia a ajuns să fie legată de restaurarea ordinii şi a justiţiei în ţinuturile rurale feudale şi anarhice şi pe măsură ce regalitatea a fost tot mai mult asociată cu administrarea noţiunilor de justiţie aşa cum fuseseră ele definite de Biserică, un număr tot mai mare de oameni de rând şi de clerici au început să-şi manifeste interesul pentru educaţie, atât în domeniul jurisprudenţei, aşa cum era ea reprezentată în *Corpus Iuris Civilis* al lui Iustinian, dar şi în legea Bisericii aşa cum fusese ea asamblată de Graţian în 1140 şi inclusă în *Acordul Canoanelor Discordante*, cunoscut şi sub numele popular de *Decretum Gratiani*. Limbajul celor pregătiţi în dreptul civil (*ius commune*), juriştii care au studiat sistemul legal roman antic şi codificat de împăratul Iustinian în secolul al VI-lea, a oferit un ingredient-cheie pentru discursul şi practica politică de după anul 1000, un ingredient ce simpatiza cu idealul monarhiei puternice şi mai ales cu dreptul regelui de a emite noi legi prin intermediul promulgării regale. Accentuând mai degrabă principiile universale decât particularităţile şi tradiţiile locale ale dreptului germanic, alături de valoarea unei guvernări centrale solide cu puteri legislative în numele binelui comun, facultăţile de drept de la începutul secolului al XI-lea din

Bologna şi mai târziu universităţile din nord promovau această imagine atotcuprinzătoare a autorităţii de guvernare[42].

Jurisprudenţa clasică avea tendinţa de a scoate în evidenţă originile divine ale regalităţii şi natura sacră a instituţiei imperiale. Textele care păreau să plaseze voinţa suveranului la un nivel superior consimţământului general al comunităţii politice au sprijinit în mod deosebit programul de centralizare a monarhiei de-a lungul Evului Mediu. În principiu, dreptul roman a reintrodus în Europa de Vest ideea de stat şi de guvernare monarhică ce implica întregul regat. Magnaţii feudali, a căror autoritate nu venea nici de la Dumnezeu, nici de la popor, nu mai erau acceptaţi ca agenţi legitimi de emitere a legilor. Chiar şi în Anglia, unde influenţa dreptului roman a fost minimă, eforturile de sistematizare a legilor s-au intensificat şi regii normanzi ai secolului al XII-lea, precum Henric al II-lea, au muncit din greu să elimine varietatea de jurisdicţii feudale arhaice, înlocuindu-le cu o lege comună aşa cum era ea pusă în practică la curţile regale.

Legea canonică, pe de altă parte, oferea mai multe variante de acţiune prerogativelor monarhice. Interesul oficial pentru statutul Bisericii fusese sporit de dezbaterea pe subiectul investiturii, dar, deşi colecţiile variate de legi ecleziastice s-au extins până în anul 1100, nu exista nici un cod uniform disponibil pentru administratori, al căror interes primar era acela de a forma o practică doctrinară catolică şi o structură organizatorică consistentă în toată Europa. Graţian şi-a propus obiectivul extrem de ambiţios de a sorta nenumăratele decrete papale ce se suprapuneau (iar uneori erau chiar contradictorii) şi decizii ale conciliilor luate în cei o mie de ani ai existenţei Bisericii. Ţelul lui era să ofere Bisericii Romane o structură solidă a jurisprudenţei din domeniul afacerilor Bisericii la fel cum era dreptul roman pentru problemele civile. Cărturarii care au mers pe urmele lui Graţian, cunoscuţi sub numele de decretişti sau canonişti, s-au ocupat adesea de conceptele confuze ale canonului, dar şi ale tradiţiilor dreptului comun şi roman. Ei au sprijinit cu toată puterea pretenţiile papalităţii la autoritate supremă peste regatul pământesc creştin şi în cele din urmă Sfântul Scaun a devenit curtea de apel final pentru disputele din sânul Bisericii ce se intensificau în jurul a

nenumărate aspecte, printre care şi contractele de căsătorie, testamentele, legămintele şi jurămintele, ajutorarea celor săraci, suprimarea ereziei şi punerea în practică a contractelor de toate tipurile. La sfârşitul secolului al XII-lea, un număr mare de infracţiuni ce implicau funcţionari şi clerici erau înaintate autorităţii papale pentru judecare.

Însă aceiaşi avocaţi canonici care sprijiniseră autoritatea universalistă a papei au adus în discuţie şi o altă viziune a politicii Bisericii care punea accent pe un tip de guvernare a comunităţii în care supremaţia papală trebuia să fie recunoscută de liderii monarhici întruniţi într-un conciliu general. *Decretum*-ul lui Graţian menţionase câteva cazuri ale unor papi despre care se afirma că păcătuiseră, şi posibilitatea ca întreaga Biserică să fie subminată de acţiunile unei singure persoane era extrem de îngrijorătoare pentru jurişti. La sfârşitul secolului al XII-lea existau decretişti care susţineau că un papă eretic poate fi disciplinat şi chiar îndepărtat de conciliul general, mai ales când era vorba despre aspecte importante ale credinţei[43]. Pentru a preveni astfel de dezastre, papa era obligat să-şi exercite autoritatea plenară în cadrul Bisericii ca un tot unitar, *status ecclesiae*. Avea dreptul să creeze legi, dar în calitate de cap al comunităţii creştine el nu putea schimba structura organizatorică a Bisericii şi nici nu putea modifica doctrinele ce fuseseră stabilite de-a lungul perioadei apostolice[44]. Astfel, implicaţiile absolutiste erau echilibrate de un model puternic al Bisericii, o congregaţie a credinţei, care înflorea cel mai bine între limitele unui larg consens de guvernare.

Impactul juriştilor canonici în acest domeniu nu a fost restricţionat de Sfântul Scaun şi munca lor ulterioară a inclus noţiuni ale monarhiei parlamentare în care expresia cea mai înaltă a conducerii laice era reprezentată de regele ales de parlament. Angajamentul faţă de comunitate şi principiul consimţământului erau elemente-cheie pentru o guvernare stabilă şi eficientă, şi nu numai pentru tratatele educaţionale ale juriştilor canonici. De fapt, în anul 1000, în Europa de Vest funcţionau cu succes o serie variată de corporaţii ce se guvernau singure. De la catedralele care-şi alegeau singure episcopul, până la călugării care-şi alegeau abatele sau membrii breslelor ce se ocupau singuri de afacerile profesionale, principiul consimţământului devenise o parte a texturii intelectuale a

vieţii de zi cu zi în Europa Occidentală. Universităţile, oraşele şi confreriile religioase erau de asemenea angajate într-o formă de guvernare care nu accepta premisa conducerii teocratice. Membrii lor îşi alegeau propriii demnitari, îşi reglementau propriile afaceri interne fără intervenţii externe şi repectau egalitatea tuturor celor care deţineau un loc în organizaţia lor. Regula intereselor pentru bunul comun era instinctiv legată de justiţie în mintea juriştilor şi totodată a oamenilor Bisericii, iar monarhii care ignorau acest principiu nu se bucurau deloc de sprijin.

Monarhiile centralizatoare, Bisericile naţionale şi consimţământul

De-a lungul Evului Mediu timpuriu, Biserica şi regatul erau considerate două părţi constitutive ale unei societăţi mai mari, corpul mistic al lui Hristos sau comunitatea creştină. Puţini oameni înaintea anului 1000 ar fi făcut o distincţie între Biserică şi stat aşa cum se întâmplă în Occidentul modern. Dar în cursul secolului al XI-lea au început să apară o serie de „state legale", regate a căror funcţie principală era crearea şi punerea în practică a unei domnii a legii unică pentru toţi supuşii şi care să respecte viziunea Bisericii în ceea ce priveşte comportamentul creştin. Unul dintre efectele luptei pentru investitură între împărat şi papă la sfârşitul acelui secol se dovedise a fi sublinierea îndatoririlor monarhului cu privire la punerea în practică a legilor. Poate că reformele gregoriene întăriseră simţul Bisericii de autonomie instituţională faţă de conducătorul laic, dar, aşa cum am observat mai înainte, Biserica nu deţinea nici un mecanism coercitiv prin care să impună ortodoxia unei populaţii numeroase. O dată ce limitele prozelitismului fuseseră atinse, papalitatea se vedea nevoită să-şi îndrepte atenţia spre conducătorul laic pentru a primi sprijin în munca de aducere a celor păcătoşi pe calea cea dreaptă.

Venise vremea achitării unui preţ semnificativ de către Biserică pentru munca de menţinere a ortodoxiei romano-catolice cu ajutorul regilor. Până la sfârşitul secolului al XII-lea monarhii Angliei şi ai Franţei îşi asumaseră dreptul de disciplinare a clerului din teritoriile lor şi de a taxa

Biserica pentru satisfacerea intereselor laice ale regatului. Papalitatea a rezistat instinctiv acestei inovaţii, dar în cele din urmă a consimţit că membrii Bisericii trebuie să împartă averea cu magistratul al cărui control asupra resurselor de coerciţie era vital pentru apărarea credinţei. A fost o perioadă de tranziţie extrem de importantă, în care prerogativele Bisericii universale se găseau pe punctul de a fi compromise de cerinţele financiare ale statului teritorial. În acest context se înregistrează dezvoltarea primelor departamente permanente şi impersonale de guvernare laică a căror jurisdicţie depăşea multitudinea de practici provinciale şi baroniale ale epocii feudale. Mai întâi în Anglia, apoi în Franţa şi mai târziu în regatele spaniole, monarhii au angajat din ce în ce mai mulţi funcţionari şi clerici a căror pregătire în dreptul canonic şi cel roman impunea un nou simţ al ordinii şi sistematizării în interiorul rutinei guvernamentale. În particular, curţile regale de justiţie, departamentul finanţelor şi trezoreria, instituţiile administraţiei sau cancelariile au început să preia controlul operaţiunilor de zi cu zi ale curţii regale.

În Anglia secolului al XII-lea, de exemplu, instituţia Trezoreriei era responsabilă atât pentru colectarea veniturilor provenite din diverse surse – printre care se număra şi Biserica – cât şi pentru controlarea conturilor demnitarilor regali care serveau Coroana în întreaga ţară. În termenii justiţiei regale, curtea regelui se ocupa de judecarea disputelor dintre cei puternici, în timp ce curţile anexe fuseseră întemeiate pentru a duce justiţia regală în fiecare district. Până în 1250 aceste curţi incluseseră comunitatea locală în sistemul judiciar prin crearea unor jurii de anchetă şi judecată. Treptat, a luat fiinţă un cumul de precedente pe baza cărora judecătorii puteau aplica reguli şi standarde uniforme în cadrul curţii. Astfel, oamenii care de generaţii căutaseră dreptatea la tribunalele baroniale, locale sau ecleziastice se puteau întoarce spre Coroană ca arbitru imparţial al conflictelor locale.

Regele Henric al II-lea (1139-1189, domneşte între 1154-1189) a încercat chiar să unească autonomia tradiţională a curţilor Bisericii, aducându-i pe toţi cei religioşi sub jurisdicţia unei legi comune. În particular, dreptul clerului de a fi judecat în tribunalele ecleziastice pentru actele criminale şi de a face apel la curia romană a fost disputat de

Coroană. Thomas Becket, arhiepiscopul de Canterbury, ales cu mare atenţie de Henric, a rezistat eroic împotriva restricţionărilor la care era supusă autonomia Bisericii. Asasinarea lui Becket în 1172 de agenţii Coroanei au încetinit considerabil eforturile lui Henric, dar până la sfârşitul domniei sale în 1189 regele a reuşit să mai diminueze din autoritatea supremă a curţilor ecleziastice. Din punctul de vedere al Coroanei, dezvoltarea unui sistem judiciar uniform nu numai că asigura pacea şi siguranţa regatului, dar servea şi ca sursă-cheie de venit regal. Profiturile din amenzi şi cumpărarea de ordonanţe (asigurate de cancelarie şi necesare pentru a iniţia acţiune legală în disputele locale asupra pământurilor) au promovat imaginea regelui ca sursă de unitate şi prosperitate[45]. Henric a creat o structură administrativă atât de eficientă încât aceasta a funcţionat şi de-a lungul domniei fiului său cel mai mare, Richard Inimă de Leu (1157-1189, domneşte între 1189-1199).

În centrul consolidării acestor regate reglementate de legi a stat sistemul de taxare. La modul ideal, monarhul medieval trebuia „să-şi asigure singur existenţa" sau să se ocupe de afacerile regatului pe baza veniturilor obţinute din proprietăţile sale şi a prerogativelor sale feudale tradiţionale. Într-un astfel de context, monarhii care au încercat să obţină bani de la supuşii lor fără consimţământul acestora, sau pentru scopuri total diferite de priorităţile elitelor locale, au sfârşit prin a se confrunta cu o rezistenţă solidă. Ieşind din masa feudală compactă în care performanţa vasalului în cazul anumitor servicii era oferită în schimbul protecţiei regale şi a folosirii pământurilor, regii nu puteau uzurpa arbitrar drepturile de proprietate ale supuşilor lor de vârf fără consecinţe serioase. Adesea, în contextul feudal, regele îşi chema vasalii fideli pentru a le solicita sfatul şi ajutorul. Aceste întâlniri nepretenţioase, numite alternativ *colloquia, concilia, conventus, curiae* sau *tractatus*, aveau diverse obiective: financiare, militare, economice sau administrative. Ele s-au transformat mai târziu în adunări mai mari şi mai bine structurate, solicitate de monarh[46].

Adunări reprezentative formale au apărut în marea majoritate a ţărilor europene – Spania, Ungaria, Anglia, Franţa, ţările scandinave, diverse principate germanice – de-a lungul secolelor al XIII-lea şi al XIV-lea

datorită anumitor motive înrudite, dar elementul-cheie implica nevoia monarhilor de a avea acces la surse de bogăţie care nu se aflau sub controlul lor direct ca suzerani feudali. După anul 1000, costul obiectivelor militare a crescut din ce în ce mai mult în întreaga Europă. Acest fenomen a fost evident mai ales în timpul războaielor din secolele al XIII-lea şi al XIV-lea dintre Anglia şi Franţa, când monarhii de ambele părţi au fost presaţi să găsească surse suplimentare de venit.

Cuvântul *parliamentum* a început să fie folosit pentru prima dată în secolul al XIII-lea şi era aplicat întrunirilor consiliului feudal. Structura socială şi economică a regatelor europene a fost ceva unic în comparaţie cu celelalte civilizaţii majore ale lumii, unde nu s-a dezvoltat nimic similar cu parlamentele europene. Dacă facem o comparaţie, numai în Europa puterea şi averea s-au distribuit într-un mod aproape difuz. Structura de bază a parlamentelor medievale, ce includeau reprezentanţi ai clerului, nobilimii şi oameni obişnuiţi din oraşe, a fost extrem de importantă pentru distribuirea veniturilor şi a pământului[47]. În acest context, consiliul regal al regelui englez, de exemplu, compus iniţial din oameni ai Bisericii şi aristocraţi importanţi, s-a extins de-a lungul secolului al XIII-lea, primind ca membri şi noile elite ale centrelor urbane cu scopul de a le câştiga consimţământul în ceea ce priveşte impozitele speciale.

O altă influenţă-cheie pentru înflorirea parlamentelor laice a constat în impactul serios asupra practicilor din cadrul Bisericii Romane. Se presupunea că episcopii îşi reprezintă diocezele ori de câte ori erau chemaţi să participe la consiliile provinciale, iar juriştii canonici ai secolului al XII-lea au accentuat această practică şi în lucrările lor teoretice, mai ales când aveau de-a face cu litigii legate de mănăstiri şi catedrale. În astfel de cazuri reprezentanţii organizaţiilor principale trebuiau să pledeze în faţa curţii în numele acelor organizaţii. Limbajul jurisprudenţei romane, mediată de legea canonică, a fost de asemenea folosit de susţinătorii guvernării parlamentare. Maxima „Ceea ce îi afectează pe toţi trebuie aprobat de toţi", deşi iniţial formulată cu privire la legea privată ce reglementa tutela, a devenit în opinia lui Anthony Black „justificarea cea mai obişnuită pentru parlamente şi a fost folosită atât de regi, cât şi de reprezentanţii legii pentru a exprima atât datoria cât şi dreptul la

consultare"[48]. În perioade de criză, când securitatea regatului era ameninţată, când acţiunea militară era iminentă sau când apărea un conflict cu Biserica universală, regii se simţeau adesea constrânşi să stabilească o relaţie solidă cu cei mai puternici supuşi ai lor ce urmau să-şi aducă o contribuţie substanţială la rezolvarea problemei respective.

Parlamentele Europei medievale erau instituţii electorale reprezentative. În fiecare dintre ele un număr mic de persoane reprezentau circumscripţiile electorale largi din care făceau parte şi se angajau să îşi determine membrii să accepte orice înţelegere politică pe care o încheiau cu Coroana. Întotdeauna a fost responsabilitatea monarhului să convoace şi să dizolve aceste adunări, şi din acest punct de vedere important, parlamentele au rămas nişte creaţii ale Coroanei de-a lungul întregii perioade medievale. Însă nimeni nu poate contesta faptul că ele au fost adevărate suplimente puternice ale autorităţii regale. Monarhia engleză, de exemplu, şi-a descoperit cele mai mari forţe atunci când politica guvernării a fost acceptată şi de un consiliu regal. În epoca anglo-saxonă acesta a fost aşa-numitul *witanagemot*, iar după 1066 *curia regis* normandă. Compoziţia exactă a unor astfel de grupări era determinată de Coroană şi, în ciuda faptului că deciziile regelui nu erau niciodată supuse unui veto din punct de vedere formal şi instituţional, aprobarea nobililor de frunte a constituit întotdeauna cheia unei politici regale de succes în întreaga ţară. În vremuri de pace, regele era în mod normal sfătuit de un mic consiliu alcătuit în mare parte din demnitarii de la curte, dar în situaţii de urgenţă, cei mai importanţi nobili ai ţării erau convocaţi să ia parte la un mare consiliu, ce avea de obicei loc la Westminster. Până în secolul al XIII-lea bogăţia tot mai mare a zonelor urbane a dus la integrarea orăşenilor în acest consiliu lărgit, mai ales în cazul în care Coroana cerea noi impozite extraordinare. Consimţământul orăşenilor înstăriţi reflecta abilitatea lor deosebită de a-i oferi regelui fondurile necesare pentru o politică militară de expansiune şi pe continent.

În timpul domniei lui Edward I (1237-1307, domneşte între 1272-1307), aceste consilii sau parlamente cuprindeau cavaleri ai comitatelor şi un număr tot mai mare de orăşeni. Regele participa regulat la întâlnirile lor, experimentând diverse combinaţii între nobili, clerici şi oameni

obişnuiţi, cu scopul final de a mai lărgi baierile pungilor celor mai înstăriţi locuitori ai Angliei. Agresiunile militare sângeroase ale lui Edward împotriva Ţării Galilor şi a Scoţiei, alături de nevoia de a ocupa definitiv şi pământurile Irlandei necesitau frecvent colectarea de taxe speciale. În secolul al XIV-lea, nobilii şi oamenii obişnuiţi au început să se întâlnească în adunări separate, dând naştere unei diviziuni formale: Camera Comunelor şi Camera Lorzilor. Iniţiativa parlamentară a rămas însă a regelui, dar membrii Camerei Comunelor nu se consultau cu acesta, aşa cum făceau episcopii şi nobilii, pe probleme financiare sau de stat. Totuşi, apariţia reprezentanţilor unei noi clase sociale a avut implicaţii uriaşe pentru viitorul autorităţii regale[49].

De-a lungul secolului al XIII-lea, în Anglia a avut loc o transformare profundă în ceea ce priveşte loialitatea personală. În timpul revoltelor aristocratice împotriva regelui Ioan în 1214, împotriva incapabilului său fiu, Henric al III-lea, în 1258 şi a lui Edward I în 1297, nobilii au căutat să menţină inovaţiile administrative, legislative şi juridice ale secolului anterior şi în nici un caz să le distrugă. Regii erau cei care trebuiau să respecte voinţa supuşilor lor de a păstra cadrul administrativ şi constituţional. Politica regală, egoistă şi lipsită de înţelepciune, care nu respecta proiectul centralizator, a motivat elita aristocratică să acţioneze în apărarea unui regat ideal. Loialitatea faţă de ideea unui stat impersonal, faţă de lege şi guvernarea consultativă a devenit treptat parte integrantă a sistemului monarhic al regatului insular[50]. Această reorientare gradată a loialităţii nobililor s-a dovedit a fi esenţială pentru naşterea unui stat modern competent.

Din nefericire pentru regii Franţei, eforturile lor de consolidare au întâmpinat dificultăţi mult mai serioase, din cauza unei tradiţii de neclintit a autonomiei provinciale. Războaiele lui Filip al IV-lea cu Anglia (1204-1303) şi cu Flandra (1297-1314) au provocat un declin financiar grav regatului care nu s-a putut descurca doar cu resursele regale obişnuite. Căutând să obţină venituri suplimentare de la supuşii săi, Filip i-a chemat la un loc pe reprezentanţii clerului, ai nobilimii provinciale, precum şi ai marilor oraşe comerciale. În cadrul acestei Adunări Generale a Stărilor miniştrii au explicat natura politicii regale în speranţa de a

dobândi un sprijin serios. Deşi Adunarea Generală nu fixa cuantumul taxelor în maniera Parlamentului englez, sprijinul acestei organizaţii reprezenta pentru Coroană cheia succesului în procesul de negociere cu provinciile în ceea ce priveşte suma de bani necesară regelui. Şi chiar dacă instituţia nu formula un set de limite teoretice ale prerogativei regale, atunci când se întrunea transmitea ideea unui interes comun în jurul programului regal. Ulterior, rezistenţa faţă de autoritatea Coroanei în Franţa avea să vină din partea provinciilor şi nu din partea unui organism naţional coordonat, ca în Anglia.

Abilitatea monarhiei de a primi sprijinul elitelor puternice se poate observa cel mai bine din disputa cu papalitatea referitoare la pretenţia regelui de a cere taxe de la cler pentru apărarea regatului. De fapt, lupta dintre Biserică şi regat a oferit ocazia pentru prima întrunire a Adunării Generale a Stărilor din Franţa în anul 1303. Pentru a contracara puterea papei, regele Filip al IV-lea a simţit nevoia să meargă dincolo de obţinerea sprijinului din partea vasalilor săi feudali, şi în schimb a chemat la un loc reprezentanţii Bisericii, ai nobilimii şi ai oraşelor, în efortul de a forma un front naţional împotriva papalităţii. Faptul că nu a existat nici un fel de sprijin în favoarea papei în 1302 indică forţa conştiinţei naţionale ecleziastice la începutul secolului al XIV-lea. Loialitatea faţă de suveranul laic în defavoarea pretenţiilor universaliste ale Bisericii devenise o realitate în politica Evului Mediu târziu, mulţumită în primul rând rolului acestui nou instrument de consultare guvernamentală [51].

Sfârşitul monarhiei papale

Tendinţa medievală târzie din Occident de depărtare de creştinism şi de acceptare a regatelor suverane a fost accelerată după 1300 de două procese paralele: dezvoltarea misticismului religios şi disputele din interiorul instituţiei papale. Misticii creştini intenţionau să minimalizeze rolul clerului şi puterea ritualurilor în calitate de canale ale graţiei divine în favoarea unei experienţe personale imediate de uniune cu Dumnezeu. Doi mistici dominicani importanţi şi extrem de influenţi ai secolului al

XIV-lea, Meister Eckhart (m. 1327) şi Caterina de Siena (m. 1380), au subliniat valoarea contactului personal cu divinitatea fără intervenţia intermediară a clerului hirotonisit. Începând cu cel de-al treilea sfert al secolului al XIV-lea, după dezastrul epidemiologic al Ciumei Negre, o nouă organizaţie laică numită „Frăţia Vieţii Comune" a preluat ideile franciscanilor timpurii şi s-a angajat în opere de caritate şi educare. Fără să depună jurăminte pe viaţă, aceste persoane au constituit un exemplu puternic de acţiune creştină, deşi nu erau ghidaţi de supravegherea administrativă a birocraţiei clericale de la Roma[52].

Atât Martin Luther, cât şi Erasm şi-au primit educaţia de bază în şcolile întemeiate de Frăţie. În perioada în care s-a născut Luther, una dintre cele mai importante opere ale misticismului creştin, *Imitaţia lui Hristos* a lui Thomas a Kempis, cuprindea spiritul religiei personale ce începea să înflorească. Pioşenia interioară şi adoraţia personală înlocuiau ritualurile şi serviciile religioase susţinute de preoţii superiori. Distanţarea de autoritatea papală exprimată de John Wyclif (m. 1384) în Anglia şi Jan Hus (m. 1415) în ţinuturile cehe, anticipând practic mişcarea radicală a lui Luther de la începutul secolului al XVI-lea, a găsit un teren fertil în cultura europeană, unde individualismul creştin intra în conflict cu idealul Bisericii ca organizaţie principală şi coordonatoare.

Spiritualitatea intensă a misticismului medieval târziu contrasta puternic cu dezastrele politice cu care s-a confruntat papalitatea de-a lungul secolelor al XIII-lea şi al XIV-lea. Mutarea instituţiei papale la Avignon (1309-1377) şi, ulterior, „Marea Schismă" (1377-1415) au exacerbat prăpastia dintre regii Franţei şi ai Angliei. Deja implicată în destabilizatorul Război de 100 de Ani, Anglia şi aliaţii săi îi sprijineau pe papii de la Roma, în timp ce Franţa îi susţinea pe clericii de la Avignon, care pretindeau că sunt liderii spirituali universali. La sfârşitul secolului al XV-lea, după eşecul mişcării progresiste de a redefini relaţia dintre papă şi conciliul general, nobilii italieni care au monopolizat instituţia papală s-au implicat puternic în certurile politice ale oraşelor-state italiene. Lăsându-i pe monarhii din nord să influenţeze numirea liderilor religioşi din respectivele regate, papii Borgia au abandonat pretenţiile papale vechi de secole de a deţine autoritate totală peste o împărăţie creştină unită. În

schimb, ei s-au mulţumit cu implicarea în politica regională, trăind în acelaşi timp o viaţă scandaloasă şi luxoasă. Chiar înainte de epoca Reformei, papalitatea pierduse mult din imaginea sa de organizaţie omogenă ce conducea o comunitate creştină transnaţională, Roma fiind marginalizată de noile centre de putere politică din nordul Alpilor. Istoria desfăşurată conform unui mesaj providenţial, în care Biserica conducea Europa Occidentală către A Doua Venire a lui Iisus iar politica era îmbibată cu semnificaţii religioase, încetase să mai existe şi noile generaţii de monarhi nu se mai ghidau după o astfel de ideologie[53].

În acest vid de putere din secolul al XV-lea, în care scopurile pur umane începeau să le înlocuiască pe cele eterne, şi-au făcut simţită prezenţa prinţii noilor state suverane. În 1302, dominicanul francez Jean de Paris s-a ridicat în apărarea monarhiei suverane, insistând că „puterea regală a existat şi a fost exercitată înainte de cea papală, iar în Franţa au existat regi înainte să apară primii creştini". În mod similar, în 1324, Marsilio da Padova a susţinut în lucrarea sa *Defensor Pacis* că statul secular ar trebui să se bucure de autoritate completă asupra tuturor supuşilor săi, fie ei oameni simpli sau clerici, fără să fie stingherit de pretenţiile Bisericii internaţionale. Creştinii trebuiau să rămână uniţi întru credinţă, dar să se supună suveranilor lor laici, a căror sarcină era văzută pentru prima dată ca ceva esenţial, separat de obiectivele urmărite de cler[54].

Acest sfat se pare că a fost ascultat, cel puţin la nivelul nobilimii, în timpul conflictului de un secol dintre Franţa regilor de Valois şi Anglia. În cele din urmă, Războiul de 100 de Ani a întărit mişcarea ce susţinea suveranitatea seculară, când pretenţiile englezilor feudali la teritoriile – şi la coroana – Franţei au fost definitiv respinse până în 1453. Frustraţi din cauza acestei înfrângeri, nobilii englezi au continuat să-şi exercite obiceiurile belicoase şi acasă, pornind un război civil fratricid ce a durat 30 de ani, al cărui scop final era să elimine cei mai puternici pretendenţi la tron (1455-1485). În Peninsula Iberică, centralizarea politică sub conducere monarhică a fost obţinută de-abia la sfârşitul secolului al XV-lea. Cele trei regate creştine, Portugalia, Castilia şi Aragónul, s-au luptat atât cu regatul musulman al Granadei, cât şi cu propria lor nobilime turbulentă timp de

aproape două secole. În Aragón, monarhul făcuse o serie de concesii importante unor adunări politice regionale cunoscute sub denumirea de *Cortes*, iar în Castilia, intransigența cronică a nobilimii a împiedicat în permanență împlinirea dorinței regale de a deține o putere mai mare.

De-abia în 1469, o dată cu căsătoria dintre Ferdinand de Aragón cu Isabela de Castilia, cele două regate mari și-au unit forțele și au demarat procesul de creare a unei administrații centrale. Această muncă de centralizare a fost dusă mai departe de succesul *Reconquistei* împotriva musulmanilor și de încorporarea regatului Granadei în cel al Spaniei în anul 1492. Sprijinul regal pentru expedițiile peste Ocean a constituit o trăsătură definitorie pentru regatele Portugaliei și Spaniei, așa cum a fost și adoptarea instituției oficiale a Inchiziției, care trebuia să asigure practicarea credinței religioase în perioada tulbure a Reformei. În timp ce regatele Franței și Angliei, împreună cu Sfântul Imperiu Roman, au fost sfâșiate de mari tulburări religioase de-a lungul secolului al XVI-lea, monarhii spanioli au domnit peste un regat unit din punct de vedere religios, căruia i-au alăturat un imperiu american de dimensiuni unice[55]. Scena era pregătită pentru începutul dominării globale.

V

Monarhia şi hegemonia europeană, 1500-1914

Având în vedere profilul comunităţii globale la începutul secolului XXI, este greu să nu recunoaştem că una dintre cele mai importante teme ale istoriei umanităţii în ultimii 500 de ani a fost ridicarea Occidentului la *statutul* de civilizaţie dominantă. De la contururile culturii politice până la dezvoltarea economică, de la standardele drepturilor omului până la modelele de pluralism religios, de la definiţia progresului până la concepţiile populare despre confortul material, valorile Occidentului au influenţat guvernele şi popoarele din întreaga lume.

Anul 1500 marchează un punct de pornire reprezentativ pentru epoca expediţiilor europene peste ocean şi pentru un interes sporit faţă de comerţ şi teritoriile ocupate, determinat în mod paradoxal de înapoierea şi subdezvoltarea Europei. Divizată politic şi religios, cu o economie predominant agrară şi săracă, producând doar câteva produse finite şi materii prime, insuficiente pentru a atrage atenţia potenţialilor negustori din alte colţuri de lume, Europa anului 1500 era un candidat aproape inexistent la statutul de putere globală[1]. Înainte de această dată, marea majoritate a civilizaţiilor importante ale lumii, deşi nu erau complet izolate de vecinii lor, îşi dezvoltaseră propriile lor structuri culturale, economice şi politice într-un fel de separare regională profundă. Este adevărat că în primii ani ai dezvoltării umane existaseră nenumărate contacte între popoarele Europei Occidentale, Orientului Mijlociu, Asiei, Asiei de Sud şi Africii de Nord, dar, în general, aceste intersectări fuseseră limitate ca număr şi durată. Pe ansamblu se schimbau idei şi tehnici specializate de supunere a mediului înconjurător, dar mai degrabă dinspre est spre vest,

traversând ţinuturile eurasiatice, dar chiar şi din acest punct de vedere, legăturile comerciale şi culturale au fost neregulate şi adesea dependente de bogăţia variabilă a imperiilor.

Civilizaţiile majore – Imperiul Otoman, India Mogulilor, Persia Safavizilor şi în mod special China Ming – se bucurau de avantaje semnificative asupra Occidentului, unul dintre ele fiind clima. Europa Occidentală, fiind poziţionată mai la nord, era cel mai friguros teritoriu, iar populaţia ei, ce totaliza circa 80 de milioane de locuitori, era modestă în comparaţie cu cea a Chinei sau a Indiei. Turcii otomani şi perşii se bucurau şi ei de anotimpuri favorabile culturilor şi controlau mare parte din comerţul cu bunuri preţioase destinate Europei. În plus, în anul 1500, Europa era încă descurajată de pierderea oraşului Constantinopol în faţa turcilor. O dată cu declinul Bizanţului în 1453, monarhii habsburgici ai Sfântului Imperiu Roman s-au chinuit să încropească un zid de apărare împotriva sultanatului musulman expansionist ce-şi avea baza în Istanbul, într-o încercare disperată de rezistenţă, care probabil i-a împiedicat pe spanioli şi pe Habsburgii austrieci să-şi clădească peste toată Europa o dominaţie similară cu cea a împăraţilor Ming în China şi a Mogulilor în India. Până în cel de-al doilea deceniu al secolului al XVI-lea otomanii îşi însuşiseră Balcanii şi se apropiau de Viena şi Budapesta. Cu 14 milioane de locuitori, ameninţaţi de absolutistul Soliman (domneşte între 1520-1566), Europa de Est părea pe punctul de a fi cucerită de musulmani, aşa cum nord-vestul Indiei sucombase sub atacurile lui Babur. În nici un moment al acestui secol extrem de important, europenii nu au fost în stare să se unească pentru a lupta împotriva armatelor de ieniceri ale lui Soliman, fapt care spune multe despre divizarea creştinătăţii occidentale.

În ciuda dezavantajelor considerabile, în următorii 500 de ani aproape toate popoarele non-occidentale aveau să se simtă totuşi obligate să răspundă agresivităţii dinamice a europenilor. O dată cu începerea expediţiilor peste ocean la sfârşitul secolului al XV-lea, legăturile dintre popoarele din jurul lumii au devenit mai frecvente şi mai substanţiale. Mai întâi coasta de vest a Africii, apoi cele două Americi şi India şi, în cele din urmă, China, Japonia şi Asia – toate au fost atrase în reţelele

comerciale tot mai înfloritoare ale Europei. Începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea și până în zilele noastre, marile oceane ale lumii au servit ca rute ale schimbului de mărfuri, facilitând exportul tehnicilor, ideilor și valorilor europene, cu un impact puternic asupra culturilor globale.

Cum se explică ridicarea Europei

Este mai mult decât semnificativ faptul că abilitatea dinamică a Occidentului de a se transforma rapid, devenind ceva mai mult decât un avanpost periferic într-o lume dominată de state non-occidentale și un inițiator al schimbărilor și al progresului tehnologic, s-a manifestat în interiorul unor sisteme politice care au rămas monarhice ca structură până după Primul Război Mondial. Ce ajustări a suferit percepția instituției regale astfel încât să permită o asemenea dezvoltare? Cum a reușit un sistem politic formulat inițial pentru a răspunde problemelor unor societăți agrariene să conducă Europa în epoca industriei și a democrației politice? Cum a reușit un mediu economic competitiv, întreprinzător și expansionist să-și asigure sprijinul unei instituții a cărei dezvoltare se baza pe suportul oferit de cei ce dominau pământurile și piața muncii? Și dacă inovația și stabilirea unor precedente au întărit poziția Occidentului în comparație cu alte mari civilizații de după 1500, cum se explică atunci anacronismul politic într-o epocă din ce în ce mai democratică? De ce sistemul eurocentric al lumii a fost condus de monarhi ereditari?

Răspunsurile la aceste întrebări sunt variate și controversate, dar cel mai bine este să începem cu divizarea Europei creștine care s-a accelerat o dată cu Reforma protestantă de la începutul secolului al XVI-lea[2]. Ceea ce a început ca o mișcare de reformă în interiorul Bisericii Romano-Catolice a accelerat în cele din urmă și formarea statelor suverane ostile și a sporit semnificativ autoritatea monarhilor centralizatori asupra populației supuse. Ca rezultat al dezbaterii reformiste, state confesionale distincte și-au ridicat armele pentru a-și apăra convingerile, punând astfel capăt principiului de organizare al creștinătății universale. Până

astăzi, nu a apărut nici un postulat unificator alternativ care să formeze o identitate europeană comună.

Monarhii care au dominat scena europeană în epoca Reformei au fost produsele unei culturi belicoase care punea pe același plan metoda violenței și obiectivele dinastice și religioase nobile. Împăratul habsburgic Carol al V-lea și-a petrecut mare parte din lunga sa domnie luptându-se cu propriii săi supuși recalcitranți, iar fiul său, regele Filip al II-lea al Spaniei, a cunoscut numai șase luni de pace de-a lungul unei domnii care a durat aproape 40 de ani (a domnit între 1556-1598). Până în 1650 marea majoritate a familiilor dinastice ale Europei și-au datorat tronul încăpățânării predecesorilor lor de a-și apăra propriile drepturi. Suntem mai puțini pregătiți decât strămoșii noștri să acceptăm recurgerea imediată la violență ca modalitate de rezolvare a disputelor[3]. Astfel de inhibiții nu i-au tulburat însă pe monarhii timpurii. Regii Tudor în Anglia anului 1485, Bourbonii în Franța anilor 1590, Romanovii în Rusia anilor 1610, Habsburgii austrieci în Boemia anului 1621 și regii Braganza în Portugalia anilor 1640 au ridicat cu toții armele împotriva rivalilor lor. Și, în căutarea oricăror mijloace prin care să-și întărească autoritatea finală, regalitatea europeană și-a asumat și mantia conducerii religioase.

Devenind tot mai cunoscuți ca protectori ai Bisericii naționale într-un climat de conflict religios tot mai intens, monarhii Europei și-au asumat responsabilitatea de a consolida resursele materiale ale teritoriilor lor într-un efort de a-și păstra regatele departe de agresorii motivați religios[4]. În 1555 Sfântul Imperiu Roman era scindat ireparabil în două grupări ostile, protestanții la nord și romano-catolicii la sud. Dieta imperială întrunită în acel an în orașul Augsburg a confirmat ruptura, dându-le voie principilor să-și stabilească singuri credința pentru teritoriul lor personal. Reforma lui Luther de la începutul secolului al XVI-lea a accentuat și mai mult dezvoltările deja vizibile cu un secol înainte: munca preoților și a principilor nu mai era complementară; idealurile religioase și politice nu mai erau similare; progresul regatului spiritual încetase să mai fie direcționat numai de monarhul de la Roma. Mulțumită în primul rând Reformei, unitatea creștinismului a încetat să mai funcționeze ca o cerință esențială pentru dezvoltarea regatului lui Dumnezeu

pe pământ. Programele religioase au continuat să influenţeze acţiunea politică în moduri foarte importante – şi adesea sângeroase – în următorii 200 de ani, dar autoritatea Bisericii se concentra acum asupra monarhilor care încercau să-şi impună propria lor interpretare a mandatului creştin în faţa vecinilor şi a supuşilor lor.

Henric al VIII-lea al Angliei a făcut cele mai puternice afirmaţii în acest sens. Câştigând sprijinul Parlamentului pentru despărţirea sa de Roma la începutul anilor 1530, monarhul s-a declarat capul suprem al Bisericii din Anglia. Doctrina supremaţiei regale a deschis uşa unor jafuri şi confiscări de bunuri de pe proprietăţile Bisericii (mai ales cele monastice). Vinderea ulterioară a acestor pământuri de către rege a îmbunătăţit puterea economică şi politică a moşierilor. Totuşi, pretenţia regală de a conduce afacerile religioase, afirmată de fiica lui Henric, Elisabeta, şi de succesorii ei Stuart, a reprezentat o tendinţă distinctă în politica secolului al XVI-lea în tot continentul. Între 1500 şi sfârşitul secolului al XVIII-lea, menţinerea ortodoxiei confesionale aşa cum era stabilită de Coroană a devenit una dintre funcţiile-cheie ale statelor suverane în întreaga Europă.

În ciuda acestor progrese teocratice, regatele secolului al XVI-lea nu erau monarhii absolutiste similare celor din zonele non-occidentale. Este foarte important să subliniem în acest moment că nici un monarh european din secolul al XVI-lea nu şi-a dorit să elimine nobilimea tradiţională sau să-i distrugă statutul militar şi politic de elită; regii, la urma urmei, nu erau şi ei decât simpli aristocraţi. Tradiţia feudală a Europei în ceea ce priveşte autoritatea locală reprezentată de elitele bine organizate (printre care şi Biserica) dăduse nenumărate bătăi de cap monarhilor care doreau să creeze instituţii de putere centralizată. În loc să intre în conflict cu liderii tradiţionali ai societăţii, monarhii din Anglia, Spania, Franţa şi din anumite state germanice sperau să înlocuiască armatele private şi jurisdicţiile feudale cu noi oportunităţi pentru aristocraţii de la curte. Armatele regale urmau să împartă dreptatea în numele regelui, asigurând astfel diverse funcţii în birocraţia regală aflată în plină dezvoltare: tranziţia va ajuta la asigurarea securităţii regatului într-o epocă de lupte religioase şi comerciale şi în acelaşi timp va garanta menţinerea unei elite naturale în serviciul Coroanei[5].

În timp ce mişcarea lutherană ce dezaproba Biserica Romano-Catolică universală a întărit puterea monarhilor laici ai Europei prin reformarea Bisericii şi a clerului din regatele lor, gânditorii calvini erau mai puţin dispuşi să accepte orice principiu care acorda o autoritate mai mare funcţionarilor regali. Plasând respectarea legilor lui Dumnezeu înaintea supunerii în faţa dorinţei suveranului, teoreticienii politici care scriau dintr-o perspectivă teologică calvină insistau asupra ideii că regele care a încălcat poruncile divine nu trebuia ascultat. Sentimentul antiabsolutist a fost accentuat şi mai tare de apariţia teoriilor de rezistenţă motivate religios. Lucrări precum anonima *Vindiciae contra tyrannos* sau *De jure regni apud Scotos* a lui George Buchanan, ambele tipărite în 1579, susţineau crezul minorităţilor religioase care erau persecutate de monarhii lor. În mijlocul războaielor religioase ale Franţei, protestantul Philippe Duplessis-Mornay a susţinut că „jurisdicţia lui Dumnezeu este nemăsurată, în timp ce aceea a regilor este limitată; dominaţia lui Dumnezeu este infinită, în timp ce aceea a regilor este şi ea limitată". *Vindiciae contra tyrannos*, al cărei autor era Mornay, a fost publicată iniţial în latină, dar a fost tradusă rapid în franceză şi în cele din urmă în engleză *(Defense of Liberty Against Tyrants)*, chiar cu un an înainte de executarea regelui Carol I în 1649 de către adversarii săi calvini.

Mornay foloseşte metafore preluate din tradiţia feudală medievală în descrierea relaţiei potrivite dintre supuşii şi conducătorii lor. De vreme ce Dumnezeu a creat raiul şi pământul din nimic, atunci el este singurul „domn adevărat (*dominus*) şi proprietar (*proprietarius*) al cerului şi pământului". Monarhii de pe pământ, pe de altă parte, „sunt beneficiari şi vasali (*beneficiarii & clientes*) şi sunt obligaţi să primească şi să recunoască investitura din partea Lui". Realizând că trebuie să facă faţă persecuţiilor câtorva monarhi catolici, acest susţinător al minorităţii franceze protestante a luat o poziţie îndrăzneaţă şi anume aceea de a le refuza regilor orice distincţie sacră sau specială. Oamenii nu deţin statutul regal „pentru că diferă de alţii prin specie, şi nici nu obţin puterea doar pentru că au o superioritate naturală, ca cea a păstorilor faţă de oile

lor". În loc să domnească asupra supuşilor lor, monarhii legitimi ar trebui să fie cei care să-şi protejeze supuşii, atât de agresiunile indivizilor din regat, cât şi de ostilităţile vecinilor. Într-un limbaj care impresionează prin modernitatea lui, Mornay a susţinut că „demnitatea regală nu este neapărat o onoare, ci uneori chiar o povară; nu este un scut de apărare, ci o funcţie; nu o compensaţie, ci o vocaţie; nu o licenţă, ci un serviciu public"[6].

Un alt factor important în dezvoltarea Europei sub conducere monarhică implică relaţia dintre monarhiile Europei şi clasa de mijloc a comercianţilor. Câţiva observatori recenţi ai politicii globale au afirmat că puterile non-europene au eşuat în menţinerea puterii lor în comparaţie cu Occidentul în parte din cauza persistenţei monarhiei teocratice. Dinastiile absolutiste din China, India şi regatele islamice s-au opus cu succes dezvoltării pluralismului economic şi religios din societăţile respective. În Imperiul Otoman, după moartea lui Soliman în 1566, 13 succesori incompetenţi au subminat intenţiile expansioniste ale sultanilor anteriori, pregătirea militară şi navală a căzut în declin, negustorii au fost obligaţi să achite taxe uriaşe, iar schimbul liber de idei prin intermediul tehnologiei tiparului a fost interzis[7].

Dimpotrivă, Europa se schimba pe diverse fronturi şi monarhii occidentali îşi ajustaseră aşteptările şi stilul de conducere în conformitate cu aceste progrese. O dată cu sfârşitul secolului al XVI-lea, populaţia din vestul fluviului Elba a sporit într-un ritm rapid, şi în anul 1800, europenii reprezentau un sfert din locuitorii globului. Pe măsură ce populaţiile creşteau şi emigrarea în America devenea o alegere viabilă pentru oamenii obişnuiţi, monarhii Europei au ajuns să treacă în agendele lor de lucru, ca prioritate, aspectele economice în materie de războaie şi diplomaţie. După 1700 conflictele religioase de durată au fost înlocuite de cele comerciale. Comerţul, accesul spre noile pieţe şi spre regiunile cu materii prime au început să domine acum relaţiile dintre regatele Europei. Discutând în termeni comparativi largi, comercianţii europeni de după 1500 au întâmpinat puţină opoziţie din partea guvernelor în dezvoltarea comercială şi industrială. Dimpotrivă, se poate spune că, pe măsură ce rivalităţile dintre monarhii europeni au ieşit din spaţiul

religios şi s-au îndreptat spre cel teritorial şi spre problemele comerciale, cei mai ambiţioşi dintre ei au sprijinit şi uneori chiar au subvenţionat activităţile exploratorilor indiferent de problema religioasă[8]. Stabilirea portughezilor şi a spaniolilor în Americi a fost controlată îndeaproape de stat, un anumit procentaj din profituri mergând direct către Coroană. Deşi mai puţin expansionist, imperiul englez din America de Nord, iniţial cucerit de investitorii privaţi şi grupurile rebele, a devenit o adevărată întreprindere regală în a doua jumătate a secolului al XVII-lea[9].

În China şi Asia de Sud reacţia faţă de navele puternic înarmate ale Europei a fost la început lentă şi chiar plină de indiferenţă. Împăraţii Ming şi, după 1644, împăraţii Qing i-au tratat în general pe occidentali cu un dispreţ profund, acceptând relaţii comerciale numai sub controlul direct al imperiului şi refuzând să stabilească relaţii diplomatice oficiale cu vizitatorii lor insistenţi. Europenii au fost trataţi ca nişte subordonaţi tributari până pe la jumătatea secolului al XIX-lea, când, în sfârşit, tehnologia superioară a marinei şi a armatei i-a permis Occidentului să redefinească natura esenţială a relaţiei cu China.

Ezitarea Chinei de a se angaja în relaţii comerciale egalitare cu Occidentul a fost în general urmarea propriilor incursiuni nefericite în comerţul internaţional. Deşi au sponsorizat o serie de expediţii comerciale peste ocean sub conducerea comandantului musulman Zheng He în primele trei decenii ale secolului al XV-lea, împăraţii Ming au poruncit oprirea construirii unui număr mare de vase de croazieră în anii 1430. Începând din acel moment, marinarilor chinezi li s-a permis să navigheze doar de-a lungul coastei şi pe fluvii, o politică inversă ce reflecta atât autarhia economică a celor 100 de milioane de locuitori ai Chinei, cât şi conservatorismul inerent specific marii birocraţii confucianiste, ai cărei mii de administratori bine educaţi respingeau cultura afacerilor şi nu aveau încredere în spiritul întreprinzător. Deşi vizitaseră şi făcuseră comerţ cu locuitorii Ceylonului şi ai Africii de Est cu mult înainte ca portughezii să treacă pe lângă Capul Bunei Speranţe din Africa de Sud, autorităţile imperiale chineze au abandonat perspectiva interacţiunii globale şi s-au concentrat pe eforturile productive ale chinezilor băştinaşi în domeniul comerţului, pe dezvoltarea tehnologiei şi pe apărarea împotriva

puternicilor mongoli din nord. Într-un regat în care împăratul nu întâmpina nici un alt fel de rezistenţă instituţională, birocraţia fiind condusă direct de el, şi unde o armată alcătuită dintr-un milion de oameni asigura securitatea ţinuturilor imperiale, existau şanse mici pentru dezvoltarea unei economii de piaţă ancorată în comerţul maritim.

În India, decimarea internă, gradată a dinastiei Marilor Moguli de-a lungul secolului al XVII-lea a fost completată de practicile comerciale copleşitoare şi persistente ale companiilor europene şi în mod special a Companiei britanice a Indiei de Est. Această întreprindere comercială monopolistă, autorizată de Coroana engleză şi de Parlament, a preluat de multe ori într-o manieră *de facto* responsabilităţile guvernării locale din zonele tot mai mari ale subcontinentului indian. Rezultatul final al acestui proces de absorbţie şi cooptare necoordonată a autorităţii mogule a constat în anexarea directă a subcontinentului în 1857 ca o colonie a monarhiei britanice.

Impactul Europei asupra monarhiilor din America Centrală şi de Sud a fost şi mai direct şi mai dramatic decât în oricare altă parte a lumii. Răspândirea bolilor europene precum vărsatul de vânt şi tifosul au eliminat un număr mare de locuitori indigeni în cursul secolului al XVI-lea. Dintr-o populaţie estimată la 50 de milioane de locuitori înainte de sosirea exploratorilor spanioli în ţinuturile aztece în 1500, teritoriul care reprezintă Mexicul de astăzi rămăsese doar cu un număr de trei milioane de locuitori la începutul secolului al XVII-lea. Ca urmare a acestui dezastru demografic, plantatorii europeni au început procesul terifiant al transportării de sclavi africani peste Atlantic. Economia plantaţiilor din insulele Caraibe, din America Centrală şi de Sud şi, în secolul al XVII-lea, din coloniile sudice ale Americii de Nord a contribuit la redefinirea fundamentală a culturii Lumii Noi, unde normele europene treceau dincolo de frontierele transatlantice. În contextul acestei schimbări globale rapide, în care culturile băştinaşe erau subminate, iar culturile vest-africane erau transplantate în Lumea Nouă, monarhii europeni au pretins hegemonia asupra ţinuturilor amerindiene. Spre sfârşitul secolului al XVI-lea, regele Filip al II-lea al Spaniei domnea în Americi asupra unui imperiu ce depăşea în dimensiuni toate teritoriile Europei la un loc. Iar

bogăţia provenită din Lumea Nouă îi oferea resurse extrem de importante, pe când ceilalţi monarhi catolici îşi continuau programul lor militar-religios de Contrareformă pe continentul european.

Scurta glorie a absolutismului

Monarhia absolutistă din Occident a fost atipică prin formă, şi scurtă ca durată. După apariţia ei în Franţa la mijlocul secolului al XVII-lea, mulţi regi europeni au căutat să reducă în mod deliberat puterea diverselor organizaţii şi grupuri în efortul de a accentua autoritatea executivă. Din punctul de vedere al anumitor observatori şi din perspectiva politicienilor radicali din Anglia secolului al XVIII-lea şi din coloniile britanice nord-americane, viaţa politică europeană căzuse victimă „despotismului oriental", punctul negativ maxim al monarhiei absolutiste.

După un studiu superficial al dezvoltărilor politice, concluziile confirmau aceste temeri. În Franţa, Adunarea Generală a Stărilor nu mai fusese convocată între anii 1614 şi 1789, iar Cortes-ul din Castilia nu se mai întrunise după 1667. Tendinţe similare s-au înregistrat şi în Suedia şi Danemarca la sfârşitul secolului al XVII-lea. În 1683, o lege daneză stipula că regele îşi exercită „autoritatea supremă prin crearea de legi şi ordine după voia şi placul lui şi prin dreptul de a elabora, schimba, extinde, delimita şi chiar anula în întregime legi promulgate anterior de el sau strămoşii săi" [10]. În Rusia ţaristă, susţinătorii loiali ai Romanovilor, probabil influenţaţi de mongoli şi bizantini, au sprijinit domnia absolutistă a lui Petru cel Mare (1672-1725, domneşte între 1689-1725). Mult mai la vest, în Brandenburg-Prusia, afacerile militare şi civile erau conduse strict de casa regală de Brandenburg. Electoratul de Brandenburg îşi începuse procesul de centralizare regală la mijlocul secolului ai XVII-lea. Începând cu 1640, electorul Friedrich-Wilhelm a scutit aristocraţia *Junker* de plata impozitelor în schimbul unor servicii militare periodice. Până în 1688, o armată eficientă în care promovarea se făcea pe baza meritelor se transformase într-o forţă bine disciplinată numărând 30 000 de soldaţi, iar până la mijlocul următorului secol în serviciul militar se

aflau mai bine de 80 000 de oameni. Consumând aproape 80 de procente din veniturile prusace, regele Frederic cel Mare (1712-1786, domneşte între 1740-1786) a folosit cu succes această armată împotriva austriecilor, francezilor şi ruşilor. Serviciul civil era organizat în mod similar, regele bucurându-se de putere completă asupra maşinăriei guvernamentale, în timp ce subordonaţii săi *Junker* aveau mână liberă doar asupra ţăranilor, dintre care marea majoritate rămăseseră şerbi.

Susţinătorii absolutismului pretindeau că sunt interesaţi doar de bunăstarea şi securitatea statului teritorial într-o lume cu vecini ostili. Respectând ideea francezului Jean Boldin, care considera suveranitatea drept „cea mai înaltă, absolută şi de neîntrerupt putere pentru binele obştesc al cetăţenilor şi supuşilor", ei vedeau întărirea dramatică a autorităţii regale ca pe ceva esenţial pentru liniştea locală şi respectabilitatea internaţională [11]. De aceea, privilegiile nobililor, adunările legislative locale, libertăţile acordate clericilor şi plasarea puterii juridice în mâinile elitei aristocratice constituiau ameninţări potenţiale la adresa regalităţii. Astfel de scutiri şi privilegii nu mai puteau fi tolerate dacă statul voia să supravieţuiască într-un mediu internaţional extrem de tulbure. Din perspectiva absolutistă, autoritatea nestânjenită a regelui era un factor esenţial pentru bunăstarea socială, religioasă şi economică a ţării. Administraţia solidă, prosperitatea economică, pacea religioasă, justiţia echitabilă, promovarea comerţului şi a industriei – nici unul dintre aceste obiective nu putea fi împlinit fără concentrarea puterii în mâna directoare a suveranului.

Dacă ne gândim la istoria opoziţiei Bisericii Romano-Catolice faţă de pretenţiile extinse ale monarhilor laici, este o ironie (dar nu întru totul surprinzătoare) că unele dintre cele mai puternice voci susţinătoare ale monarhiei absolutiste după 1500 s-au găsit printre clericii Bisericilor naţionale dominante. În Franţa, Spania şi Austria, clerul romano-catolic s-a aliat de bună voie cu pretenţiile autoritare ale suveranului în efortul de a mai diminua erezia. La est, clerul Bisericii Ortodoxe Ruse a devenit principalul purtător de cuvânt al ţarismului absolutist de-a lungul secolului al XVII-lea. Petru cel Mare şi-a asumat dreptul de a colecta venituri din moşiile deţinute de Biserică, iar în 1721, patriarhatul însuşi a fost abolit prin poruncă regală şi înlocuit cu o agenţie de stat cunoscută

sub numele de Sfântul Sinod. În Anglia, unde episcopii fuseseră numiți în funcție de monarh încă din perioadele timpurii ale Reformei, sprijinul feţelor bisericeşti pentru prerogativele monarhiei era foarte puternic. Când regele Iacob al VI-lea al Scoției (și după 1603 Iacob I al Angliei) și-a publicat în 1589 lucrarea *Trew Law of Free Monarchy*, imaginea regelui „care stă pe tronul lui Dumnezeu aici pe pământ, dându-i socoteală acestuia pentru tot ceea ce face", nu era una nefamiliară, iar clerul a reacționat extrem de favorabil la pretențiile binefăcătorului lor[12]. Scopul lui Dumnezeu în alegerea unui monarh absolut era de a asigura o ordine politică armonioasă care devenea imposibil de obținut dacă interesele conflictuale erau permise în interiorul adunărilor legislative.

Lăsând teoria la o parte, succesul absolutismului european a depins în mare măsură de abilitatea monarhului de a diminua puterea aristocrației și a Bisericii. În Franța, acest lucru a fost obținut de regele Ludovic al XIV-lea (domnește între 1643-1715), dar numai cu prețul foarte mare al înstrăinării unor surse potențiale importante pentru veniturile Coroanei. Sub conducerea lui Ludovic, reprezentanții marii nobilimi franceze erau obligați să-și slujească monarhul la curtea de la Versailles, reședința barocă extrem de luxoasă situată la câțiva kilometri în afara Parisului. Aici, dezvoltarea unei curți rigide și bogate a accentuat și mai mult subordonarea marilor nobili față de Coroană. Posturile guvernamentale, sinecurile, instituțiile bisericești, funcțiile militare – toate erau acordate numai sub privirea vigilentă a regelui, în timp ce în vechile provincii feudale, responsabilitățile administrative erau preluate de oameni obișnuiți devotați regelui, numiți *intendants*, și care se aflau exclusiv în serviciul Coroanei. Ca o recompensă pentru respectul lor față de proiectul regal centralizator, nobilii erau scutiți de la plata impozitelor. În mod asemănător, clerul sau cea de-a doua putere în Franța nu contribuia cu nimic la bunăstarea financiară a regatului. Aceasta constituia o concesie extrem de semnificativă, mai ales că Biserica deținea o avere care reprezenta cu aproximație cam între 40 și 50 de procente din avuția în pământuri a regatului[13].

Prin excluderea celor două straturi sociale importante de la plata taxelor, Coroana se vedea obligată să se bazeze exclusiv pe țărani, cel puțin

pe cei care puteau să plătească, deoarece sumele adunate erau necesare pentru susținerea unui program militar expansionist și agresiv. Cunoscută și sub numele de *taille*, această taxă anuală era combinată cu o taxă indirectă pe sare, sau *gabelle*, fapt care arunca pe umerii celor sărmani o povară de neîndurat și provoca resentimente puternice. Ambițiile teritoriale ale lui Ludovic al XIV-lea, persecuțiile lui îndreptate împotriva protestanților hughenoți și, după 1667, conflictul militar aproape permanent cu o coaliție a puterilor Europei în frunte cu Anglia au făcut ca la moartea sa în 1715 statul absolutist pe care-l conducea să fie unul falimentar. În timpul domniei lui Ludovic al XV-lea (1715-1774) au fost inițiate o serie de reforme ale finanțelor monarhiei, dar Biserica și nobilimea s-au opus cu toată puterea încercărilor de a li se impune achitarea unor impozite. Războaiele de pe continent și din colonii au accentuat conflictul deschis dintre Anglia și Franța de-a lungul secolului al XVIII-lea, iar resursele necesare unor astfel de angajamente militare nu au făcut altceva decât să sporească ostilitatea populației față de statul absolutist. Până în 1763, Franța pierduse întregul imperiu nord-american în favoarea britanicilor, iar sprijinul militar acordat americanilor în timpul revoltei coloniale împotriva englezilor a agravat și mai tare dificultățile financiare ale Coroanei. După numai șase ani de la terminarea Revoluției americane, Franța avea să cunoască propriul război civil, în urma căruia monarhia a fost repudiată, fiind înlocuită de instituția republicii.

Deși secolele al XVII-lea și al XVIII-lea sunt adesea descrise ca „epoci ale absolutismului" în Europa Occidentală, această definiție este nepotrivită din mai multe motive importante. Chiar și în punctul de apogeu al puterii regale europene, nici un monarh nu putea nutri speranța de a guverna eficient fără sprijinul loial al elitelor aristocratice. Chiar și Ludovic al XIV-lea, de exemplu, a avut întotdeauna grijă să cultive bunăvoința acestei păturii sociale, pentru că regele a realizat că obediența față de Coroană era în mare măsură dependentă de puterea nobilimii de a aplica legile regale și de a colecta taxele. Acordarea de funcții administrative-cheie sau scutirea de taxe au fost metodele prin care Ludovic intenționa să mențină sprijinul puternicilor săi supuși[14].

În Spania, unde în anii 1590 regele Filip al II-lea conducea deja cea mai puternică forță militară la vest de Elba, bucurându-se de resursele

unui imperiu american mai mare decât toată Europa, se părea că absolutismul atinsese apogeul. Însă puterea locală a lui Filip nu mergea practic mai departe de reşedinţa sa din Castilia. Acest fapt a fost extrem de important dacă luăm în consideraţie chestiunea veniturilor. Din cei 16 milioane de europeni aflaţi sub dominaţie spaniolă la începutul secolului al XVII-lea, doar o treime, concentrată în jurul Castiliei, suporta costurile administraţiei imperiale. Filip al III-lea (domneşte între 1598-1621) n-a reuşit să obţină sprijin financiar din partea adunărilor reprezentative ale Aragónului, Valenciei, Portugaliei şi ale ţinuturilor basce. Şi doar un sfert din veniturile Coroanei provenea din resursele oferite de coloniile din Lumea Nouă[15]. În Anglia, istoria nu a fost cu nimic deosebită. În ciuda încercărilor regilor Stuart, ale lui Carol al II-lea (domneşte între 1660-1685) şi mai ales ale lui Iacob al II-lea (domneşte între 1685-1688) de a imita pretenţiile absolutiste ale lui Ludovic al XIV-lea, puterea Parlamentului a prevenit orice eroziune serioasă a autonomiei legislative.

Monarhia şi naţionalismul în secolul al XIX-lea

O perioadă nouă şi decisivă în istoria monarhiei ca instituţie a început în Occident spre sfârşitul secolului al XVIII-lea. În ciuda faptului că mulţi europeni încă mai îmbrăţişau ideile referitoare la organizarea politică familiară predecesorilor lor din perioada medievală, în epoca Iluminismului aveau loc schimbări fundamentale. Şi o dată cu apariţia mişcărilor democratice şi industriale, standardele folosite de multă vreme în ceea ce priveşte organizarea politică şi economică au căzut în declin. Secolele de subdezvoltare economică într-o climă rece şi neprielnică, unde producţia agricolă reprezentase stâlpul economiei europene, lăsau loc acum avansului rapid al producţiei şi al maşinilor. Aburul, cărbunele şi fierul au devenit peste noapte armele principale în efortul oamenilor de a influenţa mediul natural în folosul propriu. De-a lungul secolului al XIX-lea, toată Europa Occidentală a simţit forţa transformatoare a epocii maşinii şi fabricilor.

Înainte de a examina mai atent anumite schimbări, trebuie să avem grijă să nu acordăm prea multă influenţă mişcării iluministe din secolul

al XVIII-lea. E adevărat că foarte puţini *philosophes* credeau în maleabilitatea claselor needucate. Dimpotrivă, oameni ca Voltaire visau la un tip de despotism iluminist în care monarhii reformişti urmau să guverneze respectând anumite standarde raţionale şi ştiinţifice. Multe dintre figurile Iluminismului sperau să înlocuiască clasa clericală cu o preoţime abstractă, condusă de raţiune, dar programul lor s-a dovedit a fi limitat, neconstituind un punct de atracţie pentru potenţiali susţinători [16]. În ciuda faptului că *l'ancien régime* îşi găsea din ce în ce mai mulţi critici în rândul burgheziei educate, Europa de la mijlocul secolului al XVIII-lea era încă o cultură centrată în jurul Bisericii. Marea majoritate a lucrărilor publicate continuau să se focalizeze pe subiecte religioase; educaţia superioară era dominată de clerici, iar funcţii ale statului precum preocuparea pentru sănătatea publică, asistenţa pentru săraci şi asigurarea educaţiei de bază constituiau în 1750 grija exclusivă a instituţiilor religioase.

Chiar înainte de marile revolte politice din America şi Franţa, instituţia monarhului continua să fie puternic legată de pârghiile religioase. Regii şi reginele conduceau nişte societăţi care erau considerate de elita aristocratică drept organice, corporative şi ierarhice. Populaţia era împărţită în grupuri sociale inegale şi fiecare grup era guvernat de reguli şi sancţiuni legale specifice membrilor acestuia. Adversarii iluminişti ai „preoţimii" şi ai „superstiţiilor" şi-au îndreptat atenţia către un substitut laic, naţiunea-stat, imediat ce Revoluţia Franceză a pus capăt monarhiei prin executarea regelui în ianuarie 1793. Această sciziune s-a adâncit şi mai mult de-a lungul perioadei Terorii, când revoluţionarii au distrus în Catedrala din Rheims sfântul vas de unde se lua mirul pentru ungerea monarhilor Franţei încă din Evul Mediu. În încercarea lor de a creea o societate cât mai bună, revoluţionarii erau hotărâţi să nimicească din temelie capcanele venerabile ale monarhiei de stil vechi.

Naţionalismul modern şi egalitatea cetăţenilor urmau să înlocuiască monarhii ghidaţi de divinitate şi masa de supuşi, dar, din nefericire, naţionalismul francez incipient nu a făcut altceva decât să arunce Europa într-un conflict sângeros ce avea să dureze două decenii. Iluminismul a fost o mişcare cu adevărat cosmopolită, şi în zilele timpurii ale Revoluţiei (înainte de execuţia lui Ludovic al XVI-lea), idealurile iluministe reuşiseră

să lege naționalismul de noțiuni precum libertate și egalitate. Impunerea unui tron imperial de către Napoleon în 1804, dublată de dominația sa militară asupra unei mari părți din continent până în anul 1810, a transformat naționalismul iluminist în imperialism pur. Dintr-un anumit punct de vedere, războaiele napoleoniene au reprezentat de fapt o mare luptă europeană între două forme de monarhie: constituționalismul englez și absolutismul francez.

Împăratul Franței, când nu îi îndepărta pe monarhii învinși, îi trata ca lideri ai unor state-satelit sau ținuturi vasale. În ciuda dorinței sale de distrugere a vechii ordini feudale și de unire a Europei sub o nouă structură caracterizată de egalitate în fața legii și guvernare rațională, dictatura lui Napoleon în Franța și năzuințele sale imperiale de a elimina dinastiile adiacente doar pentru a stabili altele noi, în care urmau să urce pe tron rude de-ale sale, nu a reușit altceva decât să dea naștere unor sentimente naționaliste rivale în ținuturile vorbitoare de limbi germanice, în Spania, în Austro-Ungaria, Italia și în Țările de Jos. Reforma legislativă, crearea unui serviciu civil meritocratic, abolirea robiei și restrângerea monopolului deținut de bresle – nici una dintre aceste schimbări propuse de Napoleon în întreaga Europă nu a putut induce țărilor cucerite dorința de a accepta hegemonia franceză. În lucrarea sa din 1790, *Reflections on the French Revolution*, Edmund Burke aducea o critică solidă la adresa acțiunii politice bazate doar pe simpla teoretizare abstractă. Ideea lui Burke că societatea nu este altceva decât un produs istoric, un depozit de înțelepciune colectivă și de teorii puse în practică cu prețul unor suferințe umane imense și a instabilității politice, a pus bazele unei noi etape intelectuale pentru restaurarea monarhiei în Franța și în celelalte țări din Europa, imediat după moartea lui Bonaparte.

Totuși, Revoluția Franceză demonstrase că instituția monarhiei sacre, împreună cu întreaga structură feudală a privilegiului bazat pe origine, poate fi înlocuită cu succes de o ideologie alternativă ce pune accent pe egalitatea civilă a oamenilor indiferent de originea acestora. Napoleon reconstituise instituția monarhică, dar el își dorea un mandat popular pentru acțiunile sale, și nu unul divin. Francezii au fost de acord cu monarhia și imperiul lui Bonaparte. În plus, ei l-au sprijinit pe acest

conducător ambiţios chiar şi în perioada în care el a exportat idealurile revoluţiei în campania sa în tot continentul. Împăratul avea nevoie de ei la fel de mult pe cât depindeau ei de el. Indiferent de natura autocraţiei sale, francezii i-au acceptat de bună voie dominaţia.

O dată cu înfrângerea împăratului la Waterloo în iunie 1815, mai multe dinastii tradiţionale, fiecare dintre ele potrivnică răspândirii ideologiei liberale, au fost restabilite în Europa Occidentală. La întâlnirea de la Viena a puterilor victorioase, principiul „legitimităţii" adoptat de delegaţi stipula că vechile familii regale, dintre care unele trăiau chiar în exil, se vor întoarce la tronurile lor. Respectul pentru monarhie şi aristocraţie ca singurele forme constituţionale convenabile era elementul-cheie pentru principalul arhitect al tratatului de pace, prinţul Klemens von Metternich de Austria (1773-1859). Familiile Bourbon din Franţa, Spania şi din Regatul celor două Sicilii, Casa de Savoia din nordul Italiei, Habsburgii austrieci din ţinuturile italiene de nord, împreună cu ţarul rus Alexandru I şi papa de la Roma s-au luptat din răsputeri să împiedice răspândirea principiilor revoluţionare. Pentru oameni ca Metternich şi stăpânul său Francisc (Franz) al II-lea, liberalismul şi naţionalismul reprezentau ameninţări mortale la adresa regatelor multietnice precum Imperiul Habsburgic. Când, la numai cinci ani după Congresul de la Viena, s-a iscat o revoluţie împotriva regelui spaniol Ferdinand al VII-lea, Rusia, Austria, Prusia şi Marea Britanie au autorizat Franţa să intervină cu forţe militare în numele legitimităţii monarhiei. Acţiuni similare au fost întreprinse şi de Coroana austriacă împotriva unei revolte liberale din Regatul italian al celor două Sicilii (1820), precum şi de ţarul Nicolae I împotriva ofiţerilor ruşi care ceruseră sfârşitul autocraţiei în 1825.

Natura legală şi puterile exercitate de monarhii europeni după 1815 au variat considerabil, şi cele două dinastii britanică şi rusă constituiau capetele spectrului. Deşi nu dispunea de o constituţie scrisă, Parlamentul britanic asigurase principiul independenţei cabinetului faţă de Coroană. De fapt, de la Revoluţia Glorioasă din 1688, Parlamentul îşi exercitase dreptul de a hotărî succesiunea la tron. Două partide bine definite dominau scena politică, iar liderii politici erau cei care stabileau agenda legislativă. George al III-lea a trăit până în 1820, dar în timpul anilor săi

de declin şi mai ales de-a lungul domniei fiului său George al IV-lea (1762-1830, a domnit între 1820-1830), puterea executivă a fost sensibil diminuată. Când rebelul şi afemeiatul George al IV-lea a murit în 1830, *The Times* scria că „n-a existat niciodată un om mai regretat de semenii săi decât regele decedat". După o scurtă perioadă de popularitate, succesorul său, William al IV-lea, care la înmormântarea fratelui său a vorbit întruna şi a părăsit funeraliile foarte devreme, şi-a atras dispreţul naţiunii politice. *The Spectator* l-a criticat pentru „dezorientarea şi slaba sa inteligenţă, pentru ignoranţa şi prejudiciile sale".

Domnia lungă a reginei Victoria (1819-1901, domneşte între 1837-1901) a fost marcată de deprecierea continuă a puterii dinastice în problemele politice, regina reuşind să-şi câştige admiraţia supuşilor săi abia spre sfârşitul domniei sale. Articolele ostile din presă erau ceva normal înainte de 1870. Acest fapt s-a datorat mai ales celor 20 de ani de izolare ai Victoriei după moartea soţului său în 1861. După părerea lui Walter Bagehot, care, în calitatea sa de cunoscător al constituţiei şi susţinător al Coroanei, nu poate fi acuzat de opinii părtinitoare, regina „a adus tot atâtea prejudicii popularităţii monarhiei prin lunga sa retragere din viaţa publică ca şi mulţi dintre predecesorii săi prin frivolitatea şi superficialitatea lor" [17]. Totuşi, lărgirea imperiului britanic la nivel mondial a continuat într-un ritm rapid de-a lungul acestor decenii şi Victoria s-a proclamat chiar „Împărăteasă a Indiei" după anexarea acestui stat în 1857. Însă funcţiile Coroanei deveniseră până în secolul al XIX-lea mai degrabă ceremoniale. În opinia ţarului rus Alexandru al III-lea, poziţia Victoriei „cu greu putea fi considerată monarhie, fiind mai degrabă o Coroană aleasă prin vot" [18].

În Rusia lui Alexandru, pe de altă parte, nu exista nici o adunare naţională care să înfrâneze pretenţiile ambiţioase ale monarhului. Un puternic aparat militar şi birocratic susţinea puterea ţarului Romanov, iar legile erau sinonime cu decretele imperiale. Un consiliu de miniştri îl sprijinea pe ţar, dar acesta nu era în nici un fel legat de subordonaţii lui. Într-un gest încărcat de simbolism politic şi religios, ţarii, încă de pe vremea împărătesei Elisabeta în 1742, îşi aşezau singuri pe cap coroana imperială în timpul ceremoniei de încoronare din Catedrala Adormirii

Maicii Domnului din Kremlin [19]. Formând un parteneriat cu clasa aristocratică ai cărei nobili se bucurau de un control nestingherit asupra supuşilor lor în schimbul seviciului militar prestat, monarhii ruşi au trecut cu succes peste nenumăratele probleme sociale şi economice asociate cu slaba comunicare din interiorul unui imperiu atât de vast.

Încercările de repunere în drepturi a tradiţionalismului şi conservatorismului din partea unor oameni de stat ca Metternich au fost, în cele din urmă, lipsite de succes. Sfântul Imperiu Roman medieval, alcătuit din 300 de unităţi politice, fusese dizolvat de Napoleon şi în locul lui apăruse o confederaţie de 38 de state germane. O parte dintre principii germani au permis crearea unor corpuri legislative şi un număr mic de reprezentanţi ai elitei aristocratice s-au alăturat procesului politic. Statul conducător din partea de nord a confederaţiei era Prusia, în interiorul căreia, în mai puţin de 50 de ani, liderii dinamici au pus bazele unei monarhii care avea să eclipseze puterea Austriei habsburgice şi să constituie inima unei noi naţiuni germane. La fel şi în Italia, o mişcare naţională solidă, condusă de studenţi şi de membrii clasei urbane de mijloc, a continuat să se maturizeze în ciuda opoziţiei rigide din partea Austriei şi a papalităţii. În 1871, după numeroase eşecuri şi un război plin de succes (1859) împotriva Austriei, unificarea întregii peninsule a avut loc sub conducerea regelui Sardiniei, Victor Emmanuel al II-lea (1820-78, domneşte între 1861-1878).

Nici restaurarea monarhiei Bourbon în Franţa nu a reuşit să confirme speranţele aristocraţilor catolici cunoscuţi sub numele de *ultras*. În timp ce constituţia Franţei de după anul 1815 declara că puterea monarhului se sprijinea pe mandatul divin, acelaşi document proteja drepturile constituţionale ale cetăţenilor la libertatea gândirii şi la religie. Legislatura bicamerală a fost şi ea instaurată, şi când succesorul lui Ludovic al XVIII-lea (domneşte între 1815-1824), Carol al X-lea (domneşte între 1824-1830), a încercat să ignore legislaţia şi să redea puteri depline Bisericii şi aristocraţiei, o revoluţie condusă de burghezi l-a obligat pe rege să abdice. În cadrul ceremoniei de încoronare de la Catedrala din Rheims în mai 1825, Carol reînviase toate elementele ritualice din

l'ancien régime, inclusiv practica medievală de tămăduire a scrofulozei prin atingere, dar întregul eveniment, marcat de existenţa presupusă a unor puteri regale supranaturale, a fost primit cu îngrijorare şi ironie[20]. Succesorul lui Carol al X-lea a evitat dinadins astfel de asociaţii. Între 1830 şi 1848, o coaliţie a bancherilor şi a industriaşilor bogaţi a oferit sprijinul de bază pentru guvernarea regelui Ludovic-Filip, un bărbat care a preferat să se îmbrace în ţinuta de afaceri tipică pentru clasa de mijloc decât în veşmintele regale tradiţionale.

Aşa cum am menţionat deja, forţele sociale şi economice fără precedent au funcţionat în Europa de-a lungul secolului al XIX-lea şi, combinate cu exportul principiilor revoluţionare franceze, au afectat în mod serios instituţia monarhiei şi întreaga cultură a privilegiilor aristocratice. Deşi sărăcia profundă a rămas destul de răspândită în Europa şi peste 60 de milioane de europeni au emigrat peste ocean pentru a scăpa de problemele financiare, populaţia a crescut în mod spectaculos. Se estimează că în anul 1800, pe continent trăiau aproximativ 190 de milioane de locuitori; până în 1900 această cifră s-a dublat. Industrializarea şi urbanizarea au avut un impact uriaş asupra vieţii milioanelor de europeni care au abandonat ritmurile vechi de secole ale vieţii rurale şi au început să lucreze în mine şi fabrici. Pentru clasa muncitoare din industrie, proletariatul lui Marx, credinţele tradiţionale ce respectau obiectivele guvernării la cel mai înalt nivel aveau puţină importanţă. În acest mileniu dramatic, schimbat din punct de vedere social şi economic, monarhiile europene se confruntau cu un spectru variat de probleme noi care puneau sub semnul întrebării principiul conducerii absolute. Naţionalismul, liberalismul, socialismul, republicanismul, marxismul, democraţia reprezentativă – fiecare dintre aceste ideologii politice reflectau schimbările dramatice din textura materială şi intelectuală a Occidentului industrializat.

Naţionalismul şi drepturile politice

Două dintre aceste doctrine ies în evidenţă în secolul dintre căderea lui Napoleon şi începutul Primului Război Mondial: dezvoltarea

naţionalismului în defavoarea dinasticismului ca factor-cheie în promovarea unităţii teritoriale şi răspândirea formelor reprezentative ale guvernării centrale. Naţionalismul implica un set variat de interese comune, o personalitate colectivă care mergea dincolo de ambiţiile individuale ale monarhilor şi care urma să ocupe locul de frunte în calculele elitelor politice. Până şi marele liberal al secolului al XIX-lea, John Stuart Mill, a declarat că era „în general o condiţie necesară a instituţiilor libere ca graniţele guvernelor să coincidă cu cele ale naţiunilor“ [21]. Protejarea grijilor publice ale naţiunii, fie ele economice, teritoriale, culturale sau lingvistice, a devenit sarcina fundamentală a guvernului, indiferent de structura acestuia: monarhic sau republican.

Pentru unii, naţionalismul s-a transformat într-o forţă spirituală menită să înlocuiască creştinismul tradiţional, oferind un sens comunităţii şi o identitate istorică ce depăşea limitele claselor sociale. Istoricul german Leopold van Ranke scria în 1836 că pământul strămoşesc „este cu noi, prin noi“. Şi „ca un lucru misterios care pătrunde şi în sufletul celor inferiori“, ideea de naţiune „precede orice formă de guvernământ, animând şi cuprinzând toate formele de conducere“ [22]. Statul naţional văzut ca o comunitate sacră a devenit elementul-cheie al loialităţii, şi monarhul plin de succes a îmbrăţişat o identitate nouă ca propovăduitor al dorinţei naţionale. Era clar acum că dacă monarhia dorea să supravieţuiască pe scena europeană, familiile regale trebuiau să apară nu ca agenţi ai lui Dumnezeu pe pământ, ci mai degrabă ca slujitori ai statului naţional şi ca reprezentanţi ai supuşilor lor. Această respingere a validării divine pentru instituţia monarhiei a reprezentat o schimbare radicală în concepţia populară privind guvernarea legitimă. Dar pentru conducătorii talentaţi care au reuşit să treacă prin această perioadă de tranziţie, instituţia a câştigat şi mai multă popularitate. Într-adevăr, monarhia a rămas singura formă de guvernare uşor de înţeles de către ţăranii conservatori ale căror familii trăiau de obicei după principiile patriarhale. Noile state centralizate care au apărut de-a lungul secolului al XIX-lea, Italia şi Germania, de exemplu, deşi au fost conduse de monarhii dinastice, şi-au bazat politica pe o identitate comună acceptată de marele public. Pentru locuitorii acestor regate, apartenenţa la grupurile religioase,

comunitare sau profesionale a devenit mai puţin importantă decât legăturile strânse asociate cu sentimentul de cultură naţională. Spre sfârşitul secolului, naţionalismul devenise o mişcare intrinsecă şi cvasitribală care definea naţiunea şi nu cetăţenii săi individuali ca fiind averea esenţială ce trebuia protejată cu orice preţ.

A doua mare provocare a acestui secol a fost crearea unor instituţii reprezentative ale guvernului. Locul indivizilor în procesul politic a început să intre în competiţie cu interesele grupurilor de stat pe măsură ce clasa de mijloc s-a implicat în procesul de emitere a legilor. În 1848, o serie de revoluţii de-a lungul continentului, iniţiate de clasa muncitoare şi cea de mijloc nemulţumite de condiţiile sociale, a marcat o nouă etapă în evoluţia statelor monarhice. Valul de succese liberale împotriva monarhilor din Franţa, Austro-Ungaria, Italia şi Prusia s-a datorat în mare parte „unui eşec cumulativ din partea monarhiilor şi a guvernelor care nu au fost în stare să controleze pe deplin evenimentele". Iniţial, regele Ludovic-Filip din Paris, incompetentul Ferdinand al III-lea din Viena, Frederic-Wilhelm al IV-lea din Berlin (ca să nu-l mai menţionăm şi pe monarhul papal Pius al IX-lea) nu au vrut să folosească forţa împotriva studenţilor şi intelectualilor de la oraşe care cereau drepturi constituţionale mai largi. Însă armata nu a abandonat niciodată monarhii şi până la sfârşitul anului revoluţiile fuseseră zdrobite în fiecare capitală.[23]

Deşi aceste revoluţii nu reuşiseră să-şi atingă obiectivele principale – constituţii scrise, dreptul la opinie şi presă liberă, mai multe corpuri legislative reprezentative –, burghezia comercială şi industrială îşi asigurase participarea la procesul de emitere a legilor. Carta constituţională franceză din 1814 reglementa existenţa unei Camere a Deputaţilor, dar numai unul din 300 de francezi putea vota pentru delegaţi. După alungarea lui Carol al X-lea în 1830 şi formarea unei noi adunări generale naţionale, unul din 40 de francezi putea vota în alegerile naţionale, iar după revoluţia de la 1848 a fost instaurat votul universal. În Marea Britanie, o reformă electorală din 1832 acorda libertăţi cetăţeneşti multor membri din noua clasă de mijloc industrială (acum unul din cinci englezi putea vota), iar regele William al IV-lea a garantat aprobarea acestei reforme, ameninţând că dacă va fi nevoie va creea noi pairi care să

sprijine legislația în Camera Lorzilor. Dacă ne mutăm mai spre est, acest proces de liberalizare politică scade în intensitate, chiar dacă, până și în Rusia, țarul Alexandru al II-lea a emis în 1861 un edict prin care se garanta eliberarea celor 20 de milioane de robi și dreptul acestora de a deține pământ. În anul 1870 guvernele locale erau organizate pe baza unui sistem reprezentativ, iar codul juridic fusese și el reformat[24]. În toată Europa, corpurile parlamentare, a căror putere legislativă varia de la o țară la alta, erau deja funcționale la începutul secolului XX, iar guvernele conduse de monarhi depuneau toate eforturile pentru a forma opinia publică.

O dată cu apariția partidelor politice în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și cu impunerea votului universal în marea majoritate a regatelor, monarhul începea să fie văzut de foarte mulți oameni ca fiind persoana ce se ridica deasupra intereselor provinciale și a certurilor politice din sânul electoratului. Conducând armate profesioniste, alcătuite în mare parte din recruți proveniți din rândul țărănimii, nu este deloc surprinzător că regii europeni de după anul 1850 apăreau în public în haine militare[25]. Regimentele speciale care erau localizate în capitale serveau adesea ca unități de pregătire pentru prinți și moștenitori. Ofițerii din aceste regimente proveneau din familii aristocratice, iar valorile militare pe care le reprezentau constituiau niște instrumente excelente pentru promovarea imaginii monarhului ca model al identității naționale. Spre deosebire de liderii de partid, se credea că regele nu poate ignora sau compromite interesele naționale, dar, în schimb, era obligat să se preocupe de grijile permanente și pe termen lung ale poporului.

Marea majoritate a monarhilor europeni au îmbrățișat retorica naționalismului și a constituționalismului, străduindu-se în același timp să convingă că instituția lor este esențială pentru bunul mers al lucrurilor. Astfel de perspective liberale ale instituțiilor reprezentative la nivelul regatului și al drepturilor politice erau mânuite cu atenție în contextul conducerii monarhice, iar monarhii manipulau sentimentul naționalismului, atrăgând cetățenii de partea regalității. Cu excepția imperiilor rus și habsburgic, nici un monarh european de după 1850 nu a respins adoptarea constituțiilor scrise și a anumitor forme de guvernare parlamentară. De fapt, fațada atent cultivată a sprijinului popular era esențială pentru

înflorirea monarhiei în epoca modernă. Între 1850 şi 1870, conducătorii Franţei, Italiei şi ai Germaniei au constituit cele mai bune exemple ale acestei strategii.

După ce Revoluţia de la 1848 din Franţa a reuşit să-l exileze pe regele Ludovic-Filip şi să instaureze republica, a fost introdus votul universal, iar Ludovic Bonaparte (1807-1873, domneşte între 1852-1871) a fost ales preşedintele celei de-a doua republici. Dar în mai puţin de doi ani, puternicele sentimente monarhiste şi conservatoare au reînviat. Mai întâi noua Adunare Constitutivă a restricţionat sever prevederea legată de votul universal, pentru ca în final, într-un *coup d'état*, pe data de 2 decembrie 1851, preşedintele să anuleze republica şi să se proclame împărat. Imediat după aceea a avut loc un plebiscit (în tradiţia celebrului său unchi) care a ratificat acţiunile ilegale ale lui Bonaparte. Regimul imperial a combinat autoritatea politică şi cenzura presei cu inovaţii administrative în zona serviciului public, a educaţiei, a sănătăţii şi a drepturilor de muncă, iar retorica naţionalistă vicleană folosită de împărat i-a asigurat acestuia sprijinul popular pentru regimul său până când a fost înfrânt într-un război împotriva prusacilor în 1870.

Originea acestui conflict, deşi atât de greu de crezut la prima vedere, se găsea în politica dinastică a Spaniei. În anul 1869, o revoltă populară împotriva Coroanei spaniole provocase fuga reginei Isabella. Unul dintre candidaţii posibili la succesiune era prinţul Leopold de Hohenzollern-Sigmaringen, o rudă îndepărtată a regelui prusac Wilhelm I. Pentru francezi, alegerea candidatului prusac ar fi însemnat să devină încercuiţi de habsburgi exact ca în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Astfel Franţa a cerut nu numai ca Leopold să-şi retragă candidatura, dar regele prusac trebuia să ofere şi o garanţie că nici pe viitor nu se va întâmpla aşa ceva. Înfrângerea umilitoare a forţelor franceze de către armata germană în 1870 a fost urmată la scurt timp de refuzul muncitorilor republicani şi socialişti din Paris de a accepta înfrângerea şi de a recunoaşte legitimitatea guvernului provizoriu care înlocuise guvernul lui Napoleon al III-lea. Rezultatul a fost o confruntare sângeroasă între „comunarzii" parizieni şi armata franceză, în urma căreia 20 000 de oameni au fost ucişi. Guvernul

provizoriu a ieşit victorios şi comunarzii capturaţi au fost trataţi ca trădători ai Franţei şi executaţi fără judecată. Pentru scurtă vreme s-a crezut că monarhiştii din guvernul provizoriu vor reuşi în încercarea lor de a restabili autoritatea regală, dar, deşi cei care erau în favoarea restaurării monarhiei deţineau marea majoritate a locurilor din Adunarea Naţională, nu au fost în stare să propună nici un candidat. Susţinătorii Casei de Bourbon s-au certat cu cei care rămăseseră credincioşi Casei de Orléans şi drept rezultat a fost adoptat un sistem prezidenţial care includea o legislaţie bicamerală cu un preşedinte ales de cele două camere legislative.

Un efect secundar important al înfrângerii militare suferite de Franţa în faţa prusacilor a fost retragerea tuturor forţelor franceze de la Roma. Napoleon al III-lea sprijinise papalitatea în eforturile ei de a păstra controlul asupra oraşului, dar când armata italiană a cucerit triumfătoare Roma, papa Pius al IX-lea, care doar cu un an în urmă reafirmase doctrina infailibilităţii papale, a pierdut teren serios în lupta sa împotriva monarhiei laice. Izolat într-o mică enclavă situată la periferia Romei, papa a interzis cetăţenilor catolici ai statului italian orice asociere cu viaţa politică. Directiva a avut totuşi un slab impact, având în vedere că în 1870 ultimele rămăşiţe ale puterii papale au fost eliminate de noul regat al Italiei când pământurile controlate de Biserică din afara Vaticanului au fost rechiziţionate. Acest fapt a pus capăt celor 1500 de ani de autoritate papală asupra chestiunilor pământeşti, o stare care dura încă de la prima alianţă a Bisericii cu Merovingienii de la sfârşitul secolului al V-lea.

Italia apăruse ca regat unit de-abia în 1861, şi în următorii 85 de ani monarhii din Casa de Savoia din nordul Italiei s-au succedat pe tron, puterea acestora fiind limitată de nenumărate restricţii constituţionale. Primul rege, Victor Emmanuel al II-lea, domnise peste Piemont, Savoia şi Sardinia timp de doisprezece ani înainte să devină suveran al Italiei în 1861. Dar republicanii ca Giuseppe Mazzini, bărbaţi care luptaseră decenii întregi cu speranţa unei Italii unite, erau îngrijoraţi din cauza noii monarhii. Conform termenilor primei constituţii (cea emisă în 1848 de tatăl lui Victor Emmanuel, Carol Albert, pentru supuşii săi din Piemont-Sardinia), monarhul conducea „prin voia Domnului", la fel ca şi „prin voia poporului". A fost instituită şi o adunare bicamerală, în care

membrii camerei superioare erau aleşi de rege, iar cei din camera inferioară erau aleşi pe baza unor împuterniciri restrictive.

Victor Emmanuel şi-a păstrat puterea de a numi şi a demite miniştrii după voia sa, de a dizolva adunarea generală, şi dreptul de veto faţă de legile care trecuseră de ambele camere. Regele era în acelaşi timp şi comandantul suprem al forţelor armate italiene şi conducea afacerile externe fără a da socoteală pentru acţiunile sale în faţa adunării. În plus, constituţia îi permitea monarhului să declare război şi să încheie pace la cererea lui, iar tratatele naţionale de pace puteau fi păstrate secrete dacă regele considera că este în interesul naţional să procedeze astfel. Monarhul nu era răspunzător pentru nici una dintre acţiunile sale oficiale şi aluziile la eventualele greşeli politice făcute de rege constituiau, conform constituţiei, o crimă[26]. În ciuda acestor puteri executive considerabile, Victor Emmanuel al II-lea nu a fost nici categoric, nici foarte constant în ceea ce priveşte îndeplinirea responsabilităţilor sale executive. Problemele administrative îl oboseau, viaţa privată promiscuă i-a deteriorat reputaţia publică, iar confruntările permanente cu cei nouă prim-miniştri ai săi de-a lungul domniei sale până în 1878 l-au împiedicat să beneficieze pe deplin de prerogativele sale legale.

Evenimentele din Prusia după revoluţia de la 1848 au certificat faptul că autoritatea regală s-a adaptat la cerinţele noii societăţi industriale. Constituţia prusacă de la 1850 garanta libertatea individuală, care punea astfel capăt ultimelor vestigii ale obligaţiilor feudale, dar regele se bucura atât de controlul asupra forţelor armate, cât şi de dreptul de a-şi alege miniştrii fără nici un fel de intervenţii din partea reprezentanţilor aleşi din camera inferioară sau *Landtag*. În 1862, după ce a ratat obţinerea aprobării în *Landtag* pentru un nou serviciu militar de trei ani, regele Wilhelm a apelat la Otto von Bismarck, un moşier conservator care servea ca ambasador al Prusiei la Paris, pentru a încerca să rezolve problema. Când Bismarck a ignorat majoritatea liberală din parlamentul prusac şi a hotărât colectarea de impozite pe venit fără autoritate legislativă, faptul că marea majoritate a contribuabililor s-au supus a sugerat slăbiciunea constituţionalismului din regatul prusac.

Dispreţuit de liberalii din parlamentul prusac când a fost ridicat la rang de rege în anul 1862, triumfurile militare rapide ale lui Bismarck asupra Danemarcei (1864), Austriei (1866) şi asupra Franţei i-au transformat pe cei mai mulţi parlamentari liberali în militanţi naţionalişti. Consecinţele acestei capitulări liberale în faţa credinţei naţionaliste va avea implicaţii serioase pentru Europa de la mijlocul secolului XX, dar spre sfârşitul secolului al XIX-lea sprijinul intelectualilor de la oraş şi al clasei de mijloc a industriaşilor acordat programului regal a reprezentat cheia unificării Germaniei. Bismarck însuşi nu era un fanatic al prerogativelor regale nelimitate, pentru că el credea că absolutismul „necesită imparţialitate, onestitate, devotament, energie şi modestie din partea conducătorului". Din păcate, influenţa favoriţilor, dublată de „vanitatea monarhului şi înclinaţia lui pentru flatare" a transformat autoritatea regală într-un sistem profund problematic al autorităţii centralizate[27].

Pe 18 ianuarie 1871 regele prusac Wilhelm I a fost declarat *Kaiser* (împărat) de principii germani care participaseră la războiul împotriva împăratului Napoleon al III-lea. Ceremonia s-a desfăşurat la Versailles şi a fost un simbol al marii schisme din interiorul puterii politice de pe continent; în următorii cincizeci de ani Germania federală, alcătuită din 25 de state individuale, avea să devină puterea economică şi militară numărul unu din Europa; 23 dintre cele 25 de state erau conduse de principi, şi în calitate de preşedinte al acestei federaţii, regele prusac deţinea titlul de împărat german[28].

Spre sfârşitul secolului al XIX-lea, printre priorităţile de vârf ale guvernelor tuturor monarhiilor europene s-a numărat şi „problema socială". Un rezultat al extinderii drepturilor civile într-o epocă industrială a fost apariţia unor partide politice socialiste credibile. Susţinătorii monarhiei precum Bismarck erau suficient de flexibili pentru a prelua conducerea şi pentru a se ocupa de nenumăratele probleme sociale şi economice presante ale clasei muncitoare. În toată Europa de Vest, guvernele regale au început să joace un rol activ în zone care altădată nu aparţineau statului: inspecţiile în fabrici şi adăposturi, serviciile publice pentru cei săraci, educaţia obligatorie la nivelul primar. Şi atâta timp cât monarhii Europei erau conştienţi de rolul schimbător al autorităţii publice într-o

societate urbană şi industrială complexă, sprijinul popular pentru sistemul politic avea să continue. Datorită în mare parte calităţilor de conducător ale lui Bismarck, până în 1900 monarhia încetase să mai fie bastionul religiei oficiale şi al privilegiului aristocratic. Noi obiective asociate cu dezvoltarea intereselor naţionale fuseseră stabilite de conducători şi domnia lor se baza acum pe un nou consens în ceea ce priveşte scopul final al societăţii civile.

Când *Kaiser*-ul Wilhelm a murit în 1888, succesorul său Wilhelm al II-lea a preluat puterea imperială germană şi a dus-o dincolo de graniţele europene, transformând monarhia germană într-o putere mondială, acceptând în acelaşi timp principiile guvernării parlamentare şi ale libertăţii individuale. Cu o populaţie de peste 67 de milioane în 1870 (de două ori numărul de locuitori ai Marii Britanii), Germania imperială a devenit o putere industrială de primă mână spre sfârşitul secolului al XIX-lea. Electronica, produsele chimice, medicamentele, armamentul au fost domenii în care Germania a devenit lider. *Kaiser*-ul era foarte conştient de importanţa promovării industriei şi comerţului german, şi guvernul său a dus în mod constant o politică de impulsionare a intereselor materiale ale clasei de mijloc industriale[29]. Wilhelm al II-lea s-a înconjurat nu numai de aristocraţi *Junker*, dar şi de bancheri şi industriaşi care erau de acord cu expansiunea puterii economice şi militare a Germaniei dincolo de ocean. Aceasta a fost o mişcare inspirată şi perfectă din punct de vedere politic din partea monarhului, fiind imitată imediat de Marea Britanie şi într-o mai mică măsură de Nicolae al II-lea al Rusiei. Diferenţele sociale dintre vechea aristocraţie şi burghezia industrială au fost oarecum micşorate prin oferirea de către monarh a unor titluri nobiliare pentru anumiţi lideri din industrie şi domeniul bancar. În Marea Britanie, familiile Rothschild şi Sassoon, în Germania, Krupp şi Siemens, în Austria, Gutmann, în Italia, Franchetti – cei mai bogaţi bancheri şi producători au intrat cu succes în rândurile nobilimii tradiţionale mulţumită în mare parte dorinţei marilor aristocraţi de a-i primi printre ei[30].

În termenii organizării politice, constituţia imperială a lui Bismarck (1871-1890) a fost un amestec ingenios de elemente democratice şi

autocratice. Un cercetător din zilele noastre a descris *Reich*-ul german „ca o fațadă a monarhiei parlamentare suprapusă peste un edificiu al statului autoritar dominat de aristocrația reacționară și militantă a Prusiei“ [31]. Conform noii structuri feudale, Wilhelm al II-lea nu numai că numea personal (și concedia) cancelarul și comanda forțele armate, dar se bucura și de dreptul de a convoca și a dizolva parlamentul federal bicameral. Camera inferioară sau *Reichstag*-ul era aleasă pe baza votului universal, și această adunare legislativă deținea puteri bugetare semnificative, dar numai împăratul era cel care iniția în mod oficial toate legile interne. Camera superioară sau *Bundesrat*-ul era alcătuită din delegați trimiși de statele constituente, și toate legile naționale trebuiau aprobate de ambele camere. Totuși, de vreme ce cancelarul și cabinetul său răspundeau numai în fața împăratului, el și guvernul său puteau rămâne la putere chiar și fără sprijinul parlamentului. În plus, regele-împărat își exercita autoritatea deplină peste forțele armate și era arhitectul principal al politicii externe [32].

Până în 1890, Wilhelm împlinise unele din cele mai mari ambiții ale monarhilor care datau încă din secolul al XVI-lea: Coroana se bucura de monopolul asupra puterii coercitive prin intermediul unei armate loiale și al unei birocrații credincioase. Nici unul dintre principalele partide politice din *Reichstag* – Partidul Catolic de Centru, Partidul Social Democrat sau Partidul Național Liberal – nu s-a opus structurii autoritare locale sau politicii externe agresive a guvernului condus de împărat [33]. Înțelegerea prerogativelor de către tânărul *Kaiser* a fost dublată de firea sa lăudăroasă și nesigură. După demiterea lui Bismarck în 1890, monarhul a aruncat Germania într-o poziție agresivă și expansionistă. Folosind un limbaj specific absolutismului din secolul al XVIII-lea, el informează Dieta Provincială a Brandenburg-ului în 1891 că: „eu privesc statutul și sarcinile mele ca fiind impuse de Cer și de aceea eu îmi voi oferi serviciile unei Ființe Supreme, Căreia va trebui să-I dau socoteală mai târziu“. Wilhelm s-a confesat succesorului lui Bismarck în 1892 că nu era interesat de popularitatea personală (deși acțiunile lui îi contraziceau vorbele), „deoarece principiile care îmi ghidează acțiunile sunt datoria, responsabilitatea și o conștiință împăcată în fața lui Dumnezeu“ [34]. În 1900, Wilhelm îi spune viitorului rege al Angliei, George al V-lea, că în

calitate de *Kaiser* era „singurul stăpân al politicii germane şi ţara trebuie să mă urmeze oriunde voi merge". În viziunea unui istoric de astăzi, împăratul personifica cultura dinastică a Europei de la sfârşitul secolului al XIX-lea:

> El a fost un monarh prin Drept Divin şi cu toate acestea parvenitul; un cavaler medieval în armură strălucitoare şi cu toate acestea inspiraţia din spatele acestei minuni a tehnologiei moderne, flota de luptă; un reacţionar intransigent şi în acelaşi timp – măcar pentru o vreme – Împăratul Socialist care a sprijinit asigurările pentru accidentele de muncă şi pensiile pentru lucrătorii industriali.[35]

În ciuda acestor defecte personale, pe termen scurt, Wilhelm, urmând calea lui Bismarck, a reuşit în mod eficient să respecte obiectivele liberalilor şi să-şi păstreze promisiunea de a creea o naţiune măreaţă.

Dilema habsburgică

În Austria, pe de altă parte, familia conducătoare s-a confruntat cu problema menţinerii controlului asupra unui imperiu medieval agrar care nu semăna deloc cu idealul naţional. La Congresul de la Viena, Habsburgii nu au făcut nici un efort să revigoreze vechiul Sfânt Imperiu Roman care fusese distrus complet în timpul războaielor napoleoniene. În 1804, Francisc al II-lea a declarat înfiinţarea imperiului austriac, iar doi ani mai târziu, după ce Napoleon forţase principatele germane din sud şi vest să se alăture noii Confederaţii a Rinului, Francisc a renunţat la titulatura de „Sfânt Împărat Roman". Sub conducerea lui Francisc, care a domnit până în 1835, şi a fiului său Ferdinand I (domneşte între 1835-1848), imperiul a fost guvernat într-o manieră autocratică. Prinţul Klemens von Metternich a supravegheat o reţea solidă de spioni interni şi a impus o cenzură riguroasă asupra presei. La începutul revoluţiei de la 1848, Metternich a fugit la Londra, iar împăratul a abdicat în favoarea nepotului său de 18 ani, Franz Joseph I (domneşte între 1848-1916). Pentru următorii

68 de ani, soarta politică a Habsburgilor va rămâne în mâinile acestui bărbat, o figură extrem de conservatoare, care experimentase în primul său an de domnie o revoluţie populară şi care avea să lupte din toate puterile pentru a preîntâmpina repetarea unui astfel de eveniment.

Germanii, maghiarii, polonezii, croaţii, slovenii, românii, sârbii, italienii, cehii – diversele popoare care trăiau în dominioanele imperiale ale Habsburgilor nu puteau fi izolaţi de rumorile naţionalismului ce apăruseră o dată cu Revoluţia Franceză. Armatele habsburgice îi învinseseră cu succes pe rebelii maghiari şi italieni în 1848, dar, după umilirile suferite în faţa piemontezilor în 1859 şi a prusacilor în 1866, împăratul Franz Joseph a fost obligat să cedeze autonomia locală nobilimii maghiare din Ungaria. Imediat a fost stabilită o monarhie dualăă (sub conducerea lui Franz Joseph ca împărat al Austriei şi rege al Ungariei), care garanta inviolabilitatea graniţelor, a afacerilor externe şi a armatei, însă autonomia locală câştigată de maghiari nu a făcut altceva decât să alimenteze sentimentele naţionaliste printre popoarele imperiului poliglot. Din acel moment până la colapsul devastator al monarhiei în timpul Primului Război Mondial, Habsburgii s-au confruntat în permanenţă cu revolta minorităţilor etnice din interiorul marelui teritoriu.

Încercarea plină de succes a piemontezilor de a alunga forţele austriece din Italia, dublată de obţinerea autonomiei de către maghiari în 1867, a marcat remarcabila caracteristică a dinasticismului ca fiind singura legătură variabilă care putea uni un număr mare de popoare ce nu împărtăşeau nici un fel de coeziune de rasă, lingvistică, socială sau istorică. Austro-Ungaria a fost un imperiu alcătuit în întregime din minorităţi, o prelungire a ideii imperiale medievale prin care supuşii jurau credinţă unei coroane şi unei dinastii şi nu unei noţiuni abstracte [36]. Singura legătură dintre centru şi diversele provincii ale imperiului era monarhul însuşi, a cărui domnie de 68 de ani a depăşit deceniile în care naţionalismul a devenit cel mai puternic factor din viaţa politică a Europei. De aceea nu trebuie să ne surprindă că principalele puteri deţinute de împărat, controlul asupra afacerilor externe şi armatei, au fost folosite pentru a împiedica realizarea idealurilor naţionaliste. Din punctul de vedere al unui cercetător, „politica externă a reprezentat justificarea monarhiei;

aproape orice schimbare importantă din interiorul ținuturilor habsburgice timp de un secol a fost rezultatul nevoii de a face față cu succes crizei din afacerile externe"[37].

De-a lungul ultimilor 40 de ani de existență a monarhiei, problema rivalităților naționale din interiorul ținuturilor controlate de Habsburgi a constituit principala provocare a conducătorului și a miniștrilor săi. Împăratul, aflat la vârsta a treia, simțea o mare responsabilitate pentru bunăstarea și integritatea teritorială a moștenirii sale multietnice. Din nefericire, concesiile făcute unui singur grup au determinat apariția altor cereri similare. Ceea ce a păstrat modelul monarhic intact în secolul XX, mai mult decât orice altceva, a fost continuitatea specifică celei mai vechi case dinastice din Europa. Astfel, sărbătorirea celor optzeci de ani ai împăratului în 1910 a fost la fel de semnificativă pentru imperiu pe cât a fost Jubileul de Diamant al Reginei Victoria pentru britanici în 1897. Habsburgii erau asociați în mintea supușilor lor cu tradiția autorității romane transnaționale și cu apărarea îndrăzneață a Europei împotriva incursiunilor turcilor[38]. Împăratul era moștenitorul lui Carol al V-lea, regele apostolic al Ungariei și succesorul Sfântului Ștefan. Tradiția încă mai conta în acest imperiu poliglot.

Atât în Austria, cât și în Ungaria existau adunări reprezentative, și în 1880 austriecii deja se bucurau de libertate religioasă, egalitate în fața legii și protejarea drepturilor civile. În 1907, a fost ales parlamentul pe baza votului universal, fiind instaurat un sistem multipartid. Dar miniștrii guvernului rămâneau în continuare slujitorii Coroanei și nu erau supuși controlului parlamentar. Sprijinit de un serviciu civil în plină dezvoltare, de armată și de Biserică, Franz Joseph nu era un bărbat predispus inițierii unor schimbări, fie ele naționaliste sau constituționale. Împăratul a încurajat însă investițiile statului în anumite sectoare ale infrastructurii precum căile ferate, iar dezvoltarea economică a fost susținută de centre industriale ca Viena sau Praga. Crescut în climatul intelectual al Europei lui Metternich, marcat ca tânăr împărat de amintirea revoluțiilor de la 1848, monarhul a plasat supraviețuirea dinastiei transnaționale deasupra oricăror alte idealuri politice sau personale[39]. Chiar înaintea Primului Război Mondial, puțini dintre supușii regelui-împărat

ar fi propus abolirea monarhiei. În interior, Coroana încă se mai bucura de un prestigiu considerabil. Iar moștenitorul împăratului, arhiducele Franz Ferdinand, reușise să-și câștige simpatia slavilor din sud. În 1914 ambițiile naționaliste ale acestui grup minoritar au creeat cea mai mare problemă bunăstării politice a imperiului. Dar arhiducele era pregătit să se ocupe de acest aspect într-o manieră non-conflictuală.

Intransigența rusească

Monarhii din Europa de Est și Centrală au deținut cel mai înalt nivel de autoritate personală asupra popoarelor lor. Monarhia rusă în mod deosebit a rezistat influenței ideilor liberale și constituționale de-a lungul secolului al XIX-lea. A fost nevoie de un eșec militar major în 1905 pentru a zgudui fundația autocrației regale, dar chiar și atunci sistemul țarist a continuat să se opună implementării modelului parlamentar deja în funcțiune în Marea Britanie, Franța și într-o mai mică măsură în Germania. Durabilitatea monarhiei autocratice poate fi explicată cu ajutorul factorilor economici și materiali. Până la sfârșitul ultimului deceniu al secolului al XIX-lea, Rusia imperială a rămas un stat agrar. Marea majoritate a populației era alcătuită din țărani analfabeți, și greutățile legate de munca la câmp au fost mărite de sporirea populației și, paradoxal, de abolirea robiei în 1861 de către țarul Alexandru al II-lea. Emanciparea îi lăsase pe mulți țărani cu povara taxelor pe care trebuiau să le plătească proprietarilor de pământuri. Cu o populație care a crescut de la 97 de milioane în 1880 la 165 de milioane în 1914, guvernul oferea foarte puține servicii sociale și educaționale așa cum o făceau statele occidentale.

Lipsindu-i sectorul industrial sau comercial, clasa socială de mijloc, esențială pentru orice schimbare constituțională, nu exista în Rusia. Ultimii doi țari Romanov, Alexandru al III-lea (1845-1894, domnește între 1883-1894) și Nicolae al II-lea (1868-1918, domnește între 1894-1917) au fost doi autocrați buni, dar lipsiți de imaginație și care se simțeau amenințați de inovații și modernizare. În plus, au evitat în mod deliberat tipul de legătură personală cu supușii lor care fusese mult timp semnul

simbolic al dinastiei. La începutul secolului al XIX-lea, ţarii Nicolae I şi apoi Alexandru al II-lea obişnuiau să se plimbe pe jos sau călare prin Sank. Petersburg fără să fie însoţiţi de alai. Aparenta accesibilitate a împăratului mai tempera din asprimea conducerii autocratice pentru mulţi dintre cei care trăiau în capitală. Însă după asasinarea în 1881 a lui Alexandru al II-lea în timp ce-şi făcea plimbarea săptămânală prin capitală, acest obicei a fost schimbat. Monarhii ruşi nu au mai fost văzuţi niciodată pe străzile oraşului fără să fie protejaţi [40]. Cu un aparat de securitate care în 1900 număra 100 000 de poliţişti, 5000 de agenţi de securitate şi nenumăraţi spioni şi informatori plătiţi, vocile liberale au fost rapid reduse la tăcere. Mulţi dintre potenţialii reformatori au ales exilul, în timp ce radicaliştii au ales teroarea ca fiind singurul instrument de reformă.

Ultimul dintre ţarii ruşi, Nicolae al II-lea, ilustrează modul în care succesul sau eşecul regimurilor autocratice depindeau de caracteristicile personale ale conducătorului. În tinereţe, Nicolae a fost cucerit de teoria absolutismului de drept divin propus de tutorele său Constantin Pobedonosev, care a fost împuternicitul sau conducătorul Sfântului Sinod (comitetul director al Bisericii Ortodoxe) între 1880 şi 1895 [41]. În întreaga sa domnie Nicolae şi-a manifestat dorinţa fierbinte de a transmite această putere mai departe, neschimbată, moştenitorului său fragil. Ţarul a fost în permanenţă dominat de favoriţi, fie ei lideri religioşi sau soţia sa şi confidentul acesteia, călugărul Rasputin. Administratorii capabili, precum Serghei Witte, care a fost ministru de finanţe între 1892 şi 1903, nu au fost în stare să-şi asigure încrederea monarhului. Witte a început un program şoc de intervenţie a statului în economie pentru a dezvolta industrii-cheie, cum a fost cea a căilor ferate, în anii 1890, şi rezultatele au fost destul de mulţumitoare. De fapt, între 1890 şi 1900, sectorul industrial rus a cunoscut o dezvoltare mai rapidă decât în orice altă ţară europeană.

Totuşi, sărăcia pe ansamblu a populaţiei a crescut. Enormul imperiu al Rusiei, extrem de agrar şi dependent de împrumuturile şi investiţiile străine, a fost supus unui test dur în timpul războiului cu Japonia din 1905. Rezultatul a fost unul dezastruos, Rusia fiind înfrântă şi umilită de proaspăta putere japoneză, iar ţarul Nicolae fiind forţat să accepte instituirea unei adunări naţionale reprezentative numită *Duma*. Declinul

regal însă nu a durat foarte mult. Noua Dumă putea fi suspendată şi dizolvată după bunul plac al ţarului, iar puterile ei nu se răsfrângeau şi asupra armatei. În plus, o serie de „Legi Fundamentale" emise în 1906 puteau fi amendate numai de monarh. Chiar înainte de izbucnirea Primului Război Mondial, curtea regală s-a izolat, nemaidorind să facă nici un fel de concesii în ceea ce priveşte reformele constituţionale, bazându-se pe naţionalismul rus şi loialitatea rămasă faţă de dinastie. În cele din urmă, această mişcare s-a dovedit a fi o uriaşă eroare.

VI

Finaluri și rămășițe: monarhia în secolul XX

De-a lungul secolului XX instituția monarhiei s-a confruntat cu provocări repetate în toată lumea. În Europa, în ciuda dezvoltării politicii democratice, popularitatea monarhiei a atins noi cote la începutul secolului, dar a fost discreditată în timpul Primului Război Mondial. Imperiile rus, austriac, german și otoman au fost dizolvate ca rezultat direct al acestui conflict fără precedent, fiind înlocuite până în 1925 de nenumărate republici democratice. Dintre marii combatanți, doar Marea Britanie și-a păstrat monarhia la sfârșitul Marelui Război, deși în acel moment familia regală fusese redusă în mare doar la statutul de instituție ceremonială, iar monarhul acceptase deja, fără posibilitatea de a se opune, să sprijine politica impusă de partidul majoritar din Camera Comunelor. Așa cum am văzut și în Capitolul I, o situație similară s-a înregistrat și în Japonia după cel de Al Doilea Război Mondial, unde împăratul și-a păstrat instituția, dar fără să mai beneficieze de statutul sacru și de implicarea politică. Europenii secolului XX au renegat monarhia tradițională, dar până în anii 1930 a înflorit o nouă și mult mai vicleană formă de conducere absolutistă care avea să pună probleme paradigmei democratice. Va fi nevoie de un alt război mondial și de moartea a 50 de milioane de oameni, înainte ca această repudiere modernă a demnității individului să fie în sfârșit depășită. În celelalte părți ale lumii, forțele modernității continuau să submineze puterea monarhilor. Ordinea imperială a Chinei a fost distrusă la sfârșitul revoluției din 1912; în India, cea mai numeroasă democrație din lume l-a înlocuit pe *raj*-ul britanic în 1948; iar în Asia de Sud, monarhia vietnameză a clacat în fața comunismului

insurgent. Singura excepţie generală de la aceste dezvoltări la nivel mondial s-a înregistrat în lumea musulmană, unde au apărut noi monarhii după Primul Război Mondial şi unde descoperirea unor bogate resurse de petrol le-a oferit acestora oportunităţi deosebite de extindere a puterii regale.

Apogeul european, 1880-1914

Europenii în general şi monarhii în particular aveau motive de optimism la începutul noului secol. Democratizarea politică şi guvernul constituţional găsiseră o cale comună de convieţuire cu puterea executivă ereditară a regilor şi reginelor. În 1880 toată lumea accepta deja ideea că statul şi liderii săi tradiţionali trebuie să reprezinte naţiunea şi să ofere poporului o identitate istorică şi culturală comună. Aşa cum am văzut, numai Austro-Ungaria, Rusia şi Sultanatul Otoman au încălcat acest model, contribuind substanţial la colapsul celor trei imperii în timpul Marelui Război. În Europa Occidentală, vechea alianţă a monarhilor, clericilor şi nobililor a fost extinsă pentru a-i primi în rândul lor şi pe bancheri şi oamenii de afaceri, în încercarea de a apăra ordinea deja existentă. În întreaga lume au apărut state suverane care nu erau supuse nici unei puteri străine, şi ele au devenit un model standard al organizării civile.

Dezvoltarea ştiinţifică în domeniul industriei, biologiei, fizicii şi în studiul mediului înconjurător promitea un viitor unde misterul şi obscurantismul urmau să fie înlocuite de investigaţia raţională. În termenii traiului zilnic, descoperirile din medicină au avut probabil cel mai mare impact asupra calităţii vieţii occidentalilor. Regina Victoria, de exemplu, a fost figura-cheie în promovarea anestezicului la naştere. Bicicleta, trenul, vapoarele cu aburi ce traversau oceanul, electrificarea centrelor urbane, locuinţele solide şi dieta mai variată anunţau zorii unui continent european unde condiţiile materiale de viaţă urmau să se îmbunătăţească de la o zi la alta. Pe de altă parte, gloria materială şi spirituală a civilizaţiei europene se răspândea pe tot globul mulţumită expansiunii imperiilor din Africa şi Asia, imediat după anul 1870.

La începutul secolului al XIX-lea, monarhii europeni conduceau regate ale căror supuși controlau (și în unele cazuri chiar ocupau) 35 la sută din ținuturile locuite la nivel mondial. Doar un secol mai târziu, în 1914, procentul a crescut la 84 de procente, după ce o mare parte din popoarele lumii fuseseră colonizate[1]. O treime din suprafața planetei era dominată de doi monarhi chiar înainte de Primul Război Mondial, cel britanic și cel rus. În 1880, Europa Occidentală, căminul a aproximativ 320 de milioane de locuitori (aproape un sfert din populația lumii), devenise civilizația dominantă[2]. Mulțumită celor trei secole de inovații în manipularea mediului înconjurător, Europa (și mai recent America) deținea capacitatea de a desfășura cea mai mare forță militară. Cu o economie și o tehnologie superioare, precum și cu mijloace de transport și armament pe măsură, dominația europeană s-a accentuat asupra femeilor și bărbaților care de secole întregi fuseseră controlați de propriile dinastii regale[3].

Nivelul schimbărilor nu poate fi ignorat. Înainte de secolul al XIX-lea, colonialismul fusese o afacere ce presupunea cooperarea europeană cu monarhii locali și elitele lor subordonate. Ceva din spiritul renascentist al descoperirilor și al fascinației pentru culturile non-creștine încă îi mai însufleţea pe europeni în încercarea de a-și cunoaște semenii aflați la distanță. India Britanică este poate cel mai bun exemplu în acest sens, pentru că aici, Compania britanică a Indiei de Est a făcut tot posibilul să colaboreze cu împărații moguli și subalternii lor pentru avantaje economice reciproce. Răscoala sipailor (soldați indieni din armata anglo-indiană) din 1857 a pus capăt acestei relații neoficiale și a impus controlul direct al Coroanei britanice peste cea mai mare parte a subcontinentului. Acest moment a marcat și dezvoltarea unei opinii mai puțin favorabile referitoare la non-occidentalii care nu reușiseră să țină pasul cu dezvoltarea industrială din Europa. Adesea, după 1850, popoarele coloniale au fost văzute în cel mai bun caz ca înapoiate și în cel mai rău caz ca inferioare din punct de vedere biologic. Rezultatul a constat într-o accelerare dramatică a asupririi politice directe. În Africa, în jurul anului 1900, doar două state, Liberia și Abisinia, reușiseră să-și păstreze independența, respingând controlul european. Marea Britanie, Franța, Germania și într-o mai mică măsură Italia, Portugalia și Spania, alături de Belgia, al cărei rege, Leopold

al II-lea, a declarat Congo proprietatea lui personală, completau dominația asupra imensului continent. În Asia, doar cinci regate (Afghanistan, Japonia, Persia, Siam și Tibet) au rămas neatinse de influența colonială europeană[4]. Imperialiștilor li se părea ceva normal ca valorile, tehnica și sistemele lor ideatice să fie universal aplicabile, iar popoarele „înapoiate" ar fi trebuit să întâmpine cu bucurie această ofertă gratuită.

Pentru restul comunității globale, alegerea dificilă la sfârșit de secol trebuia făcută între a deveni clienții europenilor, și a accepta ideile și tehnicile europene pentru a evita dominația imperială. De la organizarea economică până la idealurile educaționale, de la tehnica medicală până la viziunea naționalistă, paradigma occidentală nu mai putea fi ignorată. În toată această luptă de a rămâne în afara controlului direct sau indirect al Europei (exact cum a procedat și Japonia), instituția monarhiei a servit drept legătură familiară ce conecta culturi variate ale globului. Rangul și originea, puterea socială și politică asimilată unei ierarhii ordonate – toate aceste elemente ale societăților tradiționale din întreaga lume au facilitat impunerea hegemoniei europene, monarhii indigeni având permisiunea să-și continue domnia asupra regatelor lor, dar sub supraveghere occidentală. O astfel de legătură instituțională comună a fost folosită în secolul al XIX-lea de marea majoritate a puterilor europene.

Suprapunerea monarhiei europene peste regatele non-occidentale (anterior autonome) a fost materializată atât la nivel simbolic, cât și la nivel material. În Africa colonială, germanii și britanicii au utilizat din plin ideea monarhiei imperiale în reprezentarea lor în fața popoarelor care se găseau sub conducerea regilor băștinași. După cum a afirmat un istoric, „teologia" unei monarhii omnisciente, omnipotente și omniprezente a devenit aproape singurul ingredient al ideologiei imperiale așa cum a fost ea înfățișată africanilor[5]. Regii africani erau informați prin intermediul misionarilor și al administratorilor coloniali că monarhul european manifesta un interes personal și paternal pentru bunăstarea tuturor supușilor săi din colonii. Ritualurile locale, orientate către slăvirea conducătorului european, au fost inventate de cuceritori pentru a accentua statutul monarhului imperial. În proclamația care a însoțit Legea Guvernului Indian din 1858, regina Victoria îi asigura pe supușii

săi din Asia de Sud că ea „era legată de locuitorii teritoriilor indiene prin aceleași îndatoriri pe care le avea față de toți ceilalți supuși ai săi". Sub conducerea primului-ministru Benjamin Disraeli, Parlamentul i-a acordat reginei în 1887 titlul de „Împărăteasă a Indiei", subliniind astfel beneficiile pe care le adusese Marea Britanie Indiei[6]. Șeful guvernului britanic din India după 1858 reprezenta Parlamentul de la Westminster, dar în calitate de vicerege el era doar vocea monarhului care păstra o relație justă între Coroana imperială și popoarele vastului subcontinent[7]. Prinții indieni erau acceptați acum ca vasali ai monarhului imperial suveran, și întreaga ierarhie socială din India era organizată în conformitate cu cerințele reginei-împărătese.

Coroanele populare într-o epocă democratică

În lucrarea sa *The Persistence of The Old Regime*, Arno Mayer a susținut că Primul Război Mondial „a fost expresia declinului și prăbușirii vechii ordini care se zbătea să-și prelungească viața, mai degrabă decât cea a dezvoltării explozive a capitalismului industrial care voia cu tot dinadinsul să-și impună supremația". Indiferent dacă punctul de vedere al lui Mayer este întemeiat sau nu atunci când spune că războiul a fost produsul încercării disperate a acelui *ancien régime* de a rămâne la putere, totuși forța și trăinicia acestui regim nu pot fi puse la îndoială. Monarhia a rămas în centrul ordinii politice din Europa până în 1914 și a fost una dintre instituțiile acceptate ca atare de majoritatea covârșitoare a popoarelor din întreaga lume. Chiar și în Europa, unde societatea bazată pe economia de piață se desprindea de cultura tradițională și unde instituțiile parlamentare alese prin vot popular existau peste tot cu excepția Muntenegrului, instituția regală și-a păstrat popularitatea. Statele apărute de curând în Balcani – Serbia, România, Bulgaria, Muntenegru, Albania – în urma războaielor naționaliste și de eliberare de sub dominația otomană, au optat pentru un sistem de guvernare monarhic.

Alternative importante existau în republicile vaste ca Statele Unite, mai recent în Franța și, într-o oarecare măsură, în rândurile elitei intelectuale

din China după prăbușirea ordinii imperiale în 1912. Dar aceste cazuri erau doar excepția care confirma regula. În studiul asupra trecutului avem tendința să ne concentrăm asupra celor care au promovat schimbarea, a celor care au dorit să rearanjeze relațiile și instituțiile existente. Prin urmare, trecem adesea cu vederea ceea ce Mayer numește „forțele de inerție și rezistență care au încetinit distrugerea vechii ordini". Considerarea monarhiei ca pe ceva obișnuit, fără a o apăra pentru că nu avea nevoie de apărare, reprezintă unul dintre faptele implicite, cu adevărat ireproșabile ale istoriei secolului, dar unul care este adeseori neglijat pentru că nemulțumește[8].

O serie de factori suplimentari motivează menținerea instituției la începutul secolului XX. Serviciul de recrutare militară, educația elementară obligatorie, apariția unui sistem de taxe și impozite eficient, mijloacele de transport terestre și maritime din ce în ce mai sofisticate, abandonarea regulilor liberale clasice cu privire la interzicerea intervenției statului în domeniile politicii sociale și economice au reprezentat elemente care au ajutat statul modern să joace un rol fără precedent în viața cetățenilor. Personalul guvernului s-a mărit destul de mult la sfârșitul secolului al XIX-lea, iar examenele deveniseră ceva normal pentru intrarea în serviciul guvernamental. Monarhii care au sprijinit dezvoltarea serviciului de stat și a bunăstării economice a populației aveau să descopere cu bucurie că popularitatea le crește o dată cu puterea lor executivă.

În mod surprinzător, într-o epocă a politicii maselor, a muncii industriale și a mobilității geografice, marea majoritate a europenilor au continuat să creadă că societatea era cel mai bine condusă de elitele tradiționale. În timp ce culturile industriale și comerciale își bazau puterea socială și politică pe concurența într-o piață liberă, rangul și originea au continuat să fie importante în întreaga Europă. În Marea Britanie, de exemplu, elitele aristocratice își exercitau o influență considerabilă asupra problemelor Camerei Comunelor. În 1880, doar 100 din cei 658 de membri ai Camerei își bazau veniturile pe activități comerciale sau de producție, mare parte dintre ei fiind rude sau moștenitori ai pairilor din Camera Lorzilor. Și totuși, aici nu a fost inițiată niciodată vreo mișcare care să dizolve monarhia, Camera Lorzilor sau nobilimea care avea acces

la anumite funcții. Societatea europeană era transformată încetul cu încetul de valorile burgheze, dar elementele cele mai pline de succes ale clasei de mijloc comerciale și industriale continuau să vizeze stilul aristocratic, prin cumpărarea de case cât mai arătoase, trimiterea copiilor la școli de elită, căsătoria copiilor cu moștenitori ai titlurilor nobiliare[9].

Instituția monarhiei în Europa a beneficiat la sfârșitul secolului al XIX-lea și de o reacție negativă la dezvoltarea politicii democratice de masă. Numărul de republici, la urma urmei, nu era deloc impresionant. În Franța, de exemplu, fragilitatea guvernelor de coaliție a fost ceva obișnuit după 1871, iar scandalurile legate de corupție au subminat nenumărate alianțe. Între 1890 și 1914, în Republica Franceză s-au succedat 43 de guverne diferite și 26 de prim-miniștri. Votul universal fusese adoptat de marea majoritate a țărilor până în 1900, dar pentru mulți oameni politica parlamentară nu inspira deloc încredere. În Franța, înfrângerea suferită în fața Germaniei în 1870, urmată de pierderea teritoriilor vorbitoare de limbă franceză Alsacia și Lorena au reprezentat ocazia perfectă pentru discursurile naționaliste și antiparlamentare. Oponenții monarhiști ai republicii erau convinși că declinul Franței se datora lipsei unui regim autoritar. Corupția, necinstea și incompetența erau caracteristicile principale ale republicilor democratice unde elitele politice manipulau voturile maselor într-o cursă fără sfârșit pentru obținerea de diverse avantaje de partid[10].

Din această perspectivă, cultura democratică liberală afișa o putere politică deținută de persoane fără morală și slab dotate intelectual, de parveniți ambițioși care căutau să manipuleze electoratul doar pentru propriile lor interese meschine. Ineficiența și corupția guvernelor alese ofereau o dovadă puternică a nevoii de întoarcere către conducerea absolutistă. În 1914, teoria conform căreia monarhia furniza stabilitate, în timp ce republicile ascundeau instabilitate și nesiguranță, părea să se fi născut din faptul că marile puteri nu mai luptaseră una împotriva alteia de la războiul franco-prusac din 1870. În cercurile militare sau diplomatice prea puțini își doreau distrugerea marilor monarhii, fie și a uneia lipsită de identitate națională ca Austrio-Ungaria. Echilibrul de putere părea să fie principalul obiectiv al tuturor statelor.

Căutând să situeze interesele naționale deasupra ambițiilor și tendințelor centrifuge de partid, scriitori ca Maurice Barrès (1862-1923) și Charles Maurras (1868-1952) au dorit să revigoreze monarhia ca fiind singurul model viabil de guvernare într-o epocă industrială. În cartea sa *Enquête sur la Monarchie* (1900) și în articolele publicate în *L'Action française*, Maurras susținea că democrația politică și politica de partid ignoră interesul național mai larg. Tradiția națională este cel mai bine reprezentată de un suveran puternic care poate trece peste ambițiile egoiste ale figurilor politice individuale [11]. Autori ca Maurras scriau că monarhia, Biserica și armata erau trăsăturile esențiale ale unei guvernări pline de succes din epoca modernă [12]. Supremația statului și eșecul republicilor democratice de a asigura securitatea statului au fost subliniate și de Heinrich von Treitschke (1834-1896) în Germania. În opera sa în patru volume publicată postum *Historische und politische Aufsatze*, von Treitschke considera că unitatea statului era cel mai bine servită când autoritatea legislativă, juridică și executivă erau concentrate într-o singură instituție. Nu este deloc surprinzător faptul că noul imperiu german reprezenta statul-model conform acestei definiții, în care cancelarul nu răspundea pentru acțiunile sale în fața adunării legislative alese prin vot popular [13].

Locul simbolului

Un rezultat al acestor teorii a fost că monarhia din Europa a cunoscut o popularitate aparte spre sfârșitul secolului. În timp ce influența politică oficială exercitată de regalitate s-a diminuat, sprijinul pentru Coroană văzută ca simbol al unității naționale și al permanenței într-o lume marcată de schimbări rapide părea că a crescut. Până și Edward al VII-lea al Angliei, un bărbat care a urcat pe tron spre sfârșitul vieții, după moartea mamei sale în 1901, și care era prea puțin preocupat de munca susținută, s-a bucurat de un respect adânc din partea supușilor săi. Regalitatea europeană a anului 1900 reprezenta de fapt o familie mare și extinsă. Membrii dinastiilor conducătoare trebuiau să se căsătorească în general cu membri ai altor dinastii, cu excepția situațiilor în care principii doreau

să renunţe la statutul lor de elită ereditară. În Marea Britanie, membrii familiei regale se puteau căsători cu oameni obişnuiţi, dar numai cu permisiunea monarhului, dar chiar şi aşa marea majoritate a acestora îşi alegeau partenerii din familiile princiare. Prinţii catolici aveau tendinţa de a se căsători cu reprezentanţi ai familiilor Habsburg şi Bourbon; protestanţii şi ruşii ortodoxi preferau nenumăratele dinastii germane. Fructele acestor alianţe şi-au făcut apariţia în primul deceniu al noului secol. Mulţumită fertilităţii reginei Victoria, fiul şi succesorul ei era în acelaşi timp unchiul împăratului german Wilhelm al II-lea şi al soţiei ţarului rus Nicolae al II-lea. Cel de-al şaizecilea jubileu al împăratului habsburgic Franz Joseph a reprezentat o ocazie perfectă pentru adunarea dinastiilor europene şi a anturajelor lor în Viena, în anul 1908. Această reţea de relaţii personale şi familiale le oferea europenilor senzaţia (greşită, după cum s-a văzut mai târziu) că o solidaritate mai mare a intereselor continentale era posibilă mulţumită înrudirii dinastiilor regale [14].

În plus, relaţiile de sânge, ceremoniile, încoronările, vizitele de stat, căsătoriile şi funeraliile ofereau nişte spectacole populare deosebit de apreciate de marea masă. Afişarea sau „simbolismul" puterii în societate, manierele variate prin care ierarhiile tuturor formelor de guvernământ sunt create şi menţinute implică întotdeauna utilizarea eficientă şi didactică a ceremoniilor. În republica americană modernă, ceremoniile care însoţesc numirea unui nou preşedinte, cuvântarea anuală despre „starea naţiunii" ţinută în faţa Congresului şi celebrarea sărbătorilor naţionale respectă un protocol formulat cu atenţie. În sistemele totalitare de la jumătatea secolului XX, glorificarea liderului se făcea urmărind pas cu pas formule regizate cu grijă. În sistemele monarhice, pe de altă parte, ritualurile regale se concentrează mai degrabă pe aspectele tradiţionale ale guvernării, pe legăturile cu un trecut valoros şi concentrarea într-un individ a unei anumite tradiţii. Scopul lor era, şi mai este şi astăzi, sublinierea consensului, mascarea conflictului şi promovarea respectului şi a supunerii în faţa politicii de stat, în care împărţirea puterii este întotdeauna inegală [15]. La fel cum instrumentele fizice de constrângere au susţinut regimurile politice de-a lungul ultimilor o mie de ani, la fel pompa şi fastul au stat secole de-a rândul în inima exercitării puterii asupra populaţiei în fiecare societate.

E adevărat că în 1900 o parte dintre monarhi adoptau valorile burgheze ale respectabilității, și mulți alegeau să poarte hainele oamenilor de afaceri, însă imaginile idealizate ale monarhului și ale instituției sale erau în continuare principalele preocupări ale statului. Încoronarea regelui Edward a fost ocazia potrivită pentru întâlnirea multor delegați importanți din întregul imperiu și totodată a constituit o scenă perfectă pentru afișarea regalității europene. Monarhul a reînviat deschiderea oficială a Parlamentului după 40 de ani de tăcere, și acest spectacol elaborat, completat de procesiunea alaiului regal la Westminster și citirea unui discurs oficial, a continuat până în ziua de astăzi. Încoronarea lui George al V-lea (domnește între 1910-1935) a fost urmată de o vizită în India și de o altă ceremonie elaborată (*durbar*) menită să sărbătorească măreția tronului englez. La funeraliile tatălui său, în 1910, cetățenii au făcut o coadă lungă de 7 mile până la Westminster în dorința de a-și exprima condoleanțele sincere. Procesiunea funerară, la care au participat nouă monarhi, a fost urmărită de aproape 2 milioane de oameni care s-au aliniat pe străzile capitalei [16].

În regatele relativ noi ca Prusia Hohenzollern-ilor (devenită regat în 1701), reinventarea tradițiilor și a obiceiurilor a consumat energiile curții regale în timpul Primului Război Mondial. Cea de-a 25-a aniversare în 1913 a domniei lui Wilhelm al II-lea al Germaniei, de exemplu, a reprezentat ocazia unui spectacol fastuos. Formele publice ale ritualurilor regale din secolele al XIX-lea și al XX-lea au fost proiectate cu atenție pentru a învălui monarhul în niște valori tradiționale care îi confereau forța de a face față rapid schimbărilor economice și sociale. În cursul acestor ceremonii regele era înfățișat ca fiind una cu poporul său, reconciliind diferențele religioase și regionale, devenind chintesența identității culturale [17]. Chiar și arhitectura a reflectat interesul reînnoit pentru venerarea Coroanei. Construcția Monumentului închinat reginei Victoria în fața palatului Buckingam, similar cu cel al regelui Victor Emmanuel construit în Roma, dădea un sens mai larg noțiunii de mândrie și angajament față de instituția ereditară, indiferent de slăbiciunile personale ale monarhului. Imaginea regalității apărea tot mai des în materialele tipărite, în fotografii și în ceramică, la cererea unei audiențe doritoare să

păstreze legătura cu ierarhia monarhică, deşi epoca despre care vorbim era una democratică. La sfârşitul secolului al XIX-lea, soldaţii ruşi purtau cu ei pe câmpul de luptă un portret al ţarului, un gest extrem de emoţional ce dovedea ataşamentul lor faţă de suveran ca instituţie.

Înainte de începerea războiului în august 1914, regii şi împăraţii Europei se puteau mândri pe drept nu numai cu faptul că făcuseră faţă cu brio schimbărilor economice şi sociale profunde aduse de revoluţia industrială, dar din mai multe puncte de vedere puterea lor asupra cetăţenilor crescuse simţitor. Într-o epocă în care drepturile politice fuseseră oferite aproape tuturor persoanelor de sex masculin, când presa putea răspândi ultimele noutăţi în rândurile a milioane de muncitori şi când posibilităţile educaţionale erau pentru prima dată deschise tuturor pe cheltuiala statului, monarhii din Germania, Austro-Ungaria, Italia, Spania şi Rusia dispuneau de o putere colectivă mai mare decât a oricăruia dintre predecesorii lor din *l'ancien régime*.

Conflictul

Primul Război Mondial a fost într-o anumită măsură şi rezultatul eşecului monarhiei, cel puţin din punctul de vedere al evenimentelor care au precipitat conflictul. În anul 1908, Austro-Ungaria îi înfuriase pe ruşi prin anexarea Bosniei, un ţinut aflat legal încă sub controlul turcilor otomani şi locuit de popoare slave. Împăratul Franz Joseph şi guvernul său de la Viena s-au temut că monarhia sârbă avea în proiect să preia şi pământul bosniac, iar dacă acest lucru avea să se întâmple, slavii din interiorul monarhiei duale vor încerca integrarea lor într-un stat slav mai mare condus de sârbi. Pe de altă parte, Nicolae al II-lea era hotărât să ofere în continuare sprijinul vechi de secole vecinilor săi ortodocşi din Balcani, iar asta însemna opoziţia faţă de ocupaţia turcă şi faţă de expansionismul habsburgic. Înfrângerea suferită în faţa japonezilor în 1905 îl impulsionase şi mai mult pe ţar să facă tot posibilul pentru a întări din nou influenţa Rusiei în Europa de Est. La Berlin, kaizerul Wilhelm şi consilierii săi militari intenţionau să-i sprijine pe Habsburgi chiar dacă

acest lucru însemna un război cu Rusia. „Decizia finală pentru sud-estul Europei", îi spunea kaizerul unui diplomat austriac în 1913, „poate presupune folosirea armelor, dar noi, germanii, vom fi alături de voi și vă vom sprijini." Wilhelm al II-lea fusese apropiatul moștenitorului tronului habsburgic, Franz Ferdinand, și imediat după asasinarea acestuia el a scris că „sârbii trebuie să fie lipsiți de toate drepturile, și asta cât de curând" [18]. Sfătuiți de consilieri care făceau și ei parte din nobilime și nu depindeau de partide sau legislație, Wilhelm al II-lea, Nicolae al II-lea și Franz Joseph I au condus Europa și mai târziu întreaga lume în primul dintre cele două războaie sângeroase care în mai puțin de 30 de ani aveau să distrugă supremația continentului în afacerile mondiale. Ambele războaie au fost, într-un fel, un mare conflict civil european, pentru că, deși nu exista unitate politică în Europa, combatanții împărtășeau o structură economică și culturală comună, o civilizație și un sentiment aparte de superioritate față de popoarele non-occidentale.

Puțini ar fi anticipat căderea precipitată și demoralizatoare din toamna anului 1914 [19]. Asasinarea lui Franz Ferdinand, moștenitorul tronului habsburgic, nu constituia prima încercare la care fusese supusă regalitatea de către oponenții ordinii politice. În anul 1900, regele Umberto al Italiei a fost asasinat, iar în 1906 o astfel de tentativă a avut loc și în Portugalia împotriva regelui Alfonso al XIII-lea; în anul următor, regele și moștenitorul său au fost amândoi omorâți [20]. Imediat ce moartea arhiducelui habsburgic a provocat un conflict european de proporții, liderii, combatanții și civilii s-au simțit cuprinși de un sentiment adânc de euforie în primele luni de război. Într-o scrisoare adresată împărătesei Alexandra la sfârșitul lunii septembrie 1914, țarul rus Nicolae al II-lea își exprima încrederea că „cu ajutorul lui Dumnezeu totul va merge bine și se va încheia glorios", și că războiul „a ridicat moralul multora, a limpezit multe minți ce lâncezeau, a adus unitate în simțăminte, și, într-un sens moral, e un «război sănătos»" [21].

Sentimentele țarului cu privire la efectele purificatoare ale bătăliei au fost împărtășite și de filosoful francez Henri Bergson, care vorbea despre „regenerarea morală a Europei" prin sprijinirea puterilor Antantei [22]. Un ofițer prusac stabilit în Brazilia i-a scris unui prieten din Berlin

că oamenii îi atribuiau acum kaizerului Wilhelm al II-lea mai multă măreţie decât lui Bismarck sau lui Napoleon Bonaparte. Wilhelm a fost la începutul conflictului „un Jupiter stând pe Olimpul puterii sale, ţinând strâns în mână tunetele şi fulgerele. În prezent, el este Dumnezeul şi stăpânul lumii."[23] Artiştii, poeţii, studenţii de la universitate s-au repezit către centrele de recrutare a voluntarilor în căutarea reînnoirii spirituale, a comuniunii, a senzaţiilor puternice şi pentru a scăpa de materialismul trivial al existenţei burgheze. Până şi liderii partidelor socialiste, dedicaţi solidarităţii clasei muncitoare ce depăşea graniţele naţionale, s-au alăturat marii mişcări pentru a apăra ţara şi regele.

Cu toţii se aşteptau ca războiul să se termine repede. La urma urmei, de mai bine de o sută de ani nu mai izbucnise nici un fel de conflict armat pe continent, iar ciocnirile care avuseseră loc se stinseseră repede după numai câteva luni (puţini europeni se gândiseră atent la războiul civil sângeros din America de la jumătatea secolului al XIX-lea). De fapt, planurile de bătălie proiectate pe alianţele deja existente aveau ca elemente-cheie viteza atacului şi forţa armată copleşitoare. În Germania, consilierii militari de vârf, convinşi că un conflict european general era inevitabil, au făcut presiuni asupra kaizerului, spunându-i că era obligatoriu să acţioneze imediat, dată fiind situaţia militară favorabilă[24]. Deşi cele două alianţe adversare care fuseseră formate complicau posibilitatea ca o singură naţiune să dea o lovitură decisivă împotriva inamicilor, nimeni nu se aştepta la un război atât de tragic. În eventualitatea că o astfel de lovitură nu putea fi pusă în practică, victoria aparţinea alianţei care reuşea cel mai bine să combine acţiunea militară şi resursele financiare pe termen lung.

Au fost şi câţiva europeni care au rezistat impulsului de a ceda acestui tip de ardoare patriotică, însă opinia lor nu avea importanţă. Unul dintre sceptici, Romain Rolland, a observat cu tristeţe că „nu există nici un lider european care să nu proclame sus şi tare că voinţa poporului său este şi voinţa lui Dumnezeu, a libertăţii şi a progresului uman"[25]. Freamătul total nepotrivit al acelor prime luni s-a reflectat şi în abordarea militară a luptei. În ciuda dezvoltării armamentului în urma revoluţiei industriale – tunul cu rază mare de acţiune, mitraliera, vehiculele mecanizate,

gazul otrăvitor – practici anacronice precum folosirea uniformelor viu colorate s-au menţinut. În august 1914, soldaţii francezi au pornit la luptă împotriva germanilor purtând haine albastre şi pantaloni roşu aprins, iar ofiţerii britanici au primit ordin să-şi ascută săbiile[26]. Războiul părea o expediţie romantică în căutarea reînnoirii naţionale, şi mulţi monarhi simbolizau calităţile războinice existente în sufletul culturii populare.

N-a trecut multă vreme până când nenorocirile războiului aveau să mai tempereze această perspectivă naivă. „Războiul este iadul şi cei care îl duc sunt nişte criminali", a fost concluzia poetului Siegfried Sassoon. Până în 1916, armata imperială a ţarului înregistrase 3 milioane de victime, morţi sau răniţi, în timp ce alţi 1,2 milioane fuseseră capturaţi de germani. Toţi combatanţii au suferit astfel de pierderi. În bătălia de la Verdun şi-au pierdut viaţa peste 600 000 de oameni. În prima zi a confruntării de pe Somme din vara anului 1916, 20 000 de soldaţi britanici au fost ucişi, iar alţi 40 000 au fost răniţi. Pe măsură ce perspectiva unei victorii rapide se estompa, liderii guvernelor au început să ia măsuri pentru a domoli criticile aduse războiului, măsuri care implicau cel mai adesea ajustări ale libertăţilor politice greu câştigate. În luna septembrie a anului 1915, ţarul Nicolae al II-lea a suspendat *Duma* rusească pe toată durata războiului, iar în Germania membrii consiliului militar luau hotărâri fără să mai informeze *Reichstag*-ul. Chiar şi în Marea Britanie şi în Franţa, primul-ministru Lloyd George şi premierul Georges Clemenceau guvernau un cabinet de război, a cărui politică era secretă. Cenzura oficială, internările şi propaganda masivă se centrau în jurul eforturilor de a domoli revolta celor care criticau conflictul sângeros[27].

Nici una dintre aceste măsuri nu a reuşit însă să uşureze dificultăţile locale asociate cu războiul total. La începutul anului 1917, maşina de război a ţarului era complet dezorientată. Inadecvat aprovizionată cu alimente şi muniţie, demoralizată de retragerile repetate şi de lipsa unor ofiţeri calificaţi care să o conducă pe câmpul de luptă, armata s-a confruntat cu un număr mare de dezertări. În luna martie a aceluiaşi an, în Petrograd a izbucnit revoluţia şi ţarul, refuzând să accepte un guvern ales de popor, a abdicat în favoarea fratelui său Mihail (care, la rândul lui, a abdicat la fel de repede). După spusele lui Marc Ferro,

Nicolae respinsese întotdeauna principiul legislativ şi anulase orice concesii pe care fusese nevoit să le facă anterior ori de câte ori avusese ocazia. „El nu şi-a dorit o Dumă şi o asemenea supervizare, iar dialogul permanent cu guvernul i se părea lui Nicolae o încălcare a prerogativelor pe care Dumnezeu i le conferise lui personal.“ [28] Prima dintre marile dinastii ale Europei căzuse victimă ororilor războiului, dar pentru că noul guvern hotărâse să continue totuşi lupta, adversarii radicali ai războiului, la fel ca şi puţin numeroşii, dar bine disciplinaţii bolşevici, au primit pe tavă oportunitatea unică de a prelua puterea, promiţând poporului pâine, pace şi pământ.

Austro-Ungaria intrase în război în 1914 pentru a păstra integritatea imperiului său multinaţional. Împăratul şi guvernul său au avut doar câteva dezacorduri cu Franţa şi Marea Britanie, deşi tensiunea din relaţiile cu Rusia provocată de situaţia Balcanilor se intensificase şi ea [29]. Habsburgii nu aveau nici un motiv bine întemeiat ca să sprijine ambiţiile teritoriale ale kaizerului. Totuşi, până în anul 1916, când Franz Joseph a murit, imperiul devenise foarte dependent de aliatul său german, atât din punct de vedere economic, cât şi militar. Din cauza naturii costisitoare şi sângeroase a luptelor, în doar doi ani, Coroana „fusese transformată dintr-o Mare Putere independentă, deşi destul de slabă, într-un satelit neajutorat al Germaniei“ [30]. Noul împărat, Carol I, şi ministrul său de externe, contele Ottokar van Czernin, erau nerăbdători să pună capăt conflictului, dar aveau prea puţină libertate de acţiune diplomatică fără consimţământul partenerilor lor germani. Teama declanşării unei revoluţii, mai ales după căderea ţarului rus în luna martie a anului 1917, era mult mai mare decât grija pentru disperarea generală a populaţiei, marcată de lipsuri şi uneori chiar de foamete. În luna aprilie, după abdicarea lui Nicolae al II-lea, împăratul i-a scris kaizerului Wilhelm că „ne luptăm împotriva unui inamic nou, care este mult mai periculos decât Antanta – împotriva revoluţiei internaţionale, care îşi găseşte un aliat puternic în foamete“ [31]. Până la începutul anului 1918, în Austria mai rămăseseră provizii de grâu pentru încă două luni şi valul de greve declanşate de reducerea raţiei de făină a destabilizat şi mai mult guvernul.

Primul Război Mondial nu numai că a însemnat sfârşitul a trei monarhii puternice şi vechi de secole, dar a provocat şi unele răni psihologice pentru care nu exista nici un fel de tratament. La baza prăbuşirii instituţiilor vechi a stat o lipsă de încredere în principiul conducerii ereditare. În cel de-al patrulea an de conflict sângeros, războiul devenise o luptă ideologică între dinasticism şi autoritate pe de o parte, şi democraţie şi constituţionalism pe de altă parte. Revoluţia din Rusia şi intrarea Americii în război în aprilie 1917 le-a oferit în sfârşit aliaţilor consistenţa ideologică de care aveau nevoie ţelurile lor afirmate public. Preşedintele Woodrow Wilson a adus cu el nu numai resurse economice considerabile şi un vast potenţial militar, dar şi o opoziţie făţişă cu privire la autocraţie în toate formele ei, accentuând astfel noua justificare morală a acestui război.

Începând cu anul 1917, cauza aliaţilor va fi asociată în mod automat cu o formă de idealism democratic ce nu avea nici o legătură cu principiul monarhic. La sfârşitul lunii decembrie a aceluiaşi an, Wilson le-a cerut beligeranţilor să-şi asume public scopul continuării acestui război. Şi în timp ce primul-ministru britanic David Lloyd George a recunoscut public în ianuarie 1918 că „distrugerea Austro-Ungariei nu se numără printre obiectivele Angliei", aliaţii au răspuns la cererea lui Wilson referindu-se la „eliberarea" italienilor, a slavilor şi a cehoslovacilor de sub „dominaţia străină". De-a lungul războiului, aliaţii susţinuseră reforma federală a imperiului, astfel încât minorităţile să se bucure de o mai mare autonomie, dar spre final, până şi cele mai austrofile elemente din Occident îşi pierduseră interesul pentru păstrarea monarhiei habsburgice. În luna mai a anului 1918, secretarul de stat american Lansing a reuşit să-l convingă pe preşedintele Wilson că „Austro-Ungaria trebuie ştearsă de pe harta Europei ca imperiu". Francezii şi britanicii au aderat şi ei la această idee în luna august, iar în toamnă soarta vechii monarhii fusese decisă efectiv de liderul ales al republicii americane. După eşecul ultimei ofensive germane în iulie 1918, preşedintele Wilson i-a informat în octombrie pe liderii Germaniei că el va negocia numai cu un guvern cu adevărat democratic. Pe 9 noiembrie, kaizerul a abdicat şi liderul social-democrat german Phillip Scheidemann a proclamat Germania

republică democratică. În ziua următoare kaizerul a trecut în tăcere granița și s-a autoexilat în Olanda. Instituția monarhiei din ținuturile germanice, inaugurată după căderea Romei, luase sfârșit[32].

Consecințele

În cei patru ani de război se înregistrase moartea a peste 20 de milioane de bărbați, femei și copii, precum și un transfer masiv de bogății dinspre Europa către Statele Unite. Împrumuturile primite de aliați transformaseră republica americană dintr-un debitor într-un creditor al Europei, iar acest fapt i-a permis președintelui american să aibă o influență semnificativă la Conferința de Pace de la Versailles. Pentru Wilson, una dintre cauzele majore ale conflictului fusese existența și influența malignă a conducerii autocratice. El credea că autodeterminarea națională și un guvern constituțional și democratic ofereau singura cale viabilă de a pune capăt conflictului militar european. Distrugerea celor patru mari imperii în care convieţuiseră sute de milioane de oameni era de aceea obligatorie pentru existența unui continent pașnic, prosper și democratic.

În mod ironic, deși patru monarhii tradiționale se prăbușiseră în ultimii doi ani ai războiului, poate că cea mai mare pierdere era chiar principiul autoguvernării democratice care îi animase pe aliați, aceștia sperând că pe baza lui vor putea reconstrui o Europă mai puternică. Deși principiul ereditar fusese discreditat din cauza eșecului militar, la începutul anilor 1920 un nou model de conducere antidemocratică își câștigase noi adepți de-a lungul continentului sfâșiat de război. Distrugerea materială, cauzată de cei patru ani de război modern, mecanizat, nu se putea compara cu nimic anterior, iar repercusiunile asupra oamenilor obișnuiți au fost imense. În toată Europa, fabricile nu mai produceau decât la un sfert din capacitatea pe care o avuseseră în 1914, mii de acri de pământ deveniseră inutilizabili, șomajul și inflația atinseseră cote îngrijorătoare și, pentru a înrăutăți și mai tare lucrurile, lumea a fost lovită în 1919 de o epidemie de gripă, care a făcut mai multe victime chiar decât războiul. Uimirea și dezamăgirea i-au afectat atât pe învinși, cât și

pe învingători, iar perspectiva unei înfloriri economice şi civice părea destul de îndepărtată. În faţa unor astfel de dificultăţi aparent de netrecut, liderii politici ai Europei aleşi prin vot liber păreau nehotărâţi în cel mai bun caz şi incapabili în cel mai rău.

Marele Război marcase sfârşitul regalităţii autocratice tradiţionale din Europa, dar nevoia unui mare conducător care să întrupeze voinţa naţională şi care să-şi dedice viaţa restaurării măreţiei naţionale a rămas la fel de vie şi după aceea. Acest fapt s-a simţit cel mai acut în Germania, unde naţiunea înfrântă şi complet demoralizată nu fusese niciodată invadată sau ocupată în timpul războiului. Împovărată cu plăţi reparatorii absurde şi forţată să accepte vina pentru declanşarea Marelui Război, noua Republică a Germaniei n-a reuşit niciodată să scape de critica adusă de dreapta radicală a guvernului civil pentru greşelile făcute de kaizer şi pentru umilinţa suferită de armata sa care capitulase în faţa aliaţilor. Acelaşi tip de resentimente a cuprins şi Italia, unde până şi alianţa cu puterile victorioase însemna foarte puţin din punct de vedere al securităţii teritoriilor pe care le căpătase de-a lungul coastei adriatice. În ciuda idealurilor naţionale şi democratice afişate de negociatorii de la Versailles, şi independent de formarea unor noi republici in Germania, Austria şi Ungaria, situaţia în întreaga Europa era gravă. În Rusia sovietică, în Italia şi, în cele din urmă, în Germania, formele puternice şi insidioase ale autocraţiei şi-au făcut simţită prezenţa imediat după căderea monarhiilor.

Iar aceste regimuri antidemocratice nu erau lipsite de admiratori, mai ales într-o perioadă de mari dubii în ceea ce priveşte sistemele de guvernare alese prin vot popular. În Spania, Ortega y Gasset, în Germania Oswald Spengler, în Marea Britanie George Bernard Shaw şi Evelyn Waugh, în America Walter Lippmann – toţi aceştia şi-au exprimat rezerva cu privire la competenţa instituţiilor de guvernare democratice libere de a face faţă cu succes provocărilor economice de după război. După ce bolşevicii au ajuns la putere în noiembrie 1917, singura adunare constitutivă aleasă prin vot liber cunoscută vreodată de Rusia a fost dizolvată de Lenin. Oameni ca Benito Mussolini în Italia s-au simţit obligaţi să înlocuiască „minciuna sufragiului universal" cu imaginea liderului eroic şi viguros al comunităţii naţionale. În Germania, comunitatea era definită din perspectiva grupurilor pseudorasiale, în Rusia Sovietică din

perspectiva claselor sociale, dar niciodată din punct de vedere al importanţei sau demnităţii individului. Subordonarea drepturilor constituţionale proaspăt câştigate de cetăţeni nevoilor generale ale statului constituia, după părerea naziştilor şi a comuniştilor, soluţia esenţială pentru problemele economice presante.

Povestea dezvoltării fascismului european şi a comunismului sovietic între 1920-1930 nu intră însă în discuţia noastră. Dar merită să notăm anumite elemente care au alimentat ambele mişcări, pentru că astfel vom sublinia şi câteva trăsături psihologice ale conducerii absolutiste. Apelul fascist postbelic la sentimentele şi mândria naţională, nevoia unui lider politic carismatic, dorinţa de a folosi forţa împotriva adversarilor şi dispreţul faţă de democraţia liberală pot fi regăsite chiar în cultura europeană a secolului al XIX-lea. Acum însă aveau să se dezvolte la capacitatea maximă în condiţiile de recesiune economică de după război. Multe dintre procedurile şi tehnicile folosite de guverne în timpul războiului – utilizarea propagandei, cenzura, controlul economiei, suspendarea libertăţilor civile cheie – au reînviat în Europa, dar în mâinile liderilor fascişti din Germania şi Italia sau a liderilor bolşevici din Uniunea Sovietică. Pe lângă aceste trei ţări, în 1930 alte două noi state apărute după Tratatul de la Versailles, Lituania şi Iugoslavia, erau deja dictaturi, pentru ca opt ani mai târziu guvernele autoritare să înflorească şi în Bulgaria, România şi Serbia.

Mituri noi pentru un secol nou

Monarhiile care au rămas în funcţiune după terminarea Primului Război Mondial au fost cele care renunţaseră încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea la o parte din puterea politică. În Marea Britanie, Norvegia, Suedia, Danemarca, Luxemburg şi ceva mai târziu în Spania, dinastiile de la conducere abandonaseră toate pretenţiile de a-şi exercita autoritatea politică în mod independent. În schimb, regatele în care în 1914 monarhul continua să deţină puterea politică şi militară au fost abolite rapid în ultimii ani ai războiului. Supravieţuirea principiului monarhic a presupus redefinirea instituţiei regale, a scopului său în societatea civilă, precum şi a aşteptărilor asociate cu regalitatea.

Cei patru monarhi britanici din secolul XX care i-au urmat lui Edward al VII-lea – și care au demonstrat o imparțialitate aproape rigidă în ceea ce privește sarcina lor constituțională de a sfătui, a se consulta și a avertiza liderii partidului de la putere – ne oferă cel mai bun exemplu al acestei tendințe. Reputația, integritatea personală, probitatea publică și atenția pentru detaliile ceremoniale au subliniat stabilitatea monarhiei în Anglia și, atunci când aceste calități au lipsit, așa cum s-a întâmplat cu Edward al VIII-lea, regele a fost obligat să abdice. Într-un secol din ce în ce mai democratic, sfâșiat de războaie și cu o economie supusă la multe încercări, monarhia a fost văzută ca punctul de sprijin pentru consensul național și pentru țelurile comune. După cel de Al Doilea Război Mondial, când dinastiile regale din întreaga lume au ieșit de pe scena politică, monarhia britanică a continuat să întruchipeze o veche tradiție într-o juxtapunere ciudată cu statul de sine stătător. Fără să mai fie legată intrinsec de divinitate, eliberată de orice rol substanțial în puterea politică, monarhia a rămas totuși conectată printr-o relație unică la cultura populară. Demnitatea a înlocuit divinitatea, și șeful statului își exercită acum autoritatea cu ajutorul exemplului și al acțiunilor personale.

Construirea noilor monarhii: regatele musulmane în secolul XX

Spre deosebire de apariția formelor democratice de guvernământ în anii 1990 în ținuturile aflate anterior sub comanda Uniunii Sovietice, lumea musulmană a rămas neclintită în fața pluralismului politic, a participării populare și a libertății de expresie. Într-un *hadith*, un verset atribuit lui Mahomed, Profetul descria suveranitatea în următorii termeni: „După mine vor fi califi; și după califi, emiri; și după emiri, regi; și după regi, tirani.“ [33] Aceste rânduri, cel mai probabil apocrife, reflectă evoluția multor state musulmane în secolul XX. Din păcate, instabilitatea politică determinată de lipsa unui proces de succesiune ordonat a fost endemică în Orientul Mijlociu mare parte din această perioadă. Regimurile autocratice mascate în republici democratice în țări precum Siria, Libia, Sudan și Irak își băteau joc de idealul democratic, iar monarhiile tradiționale din Arabia

Saudită, Kuweit şi alte state din Golful Persic continuă să insiste că modelul occidental de guvernare este nepotrivit pentru ţările unde legile islamice formează inima constituţiei. De exemplu, în Emiratele Arabe Unite, Bahrain, Oman şi Qatar, afacerile guvernului sunt organizate şi astăzi în conformitate cu practicile tribale şi preceptele islamice[34].

Lăsând la o parte ridicarea „republicilor" autoritare sub conducerea unor lideri militari puternici, cum se poate explica supravieţuirea şi dezvoltarea instituţiei monarhiei în lumea musulmană a secolului XX? Cel mai probabil răspuns presupune angajamentul continuu al islamului faţă de noţiunea de guvernare civilă ca parte a perspectivelor religioase asupra vieţii. Trebuie să ne amintim că în tradiţia islamică nu există nici o instituţie ecleziastică asemănătoare Bisericii. Pentru musulmani este imposibil să compartimentezi viaţa, să o scoţi în afara legii religioase şi să plasezi oamenii mai presus de cei care păstrează şi respectă aceste legi. Să susţii că există o clasă politică autonomă care se ocupă strict de aspectele practice ale societăţii este o trădare a islamului. Pe de altă parte, în tradiţia occidentală, experienţa Iluminismului din secolul al XVIII-lea a adus în discuţie viziunea conform căreia instituţiile economice şi politice nu aveau nici o legătură cu preocupările religioase. Aşa cum am văzut, istoria Occidentului până în anul 1500 a fost marcată de existenţa a două autorităţi, *sacerdotium* şi *regnum*, Biserica şi statul, fiecare cu legi şi personal propriu. De-a lungul ultimelor secole, religia a fost redusă ca importanţă, adusă din sfera publică în cea privată şi eliminată de pe agenda colectivă a societăţii civile.

În societăţile islamice, dimpotrivă, modernizarea economică şi tehnologică nu a fost până acum însoţită de schisme socioculturale sau de demistificare a relaţiilor umane aşa cum s-a întâmplat în Occidentul industrializat începând cu anul 1800. În lumea musulmană, legitimitatea politică a conducătorului nu derivă din moştenirea dinastică sau naţionalistă şi nici nu se bazează pe mandatul popular, ci mai degrabă din credinţa că monarhul trebuie să fie liderul spiritual al comunităţii religioase. Şeful statului este obligat să aplice *shari'a*, Legea Sfântă a islamului, care acoperă toate aspectele activităţii umane. Astfel, scopul guvernului şi al celor de la putere este să promoveze condiţiile necesare pentru ca fiecare persoană să

poată trăi ca un bun musulman. Juriștii islamici și ulemalele sprijină conducătorul în munca lui de guvernare formulând reguli ce provin din *Coran* și scrierile Profetului Mahomed. Dat fiind acest cadru intelectual, poporul are obligația religioasă de a se supune autorității suverane[35].

Lumea islamică de astăzi impresionează prin continuitatea structurilor politice istorice dublate de schimbările economice rapide. Chiar dacă un număr din ce în ce mai mare de musulmani educați în Occident ocupă poziții-cheie în birocrația și guvernele regatelor islamice, valorile religioase continuă să modeleze gândirea în ceea ce privește formele și modalitățile de guvernare. În aceste regate, atâta timp cât aspectele legate de sănătate, dezvoltare economică, educație, șomaj și credință sunt manevrate corespunzător de familiile regale, este foarte puțin probabil ca stilul occidental al democrației pluraliste să câștige un sprijin serios. Extinderea numărului celor care iau decizii politice în aceste monarhii va fi evitată atâta vreme cât baza materială a statului este asigurată.

Ca formă de organizare civilă, monarhia a corespuns întotdeauna înțelegerii religioase a scopului societății civile. Însă monarhia unitară nu a constituit un țel pentru adepții islamului de-a lungul secolelor, iar în ultimii o sută de ani înmulțirea familiilor regale a complicat peste măsură eforturile de a realiza o singură comunitate politico-religioasă. În principiu, nu poate exista decât un singur calif, un singur succesor al lui Mahomed, un singur lider suprem al politicii musulmane, pentru că instituția Profetului a început o dată cu moartea lui și se presupunea că ea își va asuma datoria de a uni credincioșii. La începutul perioadei studiate în cartea de față, califii non-arabi abbasizi din Bagdad au intrat în relație de rivalitate cu liderii nord-africani din califatul fatimid. Conducătorii acestei mișcări au negat legitimitatea liderilor abbasizi și au încercat să se autoproclame adevăratele căpetenii ale comunității islamice. Un alt califat local a fost stabilit de conducătorul omeiad de Córdova în Spania, în 929, dar a dispărut de pe scena lumii în 1031. În 1258, când mongolii au cucerit Bagdadul și l-au executat pe ultimul calif abbasid, epoca autorității califale singulare luase deja sfârșit.

Deși idealul unui singur conducător avea să reziste până în epoca modernă, instituția acestuia nu va mai fi universal recunoscută și acceptată

de musulmani. Otomanii, de exemplu, pretindeau deținerea unui dominion califal, dar statutul lor de non-arabi și credincioși proaspăt convertiți la islam i-a împiedicat să reînvie esența instituției. Totuși, pretenția lor de lideri ai întregii comunități islamice a fost inclusă în constituția otomană din 1876 și a rămas doctrina otomană oficială până la dizolvarea și înlocuirea califatului cu Republica Turcă în 1924[36]. Când un descendent al Profetului Mahomed a încercat să-și aroge dreptul la deținerea statutului de calif, un lider arab l-a atacat și i-a distrus baza de putere din jurul orașelor sfinte Mecca și Medina. Acel rival, ibn-Saud, va continua lupta și va stabili monarhia modernă a Arabiei Saudite.

Un astfel de conflict interetnic din comunitatea arabă nu este tipic. Împărtășind o perioadă o limbă, o cultură și o religie comună, arabii din Orientul Mijlociu sau Asia de Vest s-au împărțit astăzi într-un număr mare de state cu populații relativ modeste. Eșecul în obținerea unității politice s-a datorat faptului că în Semiluna Fertilă Arabă, spre deosebire de modelul din Europa sau Turcia Otomană, nu au existat instituții de stat sau elite guvernamentale unificate, al căror țel principal să fie aducerea popoarelor arabe sub același stindard național sau dinastic. Cultura tribală locală și cea pastorală au rămas elemente centrale ale Arabiei până în anii 1930, în timp ce în ținuturile arabe aflate sub controlul Imperiului Otoman până la sfârșitul secolului al XIX-lea s-au pus bazele apariției unor lideri indigeni.

Astăzi, în pământurile aride unde principala resursă naturală (petrolul) reprezintă monopolul deținut doar de câteva țări, monarhia continuă să funcționeze ca o formă legitimă de guvernare. În Arabia Saudită, Iordania, Kuweit, Qatar, Bahrain, Oman și Emiratele Arabe Unite, interesul politic se îndreaptă către familia conducătoare și nu către vreo noțiune abstractă a identității naționale. Eforturile depuse de statele arabe pentru cooperarea regională au fost substanțiale de-a lungul secolului XX și uneori, așa cum s-a întâmplat și cu embargoul impus de OPEC în 1973, aceste străduințe au avut efecte dramatice, dar, în general, țelul principal al naționaliștilor arabi moderni – crearea unui stat arab unificat din punct de vedere politic – s-a prăbușit în confruntarea cu dușmăniile vechi de secole. În timpul ultimilor cincizeci de ani lumea musulmană în general și cea arabă în particular au fost supuse unor

imense presiuni de a-şi schimba cultura religioasă şi politică în conformitate cu modernizarea occidentală şi dezvoltarea principiilor democratice. În multe dintre aceste ţări au avut loc schimbări economice considerabile, iar acest lucru a fost posibil mai ales în acele state unde veniturile provenite din comercializarea petrolului au reprezentat un mare sprijin pentru regimurile de la putere. În acelaşi timp, creşterea aşteptărilor materiale din partea populaţiei a impus şi anumite schimbări la nivel social. Însă dezvoltarea industriei petroliere nu a reuşit să avanseze perspectiva unei politici unite arabe sau musulmane. Mai degrabă, proaspăta avuţie dobândită a servit pentru a diferenţia şi mai mult statele islamice, creând un spectru larg de regimuri ale căror interese nu coincid întotdeauna.

De la sfârşitul Primului Război Mondial, modelul statului centralizat, uneori indus de priorităţile europene şi supremaţia economică, a devenit operativ şi în lumea islamică. Acest proces a implicat adesea şi un conflict relaţional între nevoile statului naţional şi pretenţiile rigide ale sistemului religios islamic. Cel mai dramatic conflict a avut loc în Republica Turcă între 1920 şi 1930, unde guvernul lui Kemal Atatürk s-a luptat din greu să creeze o societate laică de tip occidental[37]. Deşi Atatürk a fondat o republică, în celelalte ţinuturi otomane a fost impus un model diferit. În vidul politic apărut în urma distrugerii Imperiului Otoman în 1918 au păşit Franţa şi Marea Britanie, inventând noi state şi desenând graniţe proaspete fără să ceară consimţământul popoarelor arabe rezidente. Astfel, monarhiile arabe din Orientul Mijlociu contemporan sunt de fapt creaţia politicii imperiale britanice de după Primul Război Mondial. Ca o ironie a sorţii, în timp ce monarhia ieşea de pe scena europeană, ea cunoştea o nouă revigorare în ţinuturile care secole de-a rândul fuseseră sub controlul arabilor musulmani.

Creaţiile occidentale

Puterea Franţei şi a Marii Britanii de a face şi desface guverne în Semiluna Fertilă este cel mai bine ilustrată de cazul regelui Faysal al Siriei şi mai apoi al Irakului. O dată cu finalul Primului Război Mondial şi cu

decizia luată de Turcia Otomană de a se alia cu puterile centrale (Germania și Austro-Ungaria), perspectiva împlinirii țelului naționaliștilor arabi de a întemeia un singur stat părea mai strălucitoare ca niciodată. Formând un pact cu Marea Britanie în 1916, Husein ibn-Ali, un reprezentant al familiei haşemite care conducea Mecca, a inițiat o revoltă populară arabă împotriva turcilor. Ca descendent direct al Profetului Mahomed și custode al locurilor sfinte ale Islamului, Husein spera să iasă din luptă calif al lumii arabe. În discuțiile inițiale cu britanicii, Husein a propus ca granițele noului califat să includă Peninsula Arabică, Irakul, Siria și Palestina. Ceva mai devreme, într-o scrisoare din 1915, Marele Comisionar britanic din Egipt, Sir Henry MacMahon, sugera că Marea Britanie ar trebui să recunoască existența unui stat arab independent, fără însă să specifice limitele geografice ale unui astfel de stat[38]. Au urmat doi ani de atacuri violente asupra otomanilor și, în 1918, după ce britanicii au cucerit orașul sirian Damasc, fiul lui Husein ibn-Ali, Faysăl, a primit permisiunea de a stabili un nou guvern arab. Subvențiile britanice au păstrat acest guvern pe linia de plutire timp de un an.

Faysăl le-a cerut britanicilor să-l recunoască drept monarh al statului arab suveran, dar în acel moment motivele europenilor victorioși au devenit evidente. În acordul Sykes-Picot din 1916, britanicii și francezii căzuseră de acord în secret să-și împartă ținuturile respective între ei: Irakul, Libanul, Iordania, Siria și Israel. Fără să-i consulte pe locuitorii teritoriilor mai sus menționate, Liga Națiunilor a confirmat ulterior această divizare. Când Franța a primit din partea Ligii Națiunilor dreptul oficial de a conduce Siria, regelui Faysăl i s-a cerut să nu facă nici un fel de comentariu. În martie 1920 s-a întrunit un Congres General sirian și delegații aleși au cerut independența Siriei sub conducerea lui Faysăl. Dar Franța a insistat, trimițând regelui un ultimatum și obligându-l să-și abandoneze tronul[39]. După aceea, Franța a procedat la împărțirea regatului în două state separate: Siria și Liban. Pe de altă parte, britanicii au preluat controlul asupra Palestinei, Irakului și asupra unui stat nou creat numit Cisiordania. Toate teritoriile în cauză au fost recunoscute oficial de Liga Națiunilor, iar statele împuternicite să le conducă au primit sarcina de a obține independența lor cât mai curând posibil[40].

În calitate de mandatari ai Palestinei, britanicii le-au permis evreilor europeni să-şi întemeieze propriul stat, o decizie extrem de importantă pentru istoria secolului XX.

Alungarea lui Faysal din Siria a determinat izbucnirea a nenumărate revolte civile. Ca să-l recompenseze totuşi pentru sprijinul oferit în timpul Primului Război Mondial, britanicii au impus în Irak monarhia constituţională şi l-au numit rege pe Faysal. Având nenumărate probleme la nivel imperial, britanicii căutau să păstreze securitatea în fiecare dintre ţările deţinute de ei în Orientul Mijlociu, iar acest fapt nu a putut să fie decât în avantajul elitei irakiene. Noul rege a fost acceptat în mare parte de toţi proprietarii de pământuri şi de orăşenii din văile fluviilor Tigru şi Eufrat, deşi domnia sa de zece ani s-a bazat consistent pe sprijinul britanic. În 1924, Adunarea Constitutivă aleasă prin vot general a creat o constituţie ce oferea un prim-ministru şi un cabinet responsabil în faţa Camerei legislative a deputaţilor. Monarhul îşi păstra totuşi puteri semnificative: avea dreptul să dizolve Camera şi putea numi membrii Camerei superioare a Senatului. Camera deputaţilor era aleasă prin vot universal şi toate legile erau iniţiate de aceasta[41]. Sub conducerea lui Faysal, acest sistem constituţional a funcţionat relativ eficient. Înainte de moartea sa în 1933, regele asigurase independenţa formală a Irakului şi noul stat fusese admis în Liga Naţiunilor. Totuşi, conform tratatelor încheiate, britanicii îşi păstrau dreptul de a folosi efectivul militar al Irakului şi de a fi consultaţi în toate problemele externe.

Regele Faysal a murit pe neaşteptate în 1933 şi i-a urmat la tron fiul său de 21 de ani, Ghazi, un bărbat mai degrabă interesat de motoarele puternice ale maşinilor decât de detaliile guvernării. În următorii câţiva ani, statul Irak s-a aflat efectiv sub controlul unei elite intelectuale restrânse alcătuită din ofiţeri, proprietari de pământuri şi ulemale. Ghazi a murit într-un accident în 1939 şi fiul său de patru ani, Faysal al II-lea, a devenit rege sub conducerea regentă a fratelui lui Faysal I, prinţul Abdullah. Cele două decenii de resentimente din ce în ce mai puternice împotriva intervenţiei britanice în afacerile de stat ale Irakului s-au manifestat în sfârşit când, în urma unei lovituri de stat din 1941, la putere a venit un guvern progerman[42]. Rezultatul a fost o invazie britanică ce

l-a readus pe tron pe fostul rege și a asigurat din nou proviziile cu petrol atât de necesare Marii Britanii. La sfârșitul conflictului, monarhia irakiană și guvernul său conservator erau în continuare aliați apropiați ai protectorilor lor de la Westminster.

În 1958 însă, monarhia a luat sfârșit. În timpul perioadei care a urmat imediat după război, s-au făcut prea puține reforme economice care să ajute țărănimea, ce reprezenta marea majoritate a populației. Aproape jumătate din ținuturile arabile erau deținute doar de 2500 de persoane, iar condițiile de lucru ale muncitorilor și țăranilor se deteriorau de la o zi la alta. Proprietarii de pământuri dominau parlamentul și împiedicau reformele agrare și, deși câștigurile provenite din exploatarea petrolului îi asigurau monarhiei venituri suficiente pentru a dezvolta educația, guvernul eșuase în satisfacerea aspirațiilor irakienilor majoritari. Reformele agrare serioase, măsurile care să atenueze sărăcia rurală, autonomia față de intervenția britanică – nici una dintre aceste probleme nu se regăseau pe agenda Coroanei. În iulie 1958, a avut loc o lovitură de stat militară și regele Faysal al II-lea, unchiul său care era prinț al Coroanei și toți membrii familiei regale, cu excepția unuia singur, au fost uciși[43]. Ofițerii militari care erau responsabili pentru aceste asasinate au declarat Irakul republică, dar următorii zece ani au fost marcați de diverse alte lovituri interne din partea unor comandanți ai armatei și ai liderilor Partidului Național Panarab Baas, până când a fost stabilit un guvern militar sub conducerea lui Ahmad Hasan al-Bakr. În 1979, Hasan a fost urmat la putere de apropiatul său Saddam Hussein. Epoca unui Irak dominat de militari puternici și nemiloși se deschisese.

O mișcare similară a britanicilor de a calma familia hașemită a fost inițiată în Cisiordania, unde unul dintre frații lui Faysal, Abdullah, a fost instalat ca lider al ținuturilor ce nu corespundeau nici unei comunități istorice deosebite. În Cisiordania, prințul hașemit (emir) Abdullah a cultivat cu grijă sprijinul celor mai mulți conducători tribali. Începând cu 1921, britanicii au conferit drepturi importante guvernului condus de emir, iar în 1929 Abdullah a impus o constituție care oferea un consiliu legislativ[44]. El a continuat să-și conducă domeniul într-o manieră ordonată, bucurându-se de subvențiile și sprijinul Marii Britanii până la sfârșitul celui de Al Doilea Război Mondial. În 1946, a fost încheiat un

tratat cu britanicii în urma căruia emirul a căpătat titlul de rege și o nouă constituție a fost promulgată. Aceasta impunea existența unui parlament alcătuit din două camere, camera superioară fiind numită de monarh. În timpul războiului din 1948 împotriva Israelului, regele Abdullah a încorporat partea de est a Ierusalimului într-un nou regat numit Iordania, dar achiziția a fost pierdută ulterior de nepotul său, regele Hussein, în timpul războiului arabo-israelian din 1967. O dată cu absorbirea ținuturilor palestiniene din 1948, Abdullah crescuse numărul populației de la 400.000 la aproape 1,4 milioane de locuitori. Tuturor refugiaților li se acorda cetățenie iordaniană. Însă mulți dintre acești locuitori erau arabi palestinieni care se așteptau ca regele să ia o atitudine mai extremistă împotriva statului evreu. Pe 20 iulie 1951, în timp ce intra în moscheea al-Asqa din Ierusalim, monarhul a fost asasinat de un palestinian de numai 17 ani. Abdullah a fost urmat la tron de fiul său Tallal, dar acesta a abdicat un an mai târziu, suferind de o boală mintală. A venit rândul nepotului său Hussein, un băiat de 17 ani, să stabilizeze monarhia într-o perioadă de mare criză. La moartea sa în 1998, regele Hussein al Iordaniei devenise monarhul cu cea mai mare perioadă de domnie din lumea arabă[45].

Evenimentele din Egipt după Primul Război Mondial nu au fost cu mult diferite de cele din Iordania și Irak. Din nou britanicii au fost cei care au stabilit o monarhie constituțională în încercarea de a-și păstra influența asupra unei zone vitale pentru interesele imperiale britanice. Numai în Egipt familia conducătoare și-a putut proclama rolul de lider pe baza trecutului. Otomanii anexaseră Egiptul prima dată în 1516-1517 și își menținuseră suveranitatea asupra civilizației de la Nil până la sfârșitul Primului Război Mondial. Totuși, în secolul al XIX-lea, când puterea imperială intrase în declin și sultanii își concentrau toată energia asupra păstrării teritoriilor europene, ținuturile arabe au intrat treptat sub controlul despoților locali. În Egipt, scurta invazie a lui Napoleon Bonaparte (1798-1801) a fost urmată de preluarea puterii de către un ofițer militar de origine albaneză, pe nume Muhammad Ali (domnește între 1804-1841). Deși în mod oficial era în continuare un supus al sultanului de la Istanbul și deținea doar titlul de guvernator, Muhammad Ali a impus țării sale un curs de dezvoltare ce viza independența și a fondat o dinastie care și-a menținut puterea până la sfârșitul sistemului monarhic în 1952[46].

Recunoscând că otomanii nu mai pot proteja Egiptul împotriva cotropitorilor străini, comunitatea liderilor religioşi sau ulemalele, concentrată în Cairo, i-a oferit sprijinul lui Muhammad Ali cu condiţia să le respecte sfaturile în toate problemele politice cheie. Conducătorul a pus bazele unui program de dezvoltare economică în stil occidental, dar intervenţiile tot mai dese ale britanicilor în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea au încetinit procesul înfloririi economice naţionale. Cultura bumbacului a devenit principala activitate economică şi guvernul s-a trezit cu datorii din ce în ce mai mari faţă de creditorii străini. După 1882, britanicii au ocupat ţara, transformându-i pe succesorii lui Muhammad în simpli purtători de cuvânt ai politicii imperiale de la Londra. O dată cu începutul Primului Război Mondial, britanicii au impus un protectorat şi au condus ţara, declarând legea marţială.

Naţionaliştii de după război au solicitat sfârşitul protectoratului impus unilateral şi au cerut declararea unui Egipt independent. După o serie de revolte populare serioase şi după eşecurile de a ajunge la un compromis, guvernul britanic a anunţat crearea unui stat suveran independent în 1922. Sultanul Fuad şi-a schimbat titlul în rege al Egiptului, dar la fel ca în Irak, britanicii şi-au păstrat dreptul de a-şi proteja interesele strategice (în special Canalul Suez) şi de a apăra ţara împotriva unor posibile agresiuni externe. Constituţia liberală modelată după aceea a Belgiei îi permitea Coroanei să dizolve adunarea bicamerală şi să emită decrete în absenţa parlamentului. Miniştrii depindeau de voinţa monarhului, iar regele era comandantul forţelor armate. În ciuda acestor puteri executive generoase, Fuad nu era satisfăcut şi a făcut tot posibilul să submineze adunarea bicamerală dominată de partidul naţionalist popular numit Wafd. Regele a dizolvat adunarea în repetate rânduri, sperând să pună bazele unei fundaţii semiautocratice[47].

Nici regele Fuad, nici fiul său regele Faruk (domneşte între 1936-1952) nu au putut asigura independenţa deplină a Egiptului, acesta fiind unul dintre aspectele speculate de partidul Wafd. Când Faruk a urcat pe tron la vârsta de 17 ani, a fost încheiată o nouă alianţă cu Marea Britanie, care îi oferea Egiptului controlul asupra propriilor forţe de securitate, pregătind astfel intrarea ţării ca membru în Liga Naţiunilor. Noul rege a fost aclamat pe străzi după semnarea tratatului şi monarhia părea că se va

bucura de beneficii serioase în viitor. Totuşi, tratatul oferea britanicilor un acces nelimitat în porturile egiptene şi pe drumurile şi aeroporturile ţării în eventualitatea unui război european şi, când această clauză a fost invocată în 1940, vechile resentimente şi-au făcut apariţia în rândurile politicienilor egipteni.

Deşi a strâns o avere imensă în urma celor trei decenii de conducere, monarhia a făcut foarte puţine pentru a promova interesele economice şi sociale ale clasei muncitoare din Egipt. Între 1917 şi 1937 populaţia regatului sporise de la 12,7 la 15,7 milioane de locuitori, deşi zona pământurilor arabile rămăsese constantă. Tehnicile agricole îmbunătăţite au făcut ca recoltele să crească spectaculos, însă, din păcate, calitatea vieţii celor mai mulţi egipteni s-a deteriorat în această perioadă. În 1948, regele Faruk a fost de acord cu participarea egipteană în primul război arabo-israelian, dar imaginea unor forţe egiptene sărace a tăiat din elanul regelui egiptean de a conduce lumea arabă[48]. Armata în special a dat vina rapid pe Coroană şi pe politicieni pentru dezastrul operaţiunilor. Până în 1950, obiectivul principal al monarhiei s-a focalizat pe îndepărtarea ultimelor rămăşiţe ale intervenţiilor britanice în afacerile de stat, lăsând la o parte aspecte mult mai importante pentru popor cum erau şcolile sărace, sistemul sanitar la pământ şi deţinerea marilor suprafeţe de pământ de un număr extrem de mic de oameni. Viaţa personală a regelui a fost şi ea supusă criticii aspre şi ridiculizării. În iulie 1952, regimul a fost îndepărtat printr-o lovitură de stat militară ai cărei lideri promiteau reforma agrară şi eliminarea corupţiei la nivel înalt. În 1953, Egiptul s-a declarat republică şi casa regală a lui Muhammad Ali a fost dizolvată, dar până în 1956 armata comandantului Gamal Nasser transformase instituţia recent creată a preşedinţiei în dictatură militară.

Cu excepţia Regatului haşemit al Iordaniei, nici una dintre monarhiile create de britanici în anii 1920 nu a reuşit să se ridice la nivelul aşteptărilor popoarelor pe care le conduceau. Fiecare a fost o monarhie constituţională cu grade variate de putere acordate liderilor aleşi în adunarea naţională. Şi fiecare dinastie a încercat să-şi recapete independenţa deplină imediat ce instituţia regală a fost pusă în funcţiune. Din acest punct de vedere, este interesant că emirii musulmani care au fost numiţi monarhi în perioada de după Primul Război Mondial au adoptat

titulatura occidentală de „rege" în efortul lor de a pretinde egalitate simbolică cu şefii de stat europeni. A fost o alegere decisivă, deoarece cuvântul arab pentru rege, *malik*, nu purta întotdeauna o conotaţie pozitivă. În primele secole ale expansiunii islamice, conducerea califatului a fost asociată cu respectarea legii lui Allah, în timp ce regalitatea reprezenta conducerea arbitrară personală golită de semnificaţie religioasă. La fel ca şi vechii israeliţi, arabii făceau parte dintr-un popor tribal care prefera să aibă căpetenii ce conduceau prin consens. Musulmanii aveau tendinţa de a folosi cuvântul „rege" pentru a-i descrie pe conducătorii vecinilor necredincioşi precum monarhii bizantini sau creştini din Europa. Renunţând la încoronare sau la ceremonia de urcare pe tron atât de obişnuite în tradiţia occidentală, conducătorii musulmani se bazau pe ceremonia *bay'a,* sau legământul de credinţă, care marca începerea oficială a mandatului lor. Simbolizând de fapt un acord sau un consens între conducător şi cei conduşi, în care ambele părţi se angajau să îndeplinească anumite obligaţii, acest legământ oficializa drepturile musulmanilor. Conducătorul trebuia să respecte şi să aplice Legea Sfântă, în timp ce poporul era obligat să se supună conducătorului drept şi religios[49].

Eşecul caselor dinastice din Egipt şi Irak de a respecta acest consens standard a contribuit din plin la distrugerea lor. Monarhii care nu reuşiseră să obţină independenţa deplină a supuşilor lor musulmani au fost condamnaţi de naţionaliştii care plasau principiul consensului islamic în inima politicii lor. Într-una dintre relatările sale cu privire la lovitura de stat care pusese capăt monarhiei din Egipt în 1952, primul preşedinte al ţării, Muhammad Nagib, scria următoarele: „Am preluat puterea pentru că nu mai puteam îndura umilinţa la care noi, alături de poporul egiptean, eram supuşi."[50]

Monarhia indigenă

Spre deosebire de oricare dintre monarhiile arabe discutate mai sus, regatul modern al Arabiei Saudite s-a dezvoltat într-un climat politic în care nu a existat nici un fel de intervenţii europene. Ţara a fost proclamată

regat în 1932 de Abd al-Aziz ibn-Saud, și moștenitorii acestuia conduc și astăzi un stat modern care deține cele mai mari rezerve de petrol din lume. Ocupând aproape 80 la sută din Peninsula Arabică, populația regatului este estimată undeva între 8 și 10 milioane de locuitori, plus alte 5 milioane de străini vorbitori de arabă și care sunt și rezidenții acestui teritoriu. Căminul familiei conducătoare al-Saud este regiunea Nejd din Arabia Centrală, una dintre cele patru mari regiuni ale regatului și, de asemenea, zona în care reformatorul religios al secolului al XVIII-lea, Muhammad ibn-Abd al-Wahhab (1704-1792) a trăit și-a făcut cunoscute învățăturile. Mișcarea wahhabiților oferea motive raționale pentru conducerea militară și politică a Arabiei Saudite, sprijinind în același timp monarhia saudită. În particular, puritanul Abd al-Wahhab punea accentul pe nevoia musulmanilor de a se dedica monoteismului riguros și de a se supune unui conducător just, care, prin consultații permanente cu ulemalele, să fie pregătit să pună în practică legile lui Allah așa cum sunt ele prezentate în *Coran*. Pentru wahhabiții din Nejd, fuziunea monarhiei cu ulemalele era semnul unei guvernări islamice adevărate.

Sprijinit de Abd al-Wahhab, emirul de Daraiyya din secolul al XVIII-lea, Muhammad ibn-Saud (circa 1704-1765), a început o campanie violentă de expansiune militară care a fost continuată și de fiul său Abd al-Aziz (1720-1803) și de nepotul său Saud (moare în 1814) și care s-a soldat cu cucerirea Peninsulei Arabice. Teritoriile cucerite includeau orașul sfânt Mecca, smuls cu forța în 1803 de la hașemiți, descendenții lui Muhammad, care se aflau în perioada aceea sub controlul otomanilor. Capitala a fost stabilită de fondatorul al-Saud (Casa de Saud) la ad-Daraiyya, la nord de actualul Riyādh, dar în 1816, proaspătul imperiu a fost distrus de conducătorul egiptean și vicerege otoman Muhammad Ali. În următorii aproape 80 de ani, în timp ce statele naționale înfloreau în Europa Occidentală, facțiunile rivale din interiorul familiei Saud s-au angajat într-un grav conflict sângeros, care a dus în cele din urmă la prăbușirea autorității saudite în Nejd. De-abia la începutul secolului XX, când puterea otomană a intrat în declin, familia saudită și-a recuperat averea, sub conducerea lui Abd al-Aziz (1880-1951), un descendent al primilor lideri din Nejd. Combinând războaiele de cucerire cu aproape 20 de

căsătorii cu fiicele celor mai importanţi lideri tribali, Abd al-Aziz (cunoscut şi ca ibn-Saud) a stabilit capitala saudită la Riyādh, a devenit aliatul britanicilor împotriva otomanilor în Primul Război Mondial şi s-a luptat cu liderii haşemiţi ai provinciei Hijaz pentru controlul oraşelor Mecca şi Medina.

Conducătorul haşemit Husayn fusese cel mai apropiat aliat al britanicilor în timpul Primului Război Mondial şi după război s-a autoproclamat „Regele arabilor". Deşi britanicii îi recompensaseră pe doi dintre fiii săi, oferindu-le conducerea a două regate după război, Husayn s-a simţit trădat de deciziile luate la Conferinţa de Pace de la Paris. Când noua Republica Turcia a abolit oficial Califatul islamic în 1924, Husayn a făcut o mişcare provocatoare, autointitulându-se „Prinţ al celor credincioşi şi Succesorul Profetului" [51]. Deranjat de aroganţa gestului său, Abd al-Aziz a invadat Hijazul cu o bandă de luptători fanatici, forţându-l pe Husayn să renunţe la controlul asupra oraşelor sfinte şi a provinciei Hijaz. Până în 1930, saudiţii reuşiseră să-şi consolideze autoritatea personală în peninsulă. Născut din conflictul cu vecinii arabi, regatul Arabiei Saudite s-a întors spre ideologia wahhabită cu speranţa de a da un sens comun identităţii diverselor etnii şi popoare tribale care se găseau sub controlul saudit.

În primii 150 de ani ai succesiunii regale saudite, alegerea liderilor a fost marcată în mare măsură de violenţă. Secolul XX a cunoscut însă un sistem mult mai ordonat, condus de Abd al-Aziz până în 1932. În acel an, regele a poruncit ca succesiunea să fie transmisă fiilor săi (care erau în număr de 44) şi nu dinspre fiu spre nepot. În 1992, Legea guvernamentală de bază a clarificat procesul, permiţând regelui să-şi nominalizeze moştenitorul. În prezent există cu aproximaţie 4000 sau 5000 de prinţi care provin din familia regală saudită, printre ei numărându-se şi o mulţime de nepoţi ai lui Abd al-Aziz. Familia reprezintă elementul politic principal al regatului şi monarhul trebuie să aibă sprijinul colectiv al familiei pentru a conduce în mod eficient. Membrii familiei regale conduc ministerele naţionale majore şi servesc în calitate de guvernatori provinciali sau emiri. Toţi sunt numiţi direct de rege şi îi raportează direct

acestuia. Ceea ce s-a schimbat în ultimii cincizeci de ani în interiorul înaltelor instituţii a fost nivelul educaţional atins de cei mai buni birocraţi şi miniştri. În timp ce în anii 1950 puţini demnitari aveau diplomă universitară, astăzi marea lor majoritate au studii superioare avansate – adesea efectuate în instituţii occidentale – în domeniul în care lucrează.

Abd al-Aziz a susţinut întotdeauna că a condus numai cu ajutorul ulemalelor wahhabite, şi în virtutea acestei relaţii monarhul insista că este singura persoană capabilă să menţină regatul tribal în pace. În ţinuturile controlate de saudiţi, moştenirea wahhabită este foarte puternică şi prin prisma acesteia guvernul este considerat responsabil pentru ordinea indivizilor şi a instituţiilor oficiale. Stabilitatea monarhiei se baza în mare măsură pe credinţa solidă că familia Saud guvernează cu ajutorul ulemalelor. Aceştia îl ajutau pe rege să aplice corect legile islamice şi să se descurce în activităţile zilnice şi ofereau sfaturi înţelepte ori de câte ori apăreau probleme. Deşi autoritatea politică îi aparţinea în final monarhului, regii saudiţi nu suportau nici un fel de modificare a absolutismului, de vreme ce ei se credeau supuşi ai legii islamice şi promotori ai intereselor religioase ale islamului cu ajutorul liderilor religioşi. Aceşti lideri, organizaţi astăzi în Consiliul Suprem al ulemalelor, promulgă *fatwa* (reglementări legale), confirmând astfel coerenţa deciziei politice cu versetele *Coranului*. Regele acţionează ca un fel de Curte finală de apel şi ca sursă de graţiere, dar şi el trebuie să respecte codul etern. Un exemplu semnificativ în ceea ce priveşte forţa unei *fatwa* a avut loc în 1964, când liderii religioşi s-au alăturat membrilor familiei al-Saud pentru a-l obliga pe regele Saud să abdice forţat, deşi acesta conducea ţara încă de la moartea tatălui său în 1953. Domnia sa de unsprezece ani fusese marcată de intrigi la palat, de corupţie şi minciuni, iar managementul dezastruos al veniturilor provenite din comerţul cu petrol adusese ţara în pragul falimentului[52]. *Fatwa* conţinea o opinie religioasă legală prin care se punea punct domniei monarhului şi îl numea pe fratele vitreg al lui Saud, Faysăl, noul rege al Arabiei Saudite. Saud a fost exilat şi a murit în Grecia în 1969.

Înainte de 1925, nu existau instituţii politice formale care să vorbească în numele regatului. Abd al-Aziz a condus într-o manieră extrem de personală, consultându-se cu membrii de excepţie ai familiei regale şi

cu liderii religioşi atent selecţionaţi. Într-un regat foarte sărac ce se afla pe punctul de distrugere între anii 1930 şi 1940, conducerea personalizată era un model funcţional de autoritate regală. Totuşi, chiar şi în urma infuziei de venit provenit din comerţul cu petrol în timpul celui de Al Doilea Război Mondial, următorii regi saudiţi au rezistat cu succes impunerii corpurilor legislative de tip occidental la nivel naţional. În regatul saudit toată puterea politică se afla în mâinile conducătorului, care urmărea revigorarea idealului wahhabit şi care era responsabil pentru protejarea comunităţii islamice şi a instituţiilor credinţei. Nu existau adunări reprezentative care să contrabalanseze puterea monarhului şi nici nu exista o separare formală între puterea executivă, legislativă şi judiciară. În 1992, regele Fahd a decretat stabilirea unui Consiliu Consultativ, dar cei 60 de membri ai delegaţiei, ce provin din rândul prinţilor, oamenilor de afaceri, profesorilor universitari şi tehnocraţilor, deşi au datoria de a se sfătui cu monarhul în problemele locale şi în politica externă, sunt totuşi numiţi de rege. Un consiliu similar ca structură există şi în sultanatul Oman, în Qatar, Bahrain şi în Emiratele Arabe Unite[53]. În viziunea regelui Fahd, Consiliul Consultativ continuă pur şi simplu într-o manieră mult mai formală procesul de consultare care a avut întotdeauna loc la nivel neoficial în comunităţile islamice de afaceri, religioase şi militare. După numirea membrilor Consiliului în luna martie a anului 1992, monarhul a anunţat că „sistemul democratic care domină lumea nu se potriveşte ţării noastre". Pentru rege, islamul reprezintă „legea noastră politică şi socială; este o constituţie completă de legi economice şi sociale şi un sistem perfect de guvernare şi justiţie"[54].

De la urcarea pe tron a regelui Faysal în 1964, monarhia s-a confruntat cu mari dificultăţi în încercarea de a echilibra forţele modernizării şi valorile religioase ale islamului tradiţional. Mulţumită comerţului cu petrol după cel de Al Doilea Război Mondial, regatul a cunoscut o transformare economică şi socială rapidă şi neîntreruptă. Sub conducerea regilor Faysal (1964-1975), Khaled (1975-1982) şi Fahd (din 1982), pentru marea majoritate a saudiţilor calitatea vieţii s-a îmbunătăţit enorm. Educaţia şi locuinţele rivalizează ca nivel de dezvoltare cu cele din statele democratice occidentale, iar şomajul e aproape inexistent. Printr-un decret regal

din 1992, Coroana a afirmat că regatul este „un stat islamic arab suveran a cărui religie este islamul; cartea lui Allah (*Coranul*) şi *Sunna* (Tradiţiile sau scrierile inspirate ale lui Mahomed) reprezintă constituţia; limba naţională este araba; iar capitala este Riyādh-ul“ [55]. În calitate de păzitori ai locurilor sfinte islamice şi conducători ai populaţiei arabe ai cărei strămoşi au îmbrăţişat pentru prima dată mesajul lui Mahomed, regii saudiţi trebuie să respecte învăţăturile tradiţionale ale islamului şi în acelaşi timp să asigure bunăstarea populaţiei, care creşte cu 3-7 procente în fiecare an.

Dacă această societate profund tradiţională şi conservatoare va continua să menţină monarhia personală ca modelul cel mai potrivit de organizare civilă şi în secolul XXI depinde de o serie de factori. Monarhia saudită exercită astăzi mai mult control asupra poporului ca niciodată. Cu un venit uriaş provenit din exportul de petrol şi cu o serie de servicii sociale în plină dezvoltare aflate sub controlul atent al guvernului, cu o armată profesionistă, regele dispune de o putere coercitivă imensă. Dar pentru că responsabilităţile guvernului au sporit în ultimii 30 de ani, iar birocratizarea afacerilor publice a devenit inevitabilă, abilitatea regelui de a supraveghea personal fiecare departament s-a diminuat. Nivelul de satisfacţie a unei populaţii din ce în ce mai mari, care oricum nu are dreptul să se amestece în afacerile guvernamentale, depinde de ritmul dezvoltării locurilor de muncă.

Este foarte clar că valorile sociale orientate spre drepturile individuale existente în Occident nu au ce să caute în Arabia Saudită. Cea mai importantă instituţie socială rămâne familia, iar legăturile de sânge continuă să conteze mai mult decât noţiunile abstracte ca naţiunea modernă [56]. Monarhia saudită a intrat recent pe scena politică, deşi familia regală îşi are rădăcinile în trecutul îndepărtat. Impunerea unui simţ al identităţii naţionale care să treacă dincolo de mentalitatea tribală a legăturilor de sânge este un obiectiv primordial al statului saudit, stingherit din păcate de conceptul familiei care stă chiar în inima principiului monarhic. Relaţiile dintre sexe constituie şi ele o potenţială forţă destabilizatoare pentru viitorul monarhiei. În ansamblu, societatea saudită şi mai ales familia au rezistat cu succes atacurilor modernizării. Cererea participării mai consistente în procesul politic a fost destul de slabă; opozanţii monarhiei,

atât cât există, sunt muți. Dacă urbanizarea, comunicațiile, transportul și educația vor submina structura socială și religioasă conservatoare rămâne o întrebare deschisă.

Monarhia musulmană în context non-arab

Regatele mari producătoare de petrol – Arabia Saudită, Kuwait, Bahrain, Emiratele Arabe Unite și Oman – sunt considerate adesea „state rentiere". În aceste țări, veniturile din petrol, câștigate fără prea mari eforturi, sunt manevrate de familiile conducătoare, astfel încât dinastia respectivă să rămână la putere. Adesea acest lucru înseamnă programe sociale diverse și viguroase în beneficiul populației, precum și construirea de clădiri mai ales în centrele urbane. Micul emirat Bahrain oferă un bun exemplu al fenomenului rentier. Controlat de monarhii iranieni din 1602 până în 1782, familia arabă al-Khalifah a intrat în posesia insulelor în anul 1783. Petrolul a fost descoperit la începutul secolului XX și două companii americane au primit concesiuni să dezvolte această resursă. În 1974, compania a fost returnată guvernului, exact când prețul petrolului a explodat pe piața mondială, și de atunci, emirul a supravegheat îndeaproape bunăstarea statului, oferind celor 600.000 de locuitori acces gratuit la educație și sănătate, dar și locuințe subvenționate de stat în orașe. Începând cu 1880, Bahrainul a devenit protectorat britanic, dar sub conducerea emirului Isa și-a declarat independența în 1971. În 1972 a fost instituită o Adunare Constitutivă, dar ulterior, în 1975, a fost dizolvată de emir, și de atunci, acesta este sfătuit de un Consiliu Consultativ. Primind sprijin financiar din partea saudiților și ajutor militar din partea Statelor Unite, micul regat a rămas autonom sub conducerea unui regim ereditar și antiparlamentar[57].

Un alt exemplu al fenomenului rentier poate fi găsit și în regatul Kuwaitului. Cu rezerve de petrol ce totalizau aproximativ 97 de miliarde de barili (prin comparație, SUA deține doar 26 de miliarde) în 1990, Kuwaitul a reprezentat elementul central al unei alianțe incredibile între Statele Unite și națiunile arabe din Arabia Saudită și Siria. Când Saddam

Hussein a invadat Kuwaitul în 1990, încercând să-şi adauge rezervele de petrol propriilor sale 100 de miliarde de barili, forţele sale armate au fost alungate şi familia regală din Kuwait şi-a recăpătat puterea. A existat o cerere din partea autorităţilor americane ca familia regală să democratizeze procesul politic, dar puţine schimbări au avut loc până în anul 2000. De fapt, cu patru ani înainte de invazia irakiană, emirul Kuwaitului, şeicul Jabir al-Ahmad al-Jabir as-Sabbah, suspendase Adunarea Naţională a regatului, un corp legislativ ales de 63 000 de votanţi eligibili din cei 1,8 milioane de locuitori[58]. Totuşi, aliaţii din Războiul din Golf au anunţat că obiectivul principal al acţiunii militare era restaurarea „guvernului legitim" al Kuwaitului, un regim care nu făcuse nici un fel de promisiuni că va introduce pluralismul politic în cazul în care îşi va recăpăta puterea cu ajutorul forţelor democratice occidentale.

O provocare-cheie a monarhiilor rentiere vine din dezvoltarea islamului fundamentalist sau a „islamismului". Începând cu revoluţia iraniană plină de succes din 1979, fundamentalismul a cerut în permanenţă stabilirea unor regimuri care să se dedice în totalitate aplicării legii *shari'a* şi restructurării societăţii şi statului în conformitate cu imaginea idealizată a credinţei timpurii. Acţionând în afara moscheilor, a societăţilor religioase, a universităţilor sau a instituţiilor caritabile, radicalii musulmani consideră că monarhiile bogate ale Arabiei Saudite şi ale Kuwaitului, de exemplu, sunt prea înclinate către interesele occidentale în particular şi către materialismul occidental în general[59]. Există chiar teama că dacă s-ar oferi o participare politică adevărată în interiorul unor astfel de monarhii, procesele democratice ar facilita infiltrarea forţelor fundamentalismului islamic. Islamiştii radicali şi-ar asigura accesul la putere numai ca să creeze regimuri teocratice antidemocratice. Regatul Iranului a experimentat un astfel de fenomen în anii '70[60].

De la stabilirea dinastiei Safavizilor în 1501, Iranul a fost în mod intrinsec legat de islamul şiit şi, sub conducerea monarhilor safavizi, influenţa comunităţii liderilor religioşi a început să modifice aspectele culturii iraniene. Conducerea safavidă a pierdut puterea la începutul secolului al XVIII-lea şi din 1780 până în 1925 Iranul a fost condus de dinastia autocratică Kajar, dar controlul ei efectiv nu s-a extins până în

ţinuturile agricole. În cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, şahul Nasir ad-Din (1848-1896) a vândut concesiuni economice substanţiale statelor occidentale şi Rusiei. Băncile, transportul şi drepturile comerciale au fost acordate străinilor, dând astfel posibilitate mişcării religioase să ceară adoptarea unei constituţii formale care să limiteze puterile şahului. La începutul Primului Război Mondial, şahii au fost hărţuiţi în mod constant de căpeteniile tribale, de preoţii şiiţi, de birocraţii reformatori şi de comercianţii care erau împotriva concesiunilor acordate producătorilor străini[61].

În astfel de împrejurări, un lider militar antrenat în Brigada cazacilor din Rusia, Reza Khan, a preluat puterea din mâinile dinastiei Kajar în anul 1921 şi s-a declarat şah în 1926. În următorii douăzeci de ani un program de occidentalizare sponsorizat de guvern, asemănător cu cel aplicat de Atatürk în Turcia, a început procesul de transformare a societăţii islamice tradiţionale într-un stat modern. Au fost introduse educaţia şi reformele legislative, a fost impusă adoptarea stilului vestimentar occidental şi purtarea vălului de către femei a fost abolită. Conducătorii religioşi şiiţi au devenit din ce în ce mai marginalizaţi de şah, care cheltuia sume uriaşe pentru construirea unei armate moderne, dar nu s-a luat nici o măsură pentru dezvoltarea unor instituţii reprezentative de guvernare. Adversarii regimului erau exilaţi, aruncaţi în închisoare, torturaţi sau executaţi. Deşi dorea să occidentalizeze ţara şi în domeniul economic, şahul a refuzat să facă orice concesie libertăţilor politice asociate cu statele occidentale[62].

Când monarhul, care ura orice intervenţie a britanicilor sau a ruşilor în afacerile sale interne, a declarat neutralitatea Iranului în timpul celui de Al Doilea Război Mondial, trupele britanice şi ruseşti au invadat ţara în 1941 şi l-au forţat pe Reza Khan să abdice în favoarea fiului său, Mohammad Reza Pahlavi Aryamehr. Sub conducerea noului monarh, a apărut un sistem parlamentar şi partidele politice au primit permisiunea de a participa la alegeri libere. Resursele de petrol ale Iranului (rezerve potenţiale de 93 de miliarde de barili) au fost folosite de britanici după război, dar în 1951, când primul-ministru Mohammad Mossadiq a naţionalizat industria petrolieră, serviciile secrete britanice şi americane au

conspirat cu armata şahului să-l alunge de la putere pe acesta. Acţiunea a plasat monarhia într-o lumină foarte proastă din punctul de vedere al *naţionaliştilor iranieni*. Şahul a început să conducă acum ca un lider absolut. El a suspendat parlamentul şi a refuzat să mai organizeze noi alegeri. Corupţia din interiorul guvernului, asociată cu represiunile politice în timpul crizei economice din anii 1970, au dus la o reînviere a fundamentalismului islamic. Fundamentaliştii susţineau că monarhia devenise nici mai mult nici mai puţin decât un instrument al intereselor imperiale occidentale şi că întreaga dezvoltare economică a Iranului concomitentă cu laicizarea erau opuse tradiţiei islamice şiite[63].

În anul 1963 a avut loc o revoltă împotriva liderului religios ayatollahul Ruhollah Khomeiny, şi din exilul său în Irak, ayatollahul a continuat să afişeze o atitudine potrivnică monarhiei absolute. Discrepanţa dintre sumele uriaşe cheltuite de regim pentru modernizarea militară şi continua sărăcire a ţăranilor a contribuit la creşterea resentimentelor faţă de regim. În anul 1977, criticii guvernului au organizat o serie de proteste. Întorcându-se la Teheran în 1979, unde îl aşteptau milioane de locuitori dezamăgiţi de sistemul represiv al şahului, monarhul a fost forţat să plece în exil şi Iranul a fost declarat republică teocratică islamică. Legea islamului a fost şi ea repusă în drepturi, ulemalele au preluat controlul asupra politicii şi femeile au fost obligate din nou să se înfăşoare în *chador*. În viziunea lui Khomeiny, implementarea legii islamice în toate sectoarele vieţii şi dreptul preoţilor de a formula politica ţării reprezentau ţelurile de bază ale revoluţiei. În luna martie a anului 1979 a fost organizat un referendum naţional şi populaţia a votat în favoarea abolirii monarhiei şi a stabilirii unei republici teocratice. Noua constituţie stipula alegerea unui parlament şi a unui preşedinte al republicii, dar toată puterea politică rămânea în mâinile lui Khomeiny şi ale susţinătorilor săi. Războiul cu Irak din anii 1980, pe lângă faptul că a adus cu sine moartea a un milion de iranieni, a accentuat şi mai tare controlul deţinut de elita religioasă condusă de Khomeiny. Astfel, autocraţia şi intoleranţa monarhiei iraniene fuseseră înlocuite în doar un an de zile de un regim religios la fel de puternic ca şi predecesorul său.

Succesul revoluţiei islamice în Iran poate sugera că orice mişcare de îndepărtare a monarhiei în anumite ţări musulmane nu înseamnă automat că se preferă democraţia liberală şi pluralistă. Iar menţinerea îndelungată la putere a partidelor singulare brutale, aşa cum s-a întâmplat în Irak, Iran şi Siria, indică faptul că alternativa democratică nu este deloc vitală în lumea musulmană de astăzi. Acolo unde monarhia a supravieţuit, avuţia provenită din petrol şi utilizarea ei eficientă pentru binele societăţii, precum şi îmbunătăţirea traiului material al populaţiei i-au permis Coroanei să rămână stabilă şi să exercite o putere politică semnificativă. Dacă instituţia poate supravieţui în mijlocul acestei surse excepţionale de bogăţie, rămâne tot o întrebare deschisă.

VII

Monarhia şi statul în secolul XXI

Guvernele moderne din întreaga lume îşi exercită astăzi autoritatea coercitivă, legislativă şi directivă asupra popoarelor lor într-un grad pe care cu greu şi l-ar fi putut imagina vreodată cei mai absolutişti monarhi ai epocii moderne. Două războaie mondiale, fără precedent în ceea ce priveşte amploarea şi impactul lor distructiv, au impus organizarea resurselor şi capacităţilor productive ale fiecărei naţiuni într-o manieră unificată, iar acest obiectiv a fost împlinit cu eficienţă de către guvernele centralizate. Alături de nevoia de a oferi o apărare bine pusă la punct într-o epocă de conflicte militare din ce în ce mai aprige şi mai scumpe, guvernele naţionale şi-au asumat şi o serie de responsabilităţi locale care în secolul anterior erau mai degrabă considerate ca aparţinând exclusiv indivizilor şi comunităţii. Sănătatea, educaţia, poliţia şi serviciile sociale au intrat sub controlul direct al autorităţii de stat centrale. Bunăstarea economică a populaţiei, altădată responsabilitatea familiei şi a satului, a devenit după Primul Război Mondial sarcina politicienilor şi a birocraţiei oficiale. Toate acestea au dus la o concentrare de putere fără egal, bună sau rea, în mâinile liderilor statului naţional. Dacă mai adăugăm şi sentimentele naţionaliste, grandoarea puterii statului reprezintă cea mai profundă dezvoltare a societăţii civile în ultimii 500 de ani.

Ce rol mai poate juca monarhia în acest tip de mediu politic transformat atât de radical? Aşa cum am văzut, modificarea principală în cadrul instituţiei monarhice în ultimul mileniu a implicat desacralizarea, abandonarea esenţei religioase şi înlocuirea ei cu o structură naţionalistă şi garanţii culturale mai vaste. După Revoluţiile engleză, americană şi

franceză, monarhii occidentali și-au găsit cea mai puternică sursă de legitimitate în retorica incipientă a naționalismului și a singularității culturale. Asociindu-se cu modurile tradiționale de gândire și cu aspirațiile colective ale poporului, monarhii europeni și susținătorii lor au dat o nouă imagine instituției ca putere executivă într-o manieră care făcea apel la politica democratică. De-a lungul secolului al XIX-lea și în cel de-al doilea deceniu al secolului XX, capetele încoronate ale statului s-au bucurat de o popularitate reînnoită, chiar dacă din ce în ce mai mulți oameni primeau drepturi politice. Calamitatea războiului total într-o epocă modernă, mecanizată, dar și incapacitatea celor mai puternici monarhi europeni de a folosi violența și sacrificiile umane a marcat sfârșitul deloc glorios al monarhiei în Germania, Rusia și Austro-Ungaria. Iar în statele occidentale unde și-au păstrat coroanele, monarhii au cedat o mare parte din puterea politică demnitarilor aleși prin vot liber cu mult înainte de izbucnirea Primului Război Mondial. Regalitatea în Occidentul secolului XX a continuat să servească drept simbol al identității naționale istorice, dar fără să mai păstreze imaginea belicoasă din epoca precedentă imperialismului european.

În celelalte părți ale globului descoperim aceeași tendință generală de renunțare la statutul sacru pe măsură ce forțele variate ale modernizării, secularizării și democratizării și-au lăsat amprenta asupra popoarelor. În toată America Latină (cu excepția Braziliei), monarhia a căzut victimă teoriei extrem de atrăgătoare a republicii, care avusese un succes imens în Statele Unite. Respingerea empatică a celor 300 de ani de hegemonie regală spaniolă din Mexic până în Chile nu s-a materializat în cele din urmă prin apariția unor republici prospere și stabile, ci prin ascensiunea rapidă la putere a liderilor militari puternici. Un model similar a fost aplicat în Africa postcolonială. Începând cu anul 1960, republicile independente au fost proclamate cu mare optimism în fostele colonii britanice și franceze, dar istoria recentă a multora dintre aceste națiuni (în prezent sunt peste 50 de state suverane africane) este foarte tulbure. Deceniile de colonialism european au făcut foarte puțin pentru dezvoltarea educațională și economică a populației, iar elitele educate în Occident care au moștenit puterea politică nu au putut să se ridice la

aşteptările înalte ale cetăţenilor de culturi şi limbi diferite cu privire la un nivel de trai mai bun. Apariţia militarilor puternici şi intoleranţi din mijlocul războaielor civile, conflictele interetnice şi asasinatele politice au contribuit la crearea unei situaţii în care liderii regimurilor antidemocratice au ajuns să fie văzuţi de africani ca „moştenitori ai mantiei regale africane precoloniale“ [1].

În Asia de Est, sistemul imperial din China a continuat nestingherit pe calea sa până când incursiunile puterilor occidentale avare şi dezvoltate din punct de vedere tehnologic au indus o schimbare nedorită la toate nivelurile societăţii chinezeşti. În acel moment de răscruce, monarhia nu a reuşit să se adapteze, optând în schimb pentru o reafirmare a vechiului şi extrem de conservatorului ideal confucianist. Secolele de izolare relativă şi autonomie economică au constituit nişte atuuri lipsite de valoare în contestarea comerţului occidental, a ideilor occidentale şi a formelor religioase occidentale, mai ales când acestea erau incluse în contextul unei forţe militare superioare. Tradiţia imperială a Chinei, instituţia şi funcţiile împăratului, rolul important al birocraţiei oficiale, toate au conspirat împotriva guvernării centralizate de-a lungul secolului al XIX-lea.

Până în 1900, dinastia Qing se dovedise incapabilă să mai ofere un stil de conducere moral care fusese întotdeauna asociat cu Fiul Cerurilor. Din nefericire, adoptarea alternativei republicane în China, la fel ca şi în America Latină, a fost o alegere nefericită, coaliţiile dând greş, iar liderii militari nereuşind să ofere naţiunii cu cei mai mulţi locuitori din lume o alternativă viabilă şi viguroasă la norma imperială. În cele din urmă, a fost construit un nou imperiu, deşi golit de semnificaţia transcendentală, cu ajutorul armatelor de ţărani ai lui Mao Tse-Dung în 1949. Dominată timp de două mii de ani de absolutism, China nu a avut timp suficient să se pregătească pentru alternativa pluralistă şi, din acest punct de vedere, Mao şi succesorii lui şi-au dezvoltat regimul intolerant pe o bază culturală relativ solidă. Succesul şi consolidarea revoluţiei de la 1949 nu puteau fi obţinute „fără o direcţionare conştientă din partea statului care moştenea prestigiul misterios al deţinătorilor tradiţionali ai Mandatului Cerurilor“ [2]. Dacă noul regim va rezista presiunilor occidentale mai eficient decât predecesorii lui imperiali, numai viitorul ne va putea spune.

J.M. Roberts a observat recent că, exceptând Europa, în prezent există mai mulţi dictatori şi regimuri autoritare în lume decât erau în 1939[3]. Chiar dacă nu suntem de acord cu această afirmaţie, discuţiile din Occident despre răspândirea democraţiei şi instaurarea unor guverne responsabile şi constituţionale sunt la ordinea zilei. Faptul deranjant rămâne că în multe state postcoloniale stilul totalitar este considerat cel mai potrivit pentru a preveni fragmentarea socială care împiedică dezvoltarea susţinută a economiei. Absenţa libertăţilor personale şi a drepturilor constituţionale, adoptarea măsurilor coercitive rigide cînd apar mişcări de rezistenţă – toate aceste caracteristici ale multor regimuri moderne sugerează că o parte din elementele intelectuale generoase caracteristice instituţiei monarhiei încă mai există în zilele noastre. Este evident că regimurile totalitare moderne evită să-şi justifice dreptul la conducere pe baze supranaturale, ancorându-şi, în schimb, autoritatea morală a guvernului pe abilitatea lor de a oferi un standard de trai mai bun, pe sublinierea prestigiului naţional sau pe extinderea agendei cultural-religioase. Însă afirmaţia, implicit în politica modernă autoritară şi dictatorială, conform căreia un individ sau un grup de elită are capacitatea mai mare de a discerne, defini şi dezvolta aspiraţiile colective pentru o identitate naţională nu este deloc străină unei componente a temperamentului monarhic timpuriu. Dar este o componentă care a fost respinsă de monarhia modernă – iar acest fapt este vital pentru înţelegerea instituţiei în cultura democratică.

În anul 1000, toate societăţile lumii erau, după standardele occidentale, sărace sau ignorante. Structurile lor sociale ierarhice, explicaţia religioasă a vieţii, convingerea că lumea nu poate să fie altfel decât este au plasat majoritatea covârşitoare a femeilor şi a bărbaţilor în nişte condiţii fizice în care ideea de superioritate naturală sau ierarhie nu le era deloc străină. Această perspectivă tradiţională, profund nedemocratică, referitoare la natura umană a fost abandonată de marea majoritate a ultimelor 27 de monarhii. Cu excepţia câtorva regate arabe, existenţa instituţiei regale nu mai poartă cu ea conotaţia că ordinea naturală a umanităţii este una a ierarhizării şi a inegalităţii. Menţinerea familiei regale şi a funcţiilor ceremoniale asociate Coroanei sunt justificate astăzi

de ideea că liderii non-aleşi îşi îndeplinesc sarcinile pentru a servi poporul suveran, care se bucură de drepturi politice egale. La fel ca și omologii lor republicani, monarhii sunt păstrați astăzi pentru anumite funcții de neimaginat înainte de secolul al XIX-lea. Până și în monarhiile musulmane standardul utilitar iese în evidență. Așa cum am văzut, stabilitatea și credibilitatea unor dinastii regale sunt strâns legate de resursele de petrol și de folosirea veniturilor câștigate de pe urma folosirii lui în dezvoltarea economică locală.

Semnificația istorică este adesea asociată cu schimbarea, cu modificările umane deliberate ale mediului înconjurător. Mediul înconjurător include totul, de la contextul social în care trăiesc oamenii, până la factorii materiali și tărâmul ideatic. În ultimii 200 de ani, ritmul rapid al schimbărilor a reprezentat o provocare imensă pentru cei care se gândesc la trecut și la importanța lui pentru generația de astăzi. Pe măsură ce faptele se precipită și consecințele acestora ne influențează direct, descoperim că găsirea acelor momente de schimbare a experienței umane ne ajută să organizăm mai bine o sursă imensă de informații. De mai puțin interes pentru istorici și cu atât mai puțin pentru marele public sunt structurile de continuitate și modelele de coerență din experiența umană, pentru că aici suntem mai puțin apți să identificăm elementele de dinamism și inovație care stau în centrul experienței moderne și mai ales a experienței occidentale.

Studiul de față asupra instituției regale în ultimul mileniu ne-a dezvăluit un arhetip robust al continuității instituționale chiar în mijlocul unor schimbări sociale și economice fundamentale. Deși marea majoritate a statelor lumii au abandonat monarhia în favoarea altor modele de guvernare mai apropiate de voința poporului, acele țări care au păstrat instituția regală continuă să dovedească meritele acesteia și să promoveze motivele practice pentru sprijinirea Coroanei. De la instrument al democrației restaurate în Spania până la arbitru imparțial între forțele militare și democratice din Thailanda, monarhia s-a dovedit în mâinile unor societăți moderne la fel de stabilă și de relevantă.

Puterea de a sfătui și de a avertiza este posibil să nu mai impresioneze pe nimeni la începutul secolului XXI, dar aceasta poate fi o forță

salutară, un model de conștientizare publică într-o lume în care promisiunea democrației este adesea asociată exclusiv cu dezvoltarea individuală, de partid și națională. Mult diminuată și transformată profund, monarhia continuă să ne amintească de valori care stau dincolo de necesitățile primare și materiale. Cel puțin, rezistența instituției este o ilustrare extraordinară a aptitudinii umanității pentru transformare intelectuală, pentru redefinire și ajustare în fața schimbărilor rapide. Probabil că supraviețuirea conducerii autoritare, chiar și confruntată cu perversiunile secolului XXI, ne permite să criticăm într-o măsură mai exactă angajamentul nostru față de un model de societate civilă unde egalitatea oamenilor este elementul fundamental. Desigur că mulți monarhi acceptă această perspectivă, dar statutul lor superior arbitrar, născut dintr-o viziune mai veche asupra lumii, ne permite să rămânem în contact cu rădăcinile noastre și să acționăm corespunzător în fața noutății excepționale – deși fragile – a alternativei democratice.

Index

Aachen 151, 153
Abbasizi (califi) 111, 112, 138, 238
Abd al-Aziz ibn-Saud 248–250
Abdullah (rege al Irakului) 242
Abullah (rege al Cisiordaniei) 243, 244
absolutism 22, 31, 35, 128, 134, 148, 190–194, 207, 209, 214, 250
Abu Bakr (calif) 109, 139
Abisinia 219
Adunarea Generală a Stărilor (Franța) 175–176, 190
adunări naționale 109, 202, 205
adunări reprezentative 172, 194, 251, 246
Afghanistan 124, 126
Africa 20, 69–81, 89, 117–118, 141, 149, 188, 218–220
Africa de Est 38
Africa Subsahariană 69–71
Agra 126, 131, 132
Ahuitzotl (împărat aztec) 84
Akbar (împărat mogul) 126–131
Akihito (împărat al Japoniei) 67
Al Doilea Război Mondial 243
al-Fazari 72
Albania 221
Alcuin din York 153
Alexandru I (țar) 197
Alexandru al III-lea (papă) 164, 213
Alexandru al III-lea (țar) 198
Alexandru al VI-lea (papă) 89
Alfonso I (rege al Portugaliei) 79
Alfonso al XIII-lea (rege al Portugaliei) 228
Alfred de Wessex (rege) 162
Ali (calif) 110
Amaterasu (zeiță) 55
Ambrozie (sfânt) (episcop de Milano) 150
America 22, 51, 78, 81–99, 188, 189
America de Nord 83–89, 97, 188, 189
Anastasie (împărat) 150
Anatolia 113, 114, 123
Anglia 14, 22, 39, 49, 52, 116, 122, 131, 133, 134, 137, 138, 160–163, 168, 170–173, 175–177, 185, 192, 194, 217–219, 222, 224–227, 230, 236, 240–243, 245
Angola 72
Arabia Saudită 237, 239
Aristotel 11, 20
Asante 79, 80
Asia Mică 112, 114
Askiya Dawud (rege al Songhay-ului) 78
Asoka (rege al Indiei) 125
Augustin (sfânt) 18, 146
Augustin (episcop de Hippona) 149
Augustin I (împărat al Mexicului) 96
aur 73, 76, 77
Aurangzeb (împărat mogul al Indiei) 135, 136

Austro-Ungaria 25, 202, 211, 218, 223, 231, 232, 241, 260
Avignon 177
Axayacatle (împărat aztec) 84
Ayatollahul Khomeini (lider religios şi politic al Iranului) 256–257
azteci 82

Babur din Kabul (împărat mogul) 126
Bagdad 111, 113, 123, 238
Bahrain 237, 239, 251, 253
bantu (triburi) 70
Bătălia de la Kosovopolje 114
Bătălia de la Manzikert 101, 113
Bătălia de la Panipat 126
Baiazid (sultan otoman) 116
Beijing 37, 41, 42, 52
Belgia 219
Belgrad 116
Bengal 125
Benin 68, 77
Biserica Catolică 91, 93–94, 146–153, 166–173, 183, 191, 237
Bizanţ 20, 101–107, 113, 141
Bolivia 85
bolşevici 231, 234
Bombay 134, 137
Bosnia 227
Brandenburg 190
Brazilia 79, 89, 99, 260
budişti 40, 127
Bulgaria 221, 235
Bundesrat 209
Burgundia 145

Cairo 74, 122
Calcutta 134
califi 107–112, 138, 236, 241
Calixt al II-lea (papă) 157
Camera Comunelor 175, 217, 222
Camera Lorzilor 175, 203, 222
cancelaria (în China) 36
Canossa (Toscana) 140, 157
Canute (rege danez) 162
Carol cel Mare 74, 103, 145, 151–153
Carol I (împărat) 231
Carol al II-lea (rege al Angliei) 194
Carol al V-lea (rege al Spaniei) 84, 90, 116, 121, 184
Carol al X-lea (rege al Franţei) 199–200, 202
Caterina de Siena 177
cenzor 28
cenzorat 36
Cetatea lui Dumnezeu 18
Ceylon 106, 135
Chandragupta Maurya (împărat al Indiei) 125
Chile 17, 86
China 14, 15, 20–22, 25–56, 64, 65, 75, 102, 103, 106, 107, 141, 182, 187, 188, 222, 261
Cipru 120
Ciudad de Mexico 84, 91, 96
Ciuma Neagră 177
Cixi (împărătească a Chinei) 52
Cohong 46
Compania Indiei de Est 133–134, 138
Conciliul de la Clermont 159

Concordatul de la Worms 157
concubine 36, 155
Congo 76, 79, 220
Congresul de la Viena 197, 210
Consiliu Consultativ 251, 253
consiliu regal 173
Consiliul Indiilor 91
Constantin (împărat) 101, 147, 149, 150
Constantinopol 101–107, 182
Coreea 54
Cortés, Hernán 90, 93
Cortes 98, 190
Cristofor Columb 89, 90, 113
curia regis 174
Cuzco 86

Dahomey 79
Damasc 110
Danemarca 190, 207, 235
daymio 58
Deccan 124, 125
decretiști 168–169
Delhi 112, 125, 126, 132
despotism 18
devshirme 118
dictatură 20, 196
dietă 209
Din-i-Illah 128, 135
divan 117
Dom Pedro I (împărat al Braziliei) 98
Dom Pedro al II-lea (împărat al Braziliei) 99
dreptul roman 167–169
Duma 214–215, 230, 234

Ecuador 17
Edgar (rege al Angliei) 162
Edictul de Reformare Taika 56
Edward I (rege al Angliei) 174, 175
Edward al VIII-lea (rege al Marii Britanii și al Irlandei) 224, 236
Egipt 112, 244–247
Elisabeta I (regină a Angliei) 133, 185
Elveția 11
Emiratele Arabe Unite 237, 239, 251
encomienda 93
episcop de Roma 147, 151, 158
eunuci 37, 104
Eusebiu (episcop de Caesarea) 104
extrateritorialitate 50

Fahd (rege al Arabiei Saudite) 251
Faruk (rege al Egiptului) 245
fascism 65
Fatehpur-Sikri (India) 131
Fatima (fiica Profetului) 110
Fatimizi (dinastie) 112, 238
fatwa 250
Faud (rege al Egiptului) 301
Faysal (rege) 241–242, 250, 251
Faysal al II-lea (rege) 243
Ferdinand de Aragón (rege al Spaniei) 89, 90, 179
Ferdinand al VII-lea (rege al Spaniei) 95
Filip al II-lea August (rege al Franței) 164–165
Filip al II-lea (rege al Spaniei și al Indiilor) 91, 189, 193
Filip al III-lea (rege al Spaniei) 193

Filip al IV-lea (rege al Franței) 166, 175, 176
filosofi 47
Fiul Cerurilor 33, 36, 43–45, 46, 48, 49, 60, 66, 261
Franța 11, 14, 22, 25, 115, 116, 158–161, 164–166, 170, 171, 173, 175, 177, 178, 185, 192, 193, 195–197, 199–200, 203–205, 219, 223, 224, 230, 240
Francisc I (rege al Franței) 115–116
Francisc al II-lea (Sfânt Împărat Roman) 210
Franz Joseph (împărat al Austriei) 96.
Franz Joseph I (împărat al Austriei) 210-212, 225, 228
franci 151
Frederic cel Mare (împărat habsburgic) 180, 191
Frederic Wilhelm al IV-lea (împărat al Prusiei) 190, 202
Fuad (rege al Egiptului) 245
Fujiwara (familie japoneză) 57, 59

Ghana 72, 74
Gange 124, 125
García al II-lea (rege al Portugaliei) 79
Gelasius (papă) 150
George al III-lea (rege al Angliei) 48, 197
George al IV-lea (rege al Angliei) 198
George al V-lea (rege al Angliei) 209, 226
Germania 22, 52, 90, 145, 156, 201, 207–210, 219, 224, 227, 234, 235, 241, 260
ghazi 114, 116, 117, 119
Ghazi (rege al Irakului) 242
Genghis-Han 40, 112
Goa 133
Golful Persic 38
Grațian (papă) 168–169
Grecia 17
Grigore al VII-lea (papă) 154, 156, 158
Guangxu (împărat al Chinei) 52
Gujarat 125
Gupta (dinastie indiană) 124, 125

Habsburgi 116, 184, 197, 199, 210–213, 225, 227, 228
hadith 236
Hai Rui (funcționar imperial chinez) 43
Han (dinastie chineză) 29, 30, 31, 33
Hangzhou (China) 38, 39
Harsha (rege al Indiei) 124
Harun al-Rașid 111
Henric al II-lea (rege al Angliei) 163, 164, 168, 171–172
Henric al III-lea (Sfânt Împărat Roman) 155, 159
Henric al IV-lea (Sfânt Împărat Roman) 140, 156, 158, 167
Henric al VIII-lea (rege al Angliei) 115, 116, 185
Hideyoshi Toyotomi (general japonez) 59
Hirohito (împărat al Japoniei) 64–67
Hiroshima 66
Hong Kong 51

Hong Xiuquan 50
Hongwu (împărat al Chinei) 37, 41
Honshū 54
Huayna Capac (rege incaş) 87
hughenoți 193
Hulegu (conducător mongol) 112
Humayan (împărat mogul) 126, 133
huni 142
Hussein (rege al Iordaniei) 216, 244

Iacob I (rege al Angliei) 90, 133, 192
Iacob al II-lea (rege al Angliei) 194
ibn-Saud 239
Ierusalim 101
iezuit 47
Iluminism 47, 195
Imperiul Otoman 114–124, 130, 187, 218
incași 82, 85–87
Inchiziție 94, 179
intendants 192
Inukai Tsuyoshi (prim-ministru al Chinei) 65
investitură 154–156, 166–170
Iordania 239, 244, 246
Iran 254–257
Irak 236, 241, 242, 244
Isabela (regină a Spaniei) 89, 90, 179
islam 113, 138–139, 187, 236–257
islamism 254
Islanda 113
Ismail Safavi 123
Israel 241, 244
Istanbul 114
Iuliu al II-lea (papă) 94
Iustinian (împărat al Imperiului Roman) 167

Jahangir (împărat mogul) 100, 128, 133, 135, 136
Japonia 14, 52, 54–67, 143, 182, 217
Jean de Paris (dominican francez) 178
Jiajing (împărat chinez) 43
Jinmu („primul împărat" al Japoniei) 55, 61
João al II-lea (rege al Portugaliei) 89
João al VI-lea (rege al Portugaliei) 97
Jubileul de Diamant 212

Kabul 126
Kaifeng (China) 35, 38
Kamakura (perioada) 57
Kanem 73, 78
Kangxi (împărat al Chinei) 44, 45
Komei (împărat al Japoniei) 60
Kremlin 199
Kubilay 41, 112
Kumasi 79
Kuwait 237, 239, 253–254
Kyoto 57, 59

Landtag 206
legea canonică 156, 157, 167, 168, 173
Legea guvernamentală de bază (Arabia Saudită) 249
Liga Naţiunilor 64, 241
Leon al III-lea (papă) 151
Leon al IX-lea (papă) 154, 155

Lenin 234
Liban 241
Liberia 219
Libia 236
Linan (China) 35
Londra 210
Ludovic al VI-lea (rege al Franței) 164
Ludovic al VII-lea (rege al Franței) 164
Ludovic al VIII-lea (rege al Franței) 165
Ludovic al IX-lea (rege al Franței) 165, 166
Ludovic al XIV-lea (rege al Franței) 44, 192, 193, 194
Ludovic al XV-lea (rege al Franței) 193
Lunda 79
Luxemburg 235

Machiavelli 18
Madras 134
Magna Carta 165
Mahmud din Ghazna 125
Mahomed (profet arab) 19, 107–111
Mahomed al II-lea (sultan al Turciei) 114–115, 118
Malabar 133
Mali 73, 74
Manciuria 44
Manco (împărat incaș) 87
Mansa Musa (rege al Mali-ului) 74
mansabdar 129–131, 137
Mao Tse-Dung 22, 261
Marea Britanie 25, 64, 197, 198, 202, 208, 212
Marele Vizir 118
Marele Zid Chinezesc 42
Maroc 75
Marsilio da Padova 178
marxism 200
Maurya (împărați ai Indiei) 124
Maximilian I (Sfânt Împărat Roman) 90
mayași 82, 83
Mecca 74, 107, 109
Medina 108
Mehmed al III-lea (sultan al Turciei) 115
Meiji 60, 62, 63
Mezoamerica 82, 83, 89
Mexic 83, 90, 94, 189
millet-uri 114
Minamoto (clan japonez) 57
Ming (dinastie chineză) 31, 33, 35, 36, 37–43
Moguli 75, 101, 124–138, 189
Mohammad Reza Pahlavi Aryamer (șah al Iranului) 255–256
monarhie dublă 157, 211, 227
Mongolia 44
Montezuma al II-lea (împărat aztec) 84, 85, 88
Muazzam (fiul lui Aurangzeb) 137
Muhammad Ali (fondatorul dinastiei Muhammad) 244
Muhammad ibn-Saud (căpetenie din Nejd) 248
Mumtez Mahal (soția lui Shah Jahan) 132
Muntenegru 221
Murad I (sultan otoman) 114

musulmani șiiți 110, 111
musulmanii sunniți 110
Mutsuhito (împărat al Japoniei) 60–61

Nagasaki 59, 66
Nanak (fondatorul sikhilor) 137
Nanjing 42, 50
Napoleon 95, 196, 244
Napoleon al III-lea 96, 204, 205
Nara 56, 57
naționali-liberali (Germania) 209
naționalism 207, 215, 245
Nicolae I (papă) 152
Nicolae I (țar) 197
Nicolae al II-lea (papă) 155, 213, 214, 225, 227, 228, 230, 231
Nigeria 77
Normandia 164, 165
Norvegia 235
Noul Testament 148

Ogimachi (împărat al Japoniei) 59
Olanda 90
olmeci 82
Oman 237, 239, 251
Omeiazi 110–111, 238
OPEC 239
opiu 49
Orașul Interzis 36, 45
Osman (războinic nomad turc) 113
ostrogoți 142

Pacea lui Dumnezeu 159
Pachacuti 86
Pakistan 124
Palatul Topkapi (Istanbul) 117
Palestina 241
papi 44, 148–152, 154–159, 176, 205
papii Borgia 89, 177
Parlament 166, 173–174, 197, 221, 226
patriarh 105, 114
Pearl Harbor 65
Persia safavidă 138
perși 109, 122, 130
Perú 85, 91, 182
petrol 251–254
Petru cel Mare 190, 191
piemontezi 211
piraterie 42
Pius al IX-lea (papă) 202, 205
Portugalia 11
primogenitură 27, 31, 70
Primul Război Mondial 11, 50, 64, 240
Prusia 202, 206, 226
Puyi (ultimul împărat al Chinei) 65

Qatar 237, 239, 251
Qianlong (împărat al Chinei) 44
Qiantang (râu) 38
Qidan (popor) 34
Qin (dinastie chineză) 26, 28
quechus (limbă) 87
Quetzalcoatl 84, 88

Războiul de 30 de Ani 124
Războiul Onin 58

Reconquista 179
Reforma protestantă 179
regalitate 12
Regatul celor Două Sicilii 197
Regatul Mijlociu 17, 19, 34, 46, 49, 51
regnum 16, 109, 237
Reichstag 209
Republica Romană 11
Revoluția Franceză 195, 196
Revoluția Glorioasă 197
revoluția industrială 227, 229
Revoluția Islamică 257
Ricci Matteo 46
Rio de Janeiro 97–98
Roma 166, 178
Romanov 184, 190
România 221, 235
Rusia 25, 191, 197, 199, 203, 208, 213–215, 218, 227, 228, 230, 232, 260

Sadadam Hussein 23, 254
Safavizi 254
Saxonia 145
sclavie 72, 78–79, 97
Selim I (sultan otoman) 115, 123
Semiluna Fertilă Arabă 239
Serbia 221, 235
Sevilla 91
Sfântul Imperiu Roman 90, 103, 151, 184, 199, 210
Sfântul Sinod 155, 157, 214
Shah Jahan (împărat mogul) 132, 135
Shang (dinastie chineză) 25
Shanghai 51
Siam 220
Siria 236, 241
sistem de examinare (China) 37, 41, 48
social-democrați (Germania) 232
Soliman (sultan otoman) 115, 116, 117, 121
Song (dinastie chineză) 26, 33, 35, 36, 37, 40
Songhay 73, 74, 77
Spania 89–95, 111, 178–179, 185, 193–194, 219, 227, 263
Sri Lanka 38
Statele Unite ale Americii 54, 61, 65, 66, 97, 221, 232, 253, 260
Strâmtoarea Magellan 91
Sudan 69, 72, 74, 236
Suedia 190, 235
Sui (dinastie chineză) 30, 31
Sultanatul de la Delhi 112
Sun Yatsen (politician chinez) 53

șintoism 56, 63, 64, 66
șogunat 58
șogunatul Ashikaga 58
șogunatul Tokugawa 58–61

Tang (dinastie chineză) 30, 31, 34, 37, 55
Taiwan 44
Taj Mahal 132
taoiști 40
Tegh Bahadur (lider sik) 137
Templul de Aur 137

tenno 61, 63, 65
Tenochtitlan 83, 85
Teodosiu I (împărat roman) 150
Tertulian (teolog) 149
Thailanda 263
Tianqi (împărat chinez) 43
Tibet 44
Timbuktu 75
Timur Lenk 125, 126
Tizoc (împărat aztec) 84
Todar Mal (ministru de finanțe hindus) 129
Tokyo 61
tolteci 84
Topac Yupanqui 86
tratate 49
Tronul Păunului 132, 137
Tunisia 111
Turcia 239, 240
turci selgiucizi 101, 112, 113

ulemale 111, 117, 127, 135, 238, 242, 245, 250, 256
Umar (calif) 110
Ungaria 172, 211, 234
Urban al II-lea (papă) 159
urdu (limbă) 130
Uthman (calif) 110

Vatican 205
Vasile I (mare duce de Moscova) 105
Vechiul Testament 152
Veneția 101, 115
Veracruz 88
Versailles 64, 235
vicerege 91, 93
Victor Emmanuel al II-lea (rege al Sardiniei) 199, 206, 226
Victoria (regină a Angliei) 48, 198, 212, 218, 220, 221, 225, 226
Viena 102, 116
vikingi 145
vizigoți 142
Voltaire 47

Waterloo 197
Westminster 226, 243
Wilhelm al II-lea (împărat german) 208–209, 225, 226, 227, 228, 229
William I Cuceritorul (rege al Angliei) 162–163
William al IV-lea (rege al Marii Britanii) 198, 202

Xinjiang 44

Yamato 55
Yangtze (fluviu) 38, 51
Yongle (împărat japonez) 24, 42
Yoshimoto (prinț) 64
Yuan (dinastie chineză) 31, 33, 41
Yuan Shikai (președinte al Republicii China) 53

Zambezi (fluviu) 76
Zhao Kuangyin (lider al invadatorilor Qidan) 34
Zheng He (eunuc la curtea Chinei) 38, 42, 75, 188
Zhengtong (împărat al Chinei) 42
zeul-soare (Inti) 17, 86
Zhou (dinastie chineză) 26
Zimbabwe 76